

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE-NAZİ ALMANYA'SI İLİŞKİLERİNİN EKONOMİ
POLİTİĞİ (1933-1945)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Can KAYGISIZ

Enstitü Anabilim Dalı: İktisat

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi

Ünsal Ozan KAHRAMAN

MAYIS-2021

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE-NAZİ ALMANYA'SI İLİŞKİLERİNİN
EKONOMİ POLİTİĞİ (1933-1945)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Can KAYGISIZ

Enstitü Anabilim Dalı : İktisat

**“Bu tez sınavı 26/05/2021 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Ahmet GÜLMEZ	Kabul
Dr. Öğr. Üyesi Ünsal Ozan KAHRAMAN	Kabul
Dr. Öğr. Üyesi Pınar TORUN KOÇ	Kabul

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1
---	---	-------------

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Ali Can KAYGISIZ
Öğrenci Numarası	:	Y186002012
Enstitü Anabilim Dalı	:	İktisat
Enstitü Bilim Dalı	:	İktisat
Programı	:	☒ ÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Türkiye-Nazi Almanyası İlişkilerinin Ekonomi Politikası (1933-1945)
Benzerlik Oranı	:	%6

..... ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

06/05/2021

İmza

☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....

İmza

Uygundur

Danışman

Unvanı / Adı-Soyadı:

Tarih:06/05/2021

İmza:

☐ KABUL EDİLMİŞTİR

☐ REDDEDİLMİŞTİR

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

EYK Tarih ve No:

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi

GİRİŞ.....	1
1.1. Savaş Sonrası Türkiye ve Almanya	4
1.2. Türk- Alman Yakınlaşmasını Olgunlaştıran Koşullar	7
1.3. Türk – Alman İlişkileri Tekrar Başlıyor	9
1.4. Gümrük Sorunu ve İktisadi İlişkileri Geliştiren Antlaşmalar	10
1.5. Ticari İlişkiler	11
1.6. Türkiye’de Yabancı Sermaye ve Almanların Ülkedeki Faaliyetleri.....	20
1.7. Alman Uzmanları.....	24
BÖLÜM 2: 1933-1938 DÖNEMİ TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ	26
2.1. Nazi Partisi’nin İktidara Gelişi	26
2.2. 1929 Sonrası Siyasi Hava	31
2.3. Almanya’nın Şark ve Türkiye Siyaseti	32
2.4. Dönemin Başında Türk-Alman İlişkileri	34
2.5. Ticari İlişkiler	36
2.5.1. Balkan Paktı ve Türk-Alman İlişkileri	41
2.5.2. Türk-İtalyan İlişkilerinde Gerginlik ve Almanya’nın Ticaretteki Payının Artması.....	43
2.5.3. Almanya’ya Ticari Bağımlılık Gelişiyor.....	48
2.5.4. Türk-Alman İlişkilerinde Gerginlik	49
2.6. Askeri İlişkiler ve Alman Kredisi	63
2.7. Sanayide Alman Nüfuzu	67
2.8. Tarımda Alman Nüfuzu	74
BÖLÜM 3: SAVAŞ DÖNEMİ TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ	76
3.1. II. Dünya Savaşı’nın Başlangıcı ve Türkiye	76
3.2. Türk-İngiliz-Fransız Paktı.....	79

3.3. Müttefiklerin Türkiye’yi Kendi Saflarına Çekme Çabaları ve Fransa’nın Çöküşü	82
3.4. Almanya’nın Balkanlar’daki İlerleyişi ve Türkiye	93
3.5. Türk-Alman Saldırmazlık Paktı ve Clodius Antlaşması.....	100
3.6. ABD’nin Savaşa Dâhil Olmasının Ardından Yaşanan Gelişmeler	110
3.7. Savaş Sırasında Ekonomik İlişkiler	113
3.8. Alman Ordusu’nun Geri Çekilmeye Başlaması.....	116
3.9. Almanya’nın Türkiye’nin Tarafsızlığını Koruma Çabası.....	122
3.10. Türkiye’nin Ekonomik Durumu	125
3.11. Krom Meselesi ve Almanya İle Ticari İlişkiler	128
3.11.1. Türkiye’nin Savaş Döneminde Almanya İle Ticaret Hacmi	131
3.12. Almanya İle İlişkilerin Kopuşu.....	133
 SONUÇ	137
KAYNAKÇA.....	142
ÖZGEÇMİŞ	147

KISALTMALAR

A.G.B. : Adı Geçen Belge

A.G.E. : Adı Geçen Eser

A.G.M. : Adı Geçen Makale

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

DAP : Alman İşçi Partisi

NSDAP : Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi

RM : Reichsmark

SA : Sturmabteilung

SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası

SS : Schutzstaffeln

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TL : Türk Lirası

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye'nin Almanya İle Yapmış Olduğu İhracat ve İthalat İstatistikleri	12
Tablo 2: Türkiye'nin Toplam Kapital Malı İthalatında Almanya'nın Payı (%).....	17
Tablo 3: Türkiye'nin Başlıca İhracat Yaptığı Ülkelerin Toplam İhracattaki Payları (%)	18
Tablo 4: Türkiye'nin Başlıca İthalat Yaptığı Ülkelerin Toplam İthalattaki Payları (%).	19
Tablo 5: Türkiye'nin Başlıca İhracat Yaptığı Ülkelerin Toplam İhracattaki Payları (%)	45
Tablo 6: Türkiye'nin Başlıca İthalat Yaptığı Ülkelerin Toplam İthalattaki Payları (%).	45
Tablo 7: Türkiye'nin Toplam İthalatında Malların Dağılımı (%)	46
Tablo 8: Almanya'nın Dış Ticaretinde Türkiye'nin Payı (%).....	54
Tablo 9: Türkiye'nin Başlıca İhracat Yaptığı Ülkelerin Toplam İhracattaki Payları (%).....	139
Tablo 10: Türkiye'nin Başlıca İthalat Yaptığı Ülkelerin Toplam İthalattaki Payları (%).....	139

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Türkiye-Nazi Almanya'sı İlişkilerinin Ekonomi Politikası (1933-1945)			
Tezin Yazarı: Ali Can KAYGISIZ		Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ünsal Ozan KAHRAMAN	
Kabul Tarihi: 26.05.2021		Sayfa Sayısı: vi (ön kısım)147 (tez)	
Anabilim Dalı: İktisat			
Bu çalışma Türkiye ve Nazi Almanya'sının iktisadi ilişkilerini politik olaylarla ilişkilendirerek anlatmaktadır. Çalışmaya, Weimar Almanya'sı dönemindeki Türk-Alman ilişkileri temel alınarak başlanmıştır. Çalışmanın asıl konusu ikinci kısımdan itibaren başlamaktadır. Bu bölümde Türk-Alman ilişkilerini geliştiren koşullara ve iki ülkenin iktisadi münasebetlerinin boyutuna değinilerek, Türkiye ekonomisindeki Alman nüfuzuna, Türkiye'nin Nazi Almanya'sına olan iktisadi bağımlılığın, ülkenin iç ve dış iktisadi faaliyetlerine ve ülkenin dış siyasetine olan etkileri incelenmiştir. Bu bağlamda savaş öncesi Türk-Alman iktisadi ilişkilerinin Türkiye'nin kaynak sıkıntısını gidermede ve kalkınma hamlelerini başarıya ulaştırmasında olumlu katkıları olduğu öte yandan 1938 yılından itibaren Hitler'in emperyalist amaçlarının iki ülke ilişkilerinde yarattığı tahribat nedeniyle Türkiye ekonomisinin bu durumdan zarar gördüğü sonucuna varılmıştır. Çalışmanın üçüncü kısmında II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin iktisadi durumuna ve savaşan taraflar arasındaki ilişkilerine değinilmiştir. Ankara'nın ülkeyi savaş dışında tutmayı başarmada uyguladığı ustaca siyaset, ülkenin iktisadi durumu ve dış ilişkileri ele alınmıştır. Hükümetin Türkiye'nin tarafsızlığını muhafaza etmek ve savaşın yarattığı ekonomik sorunları çözüme kavuşturmak için Almanya ile savaş arifesinde bozulan ilişkileri tamir etme mücadelesi diğer yandan Almanya ile Müttefikler arasında kurulan denge ve bu dengeyi oluşturmada iktisadi ilişkilerin rolü anlatılmıştır. 1933-1945 dönemindeki Türk-Alman ilişkilerinin büyük çoğunluğunu iktisadi ilişkiler oluşturmuştur. Ayrıca Türkiye tarihinde ülke ekonomisini en çok etkileyen devlet Nazi Almanya'sı olmuştur. Ancak yapılan araştırmada iki ülkenin iktisadi ilişkilerinin ayrıntılı ve kümülatif bir şekilde ele alınmadığı görülmüştür. Bu bakımdan dönemin Türk-Alman ilişkilerini, Türkiye'nin ekonomik durumunu ve en önemlisi II. Dünya Savaşı Türkiye'sini anlamak adına bu çalışmanın faydalı olacağı düşünülmektedir.			
Anahtar Kelimeler: Adolf Hitler, Krom, II. Dünya Savaşı			

Sakarya University

Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☐
Title of Thesis: The Political Economy of Turkey-Nazi Germany Relations (1933-1945)			
Author of Thesis: Ali Can KAYGISIZ Supervisor: Assist. Prof. Ünsal Ozan			
KAHRAMAN			
Accepted Date: 26.05.2021		Number of Pages: vi (front part)147(thesis)	
Department: Economics			
This study explains the economic relationships between Turkey and Nazi Germany by associating them with political events. The study was initiated on the basis of Turkish-German relations during the Weimar Germany period. The main subject of the study begins after the second section. In this section, the conditions that improved Turkish-German relations and the German influence in Turkish economy, Turkey's economic dependency on Nazi Germany, the domestic and foreign economic activities and their effects on the country's foreign relations were addressed by referring to the extent of the economic relations of the two countries. It has been concluded that Turkish-German economic relations have contributed to Turkey's resource problem and the success of its development actions. On the other hand, due to the damage given to the relations of the two countries by Hitler's imperialist goals as of 1938, Turkish economy was negatively affected. In the third section, the state of Turkish economy and the relations between the parties during World War II were addressed. Ankara's expertly implemented politics in order to keep the country out of war, country's economic state and foreign relations were examined. Government's efforts to keep Turkey's neutrality, the struggle to remedy the economic problems the war caused by trying to fix the relations with Germany which were broken in the dawn of war, the balance between Germany and Allies and the important role of economic relations in establishing this balance were addressed.			
Department: Economics			
Keywords: Adolf Hitler, Chromium, Second World War			

GİRİŞ

Son dönemlerini yarı-sömürge halde geçiren Osmanlı İmparatorluğu, batılı devletlerin ülkeyi parçalama hamleleri karşısında büyük ve kanlı mücadeleler vererek, Lozan Antlaşması ile bağımsızlığını tekrar kazandı ve yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktı. Yeni kurulan Türkiye'nin Osmanlı'nın son asrındaki vaziyetine geri dönmemesi için Ulu Önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de deyimiyle iktisadi bağımsızlığını gerçekleştirmesi gerekiyordu. Yeni kurulan Cumhuriyet zaman kaybetmeden siyasetten, ekonomiye, toplumdan, eğitime, hayatın her alanında reform çalışmalarına başlayarak, savaşların yıkıcı etkileri ve geçmiş dönemin mirası olan problemlerle uğraşmaya koyuldu.

Cumhuriyet Türkiye'sinin iktisadi alanda yaptıkları reformları iki döneme ayırabiliriz. Bu dönemlerin ilki; 1929 yılına kadar uygulanan *liberal kalkınma dönemi*, ikincisi ise; 1930 yılından itibaren uygulamaya konulan *devletçilik* dönemidir. Türkiye 1930 yılına kadar dış devletlerle olan ilişkilerinin seyri, dönemin büyük devletlerinin Cumhuriyet'e karşı uyguladıkları politikalar, Büyük Buhran'ın yarattığı iktisadi şoklar ve daha birçok siyasi, ekonomik ve toplumsal faktörün de etkisiyle istenilen düzeyde kalkınamadı. Ardından Devletçilik modeli Büyük Buhran sonrası dünyada değişen siyasi ve ekonomik atmosferden de etkilenererek Türkiye'nin kalkınma politikalarının ana felsefesi haline geldi.

Cumhuriyet 1930'lu yıllarda I. Dünya Savaşı sonrası kurulan Status Quo'yu çözmeye başlayan yeni rejimler, dönemin büyük devletlerinin değişen Türkiye algıları ve en önemlisi yeni iktisadi sistemin ihtiyaçları nedeniyle, dış ekonomik ilişkilerini önceki döneme göre daha farklı bir şekilde tayin etti. Ankara ekonomik olarak içe dönük sanayileşme politikasına geçerek, dış ticaret ve yabancı sermaye konusunda daha dar bir görüş benimsedi, bu yüzden ülkenin diğer devletlerle iktisadi münasebetleri liberal döneme göre belirgin şekilde azaldı.

Almanya, Hitler iktidara geldikten sonra Türkiye'nin en çok iktisadi münasebet kurduğu ülke haline geldi. Hatta Türkiye, tarihinde hiçbir ülkeye ekonomik yönden bu kadar bağımlı olmadı. Bu bağımlılık iki ülkenin ekonomik ihtiyaçlarının yanında, Hitler'in siyasi hesaplarının yoğun tesiri altında şekillendi. Bu dönemdeki Türk-Alman

ilişkilerinin; Türkiye'nin kalkınmasına, diğer devletlerle ilişkilerine ve en önemlisi II. Dünya Savaşı'nın yarattığı felaketi yaşamamasında çok önemli etkileri oldu. Bu bağlamda Büyük Buhran sonrasından başlayarak, II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar olan dönemdeki Türkiye ekonomisinin durumunu ve ülkenin dış politik münasebetlerini iyi kavrayabilmek için Türkiye'nin Nazi Almanya'sı ile ilişkilerini incelemek önem taşımaktadır.

Çalışmanın Konusu

Çalışmanın konusu; 1933-1945 (Nazi Partisi'nin iktidara gelişi ile II. Dünya Savaşı'nın bitimi) döneminde Türk-Alman iktisadi, siyasi ilişkileri ve bu ilişkilerin ülke ekonomisine ve dış siyasetine etkilerinin neler olduğudur.

Çalışmanın Amacı

Çalışmada, iki ülkenin iktisadi ilişkilerinin boyutunun ne düzeyde gerçekleştiği, Hitler rejiminin siyasi tutumu, dünyada değişen dengeler ve bu yeni dengeler karşısında Türkiye'nin içerisinde bulunduğu siyasi kombinezonların, Türk-Alman iktisadi ilişkilerine etkileri ve bunun dâhiliye yansımaları incelenerek, dönemin Türkiye'sinin iç ve dış ekonomi-politiğini anlamaya yardımcı olmak amaçlandı. Çalışmanın ikinci kısmında; II. Dünya Savaşı yıllarında Müttefiklerin ve Mihverlerin Türkiye'yi savaşa çekmek için verdikleri çabaları, Türkiye'nin her iki mevzi arasında kurduğu dengeyi ve savaş dışı kalmayı başarmadaki ustaca siyaseti nasıl uyguladığının cevabı, “ekonomi” temel alınarak yorumlandı.

Çalışmanın Önemi

Yapılan literatür taramasında Türkiye'nin Hitler dönemi Almanya'sı ile ilişkilerinin genellikle politik yönünün ele alındığı, iktisadi ilişkilerin yüzeysel ve büyük oranda siyaset bilimciler ya da tarihçiler tarafından araştırıldığı ve konunun iktisatçılar tarafından kısıtlı şekilde ele alındığı görüldü. Türk-Alman ilişkilerinin ekonomi-politik temel alınarak anlatılmasının bu konudaki çalışmalara katkısının önemli olduğu düşünülerek bu tezin yapılmasına karar verildi.

Çalışmanın Yöntemi

Dönem hakkında yazılmış olan eserler, akademik yayınlar, resmi belgeler, gazete yazıları ve anılar incelenip analiz edilerek bu çalışma yapılmıştır.

BÖLÜM 1: WEİMAR ALMANYA'SI VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİ (1923 – 1932)

Türklerin ve Almanların ilk diplomatik temasları Osmanlı İmparatorluğu ve Prusya Krallığı arasında, XVIII. asrın erken dönemlerinde başladı. Tarihsel süreç içerisinde bu iki toplumun iktisadi ilişkileri çok daha eskilere, XV. asra kadar dayanmaktadır¹. Türk-Alman yakınlaşmasının ivme kazandığı asıl dönem ise; Alman Devletleri ve Beyliklerinin, Prusya Krallığı öncülüğünce birleşerek Büyük Alman İmparatorluğunu kurdukları 1871 yılından sonrasına, yani XIX. asrın ikinci yarısına rastlamaktadır. Bu tarihten sonra Osmanlı-Prusya ilişkileri bilhassa askeri ve iktisadi alanda, Alman nüfuzunun ve haricide yaşanan olayların yoğun etkisi altında kalan bir sürece girdi.

Müttefik olarak girdikleri I. Dünya Savaşı'nın yenilgisi sonucu imzaladıkları barış antlaşmaları, Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya ilişkilerini durma noktasına getirdi. Bu iki ülke 1918 Mondros Mütarekesi, 1919 Versay ve 1920 Sevr antlaşmalarının bazı maddeleri gereğince ilişkilerini kesmeyi taahhüt ettiler. Savaş sonrasında Türk-Alman ilişkileri kopmamakla beraber minimuma indi².

1.1. Savaş Sonrası Türkiye ve Almanya

Dünya, I. Dünya Savaşı'nın bitiminde, birçok krallıkların ve imparatorlukların yıkıldığı, yerine öncekilerden farklı siyasi ve ekonomik sistemlere dayanmış devletlerin oluşturduğu yeni bir düzene geçti. Çarlık Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi Osmanlı İmparatorluğu ve Prusya Krallığı'nın kaderleri de köklü değişikliklere uğradı. 1918 yılında Prusya'da çıkan toplumsal olaylar neticesinde Kayzer II. Wilhelm'in saltanatı sona erdi ve Prusya Krallığı yıkılarak yerine Weimar Cumhuriyeti kuruldu. Akabinde Almanya 1919 yılında imzaladığı Versay Antlaşması ile siyasi, iktisadi ve toplumsal olarak ağır şartlar altına girdi³. Almanya'nın zaten batılı metropol devletlere göre geç girmiş olduğu sömürgecilik faaliyetleri savaş sonunda ortadan kalktı. Ülkenin

¹ÖZGÜLDÜR, Yavuz (1993), **Türk – Alman İlişkileri (1923 – 1945)**, Genelkurmay Basımevi, 1. Baskı, Ankara, s. 1.

²KOÇAK, Cemil (1991), **Türk – Alman İlişkileri (1923 – 1939)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Baskı, Ankara, s. 1.

³ARMAOĞLU, Fahir (1992), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt I: (1914 – 1980)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, Ankara, s. 146.

Avrupa'daki sınırları daraldı ve bütün denizaşırı kolonizasyonlarını İtilaf Devletleri tarafından elinden alındı. Siyasi sınırları daralan Almanya, hammadde ve kaynak sıkıntısı çekmeye başladı. Ülkenin ordusu sınırlandırıldı, donanması lağvedildi, hava araçları ve denizaltı üretmesi yasaklandı. Savaşın ardından ekonomik krize giren Almanya sınai üretiminin aldığı ağır darbe, hiper enflasyon, işsizlik ve Mark'ın aşırı devalüasyonu ile uğraşmak zorunda kaldı⁴. Savaş sonunda Almanya'ya ödeme kapasitesinin çok üstünde ağır tamirat borçları yüklendi. Almanya ekonomik olarak zor günler geçirmekteydi ve yüklenen bu ağır tamirat borçları ülkedeki ekonomik krizin etkisini ağırlaştırırken, toplumsal olayların sönümlenmesine engel olmaktaydı. Nitekim bu durum Amerikalı Charles G. Dawes'in tamirat borçlarını plana bağladığı 1924 yılına kadar sürdü. Almanya'nın ekonomik faaliyetleri ancak bu tarihten sonra bir miktar toparlanma eğilimine girmeye başladı⁵.

Osmanlı İmparatorluğu ise savaşı kaybetmesinin ardından İtilaf Devletleri'nin zorla dayattığı Sevr Antlaşması'nı kabul etmeyip, ülkenin tam bağımsızlığı için mücadele etme yolunu girdi. Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde girişilen İstiklal Harbi'nin zaferi sonucunda imzalanan Lozan Antlaşması ile ülke siyasi bağımsızlığını kazandı ve 29 Ekim 1923 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu yıkılarak, yerine Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

Türkiye, Lozan Antlaşması ile siyasal bağımsızlığını kazanmış olsa da, hem savaşın getirdiği yıkımın etkileriyle, hem de Osmanlı sisteminin miras bıraktığı önemli siyasi, iktisadi ve toplumsal sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Özellikle iktisadi açıdan Türkiye, Almanya'dan daha kötü durumdaydı. İlk olarak, ülkenin üretim tarzı daha çok zanaata dayalıydı ve sanayisi çok cılızdı. 1913 sanayi sayımlarına göre 10 kişi ve üzerinde işçi çalıştıran müessese sayısı 239'du. Bu müesseselerin yaklaşık %10'u devlete aitken, geriye kalan %90'lık kısmın büyük çoğunluğu yabancılara ve Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlere aitti⁶. Osmanlı sanayisi gıda ve tekstil sektörlerinde yoğunlaştığı için tarımsal hammaddelere dayalı, katma değeri düşük üretim yapmaktaydı. Bu sanayilerin, Korkut Boratav'a göre XIX. asrın erken dönemlerinde girdiler bakımından dışarıya

⁴ ORAN, Baskın (2018), **Türk Dış Politikası Cilt I: (1918 – 1980)**, İletişim Yayınları, 22. Baskı, İstanbul, s. 298.

⁵ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 156-160.

⁶ TEZEL, Y. Sezai (2015), **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s. 122-123.

bağımlılığı neredeyse yokken, Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde girdilerin çok büyük bir bölümü dışarıdan sağlanmaktaydı⁷. I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin ticari yolları ele geçirmesiyle bir yandan sınai üretimde büyük daralmalar meydana gelirken, öbür yandan ülkenin iâşe sorunu ana problem haline geldi.⁸

Tarım sektörü için de aynı kötü durum geçerliydi. Savaşlar nedeniyle ortaya çıkan ordunun besleme sorunu İmparatorluktaki damızlık hayvan sayısını yarı yarıya düşürdü. Aynı şekilde orduya alınan kişilerin, çalışan işgücünde meydana getirdiği azalma, tarımsal ekim alanlarının daralmasına ve zahire miktarının düşmesine neden oldu. Tarımsal üretimde kullanılan teknikler de ilkçağdaki metotlardan farksızdı⁹. Ülkedeki ulaşım ve altyapı yetersizlikleri tarımsal ürünlerin ticaretini engellemekteydi.

Türkiye'nin devraldığı yapıda, Osmanlı'dan miras kalan önemli demografik sorunlar da vardı. Türkiye XX. asırda yaşanan savaşlar, Ermeni Tehciri ve Rum Göçleri gibi olaylar nedeniyle nüfusun %17'sini yitirmişti. 1914 yılında 16,3 milyon olan nüfus, 1927 yılına gelindiğinde 13,6 milyona indi¹⁰. Savaşlarda yitirilenler haricinde azalan nüfusun büyük kısmını Ermeni ve Rumlar oluşturuyordu. Kentli nüfusun önemli bölümünü oluşturan gayrimüslimlerin (Ermeni ve Rumlar) sayısındaki azalma, nitelikli işgücünün ve burjuva sınıfının ülke dışına tasfiyesi anlamına geliyordu. Üretim ilişkileri yeterince gelişmemiş, geniş köylü yığınlarından oluşan Osmanlı Devleti, ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden oluşan cılız burjuvaziyi de yitirince, Cumhuriyet'in yönetici kadroları, kalkınma stratejilerini geliştirirken bu sorunun ivedilikle çözülmesi gereken, önemli siyasi, iktisadi ve toplumsal sonuçları olan bir mesele olarak gördüler.

⁷ BORATAV, Korkut (2015), **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2009**, İmge Kitabevi, 21. Baskı, Ankara, s. 20.

⁸ PAMUK, Şevket (2018), **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, s. 165-166.

⁹ ARUOBA, Çelik (1982), "Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 80.

¹⁰ ÖZEL, Sabahattin (2002), "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt No:1, Sayı No:2, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, s. 235.

1.2. Türk- Alman Yakınlaşmasını Olgunlaştıran Koşullar

Türk-Alman ilişkilerinin tekrar başlamasında ve gelişmesinde her iki ülkenin dış politik sorunları ve iktisadi çıkarları ana etkenler oldu. Hem Türkiye hem de Almanya savaş sonunda ülkelerinin yeniden tamirâtı için büyük çaba harcamaya başladılar ve bu doğrultuda birbirleriyle iktisadi, siyasi ve kültürel ilişkilerini geliştirmeye gayret ettiler. Aynı zamanda bu iki ülkenin batılı devletlerle (özellikle de İngiltere ve Fransa) olan ilişkileri, savaş sonunda ortak mutabakata varamadıkları meseleler yüzünden sürekli problemlili geçti.

Türkiye'nin Lozan Antlaşması ile bağımsızlığını kazanması İtilaf Devletleri tarafından bir türlü hazmedilemedi. Bu yüzden Türkiye bir yandan dış politika da yalnızlaştırılmaya, diğer yandan batılı devletlerin yoğun müdahalesi ve tahditlerine maruz kaldı. Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması, İngiltere ile olan Musul meselesi, Fransa ile yaşanan Suriye sınır anlaşmazlığı, Hatay, yabancı okullar, Osmanlı'dan kalan dış borç sorunu ve Mussolini İtalya'sının Akdeniz'deki yayılmacı politikaları Türkiye'nin dış gündemini uzun süre meşgul etti ve batılı devletlerle olan ilişkilerin normalleşmesini engelledi. Hatta Lozan Antlaşması'nın imzalanması nedeniyle İngiltere, Fransa ve İtalya, Ankara'yı başkent olarak tanınamakta ve Büyükelçi atamalarını İstanbul'a yapmakta uzun süre ayak dirdiler¹¹.

Almanya ise savaşın bitmesinden itibaren en çetin rakibi olan Fransa tarafından devamlı dış müdahalelere maruz kaldı. Fransa, Almanya'yı savaşta mağlup etmesine rağmen tekrar güçlenip intikam almasından korktu ve Almanların eski gücüne kavuşmaması için yoğun çaba harcadı. Fransa uzun süre Almanya'ya yüklenen tamirat borçları meselesinde ılımlı bir tavır almadı ve Almanların borçlarını ödemesi için sürekli baskı yaptı. Almanya'dan savaş tazminatını tahsil edemeyeceğini gören Fransa, Belçika'yı da yanına alarak 1923 yılında Rhur bölgesini işgal etti ve Alman sanayi tesislerine el koydu. Fransa

¹¹ GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), "Lausanne'dan Sonra Türk Dış Politikası", Derleyen: Ankara Üniversitesi, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, s. 61-63.

bununla da yetinmedi ve 1920'li yıllarda Almanya'yı dış dünyadan soyutlamak için İngiltere, ABD, Polonya ve diğer Balkan Devletleri ile sıkı müzakerelere girişti¹².

1932 yılına kadar ki süreç, hem Türkiye hem de Almanya için batılı devletlerin sınırlandırmaya çalıştıkları bağımsızlıklarını koruma mücadeleleriyle geçti. Dönem boyunca her iki devlet de dış politikada diğer bağımsız devletler gibi aynı eşit şartlarda statü kazanmaya çabaladılar. Türkiye ve Almanya'nın uluslararası politikada yaşadığı sorunlar, iki ülkenin çokça ihtiyaç duydukları dış kaynaklara erişimini kısıtladı ve kalkınma meselelerine çözüm getirmelerini zorlaştırdı. Hal böyleyken Türk-Alman yakınlaşmasında ülkelerin siyasi yalnızlıklarının yanında kalkınma çabaları, özellikle de iktisadi meseleleri en önemli etkenlerden bir diğeri oldu.

Siyasal bağımsızlığın iktisadi bağımsızlıkla taçlandırılması gerekliliği ve ülkenin kalkınma hamlelerinin başlangıcını temsil etmesiyle ön plana çıkan Türkiye İktisat Kongresi, Lozan Görüşmeleri'nin tatil edildiği 1923 yılı Şubat ve Mart aylarında toplandı¹³. Cumhuriyet'in lider kadroları Türkiye'nin kalkınması için çözülmesi elzem olan meseleleri ve döneme damgasını vuracak iktisat politikalarını Kongre'de açıkça ifade ettiler. Türkiye'nin kalkınmasının yolu; batı tarzı büyüme modeli olan sanayileşme ile sağlanacaktı. Türkiye'nin sanayileşme hamlelerinin başarıya ulaşabilmesi için ülkenin savaşlar nedeniyle yaşadığı kaynak sıkıntısının, nitelikli eleman eksikliğinin, altyapı problemlerinin giderilmesi, gerekli kapital mallarını temin etmesi ve milli bir burjuvazi ve sermayedarlar sınıfı oluşturulması gerekmektedir. Cumhuriyet'in lider kadroları bu meselelerin çözümünün Türkiye'nin iç dinamikleriyle sağlanamayacağını bildiği için batılı devletlerle yaşadığı münakaşalara rağmen, dış ilişkilerini daima barışçıl yollarla sürekli geliştirmeye çalıştılar. Türkiye, Almanya ile iktisadi ilişkilerini geliştirirken, Almanların bilimsel-teknolojik gelişmişliğinden faydalanmaya; ülke için gerekli olan kapital mallarını ve beşeri sermaye ihtiyacını karşılamaya özellikle önem verdi.

Bir endüstri ülkesi olan Almanya'nın ise sınai üretimi savaş sonunda ağır darbe aldı. Alman ekonomisi ağır tamirat borçları nedeniyle mali sorunlar yaşamakta ve bu mali

¹² ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 153-158 ve ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 298.

¹³ TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 175.

sorunların yanında, ülkenin kolonizasyonlarını kaybetmesi sınai üretim için lüzum gelen hammadde ve kaynakları bulmasını güçleştirmekteydi. Bir diğer önemli sorun da ülkenin batılı devletlerle olan ilişkilerin bozulması sebebiyle üretilen mamul malları satacak piyasa bulmakta zorlanmasıydı.

Almanya da ekonomik sorunlarını çözmek için Türkiye'nin yaptığı gibi diğer devletlerle kurulacak ilişkileri barışçıl yollardan geliştirmeye çalıştı. Almanya özellikle zengin hammadde kaynaklarının varlığı nedeniyle Orta Doğu ve Balkan ülkeleriyle iyi ilişkiler kurma yoluna gitti. Almanya bu ülkelerden hammadde temin edecek, karşılığında mamul mal satacaktı. Türkiye bu durumda Almanlar için hem zengin hammadde kaynakları bulunan, hem de ülkenin yeniden inşası sebebiyle mamul malları satacak bir pazar olma potansiyeliyle çok önemliydi. Bu yüzden 1923 yılının sonlarından itibaren Weimar hükümeti, kendi iktisadi aktörlerinin de büyük etkisiyle, tez vakitte Türkiye ile dostane ilişkiler tahsis etmek için girişimlerde bulunmaya başladı.

1.3. Türk – Alman İlişkileri Tekrar Başlıyor

I. Dünya Savaşı sonunda kopma noktasına gelen Türk-Alman ilişkileri 1923 yılında Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından tekrar başladı. Zira Lozan Antlaşması, daha önce imzalanmış olan antlaşmaların, iki ülke ilişkilerini sonlandırmasını emreden hükümlerini ortadan kaldırdı. Lozan'ın yanında Almanya'nın Versay Antlaşması'nın bazı hükümlerini fiziki uygulamalarla ihlal etmeye başlaması da, bu iki devletin ilişkilerinin yeniden gelişmesinde etkili oldu. Böylece iki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar başlaması, yeni kurulan Cumhuriyetler üzerinden gerçekleşti¹⁴.

İlk Türk-Alman resmi teması 26 Şubat 1924 tarihinde Ankara gerçekleşti. İlk görüşmelerin hemen ardından iki ülke arasında 3 Mart 1924 tarihinde Türk-Alman Dostluk Antlaşması imzalandı ve bu antlaşma ile hem Türkiye hem de Almanya birbirleriyle karşılıklı olarak Konsolosluk açma imkânına kavuştular¹⁵. Akabinde Rudolf

¹⁴ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 6.

¹⁵ *A.g.e.*, s. 9-10, ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 297, ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s.36. Almanlar, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın aksine Ankara'yı hemen Başkent olarak tanımışlardır. Bu durum Almanya'nın iki ülke münasebetlerini geliştirmek istediğinin önemli bir göstergesidir.

Nadolny, Weimar Almanya'sının ilk Ankara Büyükelçisi, buna mukabil aynı yıl Kemalettin Sami Paşa, Berlin Büyükelçisi olarak atandı¹⁶.

Türk-Alman Dostluk Antlaşması esasen iki ülke arasındaki iktisadi münasebetlerin gelişmesinin zeminini oluştururken, Almanların Türkiye üzerinden ulaşmaya çalıştığı hedefleri ortaya koyması açısından da önemliydi. Rudolf Nadolny daha ilk görüşmelerden itibaren Türk-Alman iktisadi ilişkilerinin gelişmesine özellikle vurgu yaptı ve gerekirse bir ticaret antlaşması imzalayabileceklerini Türk yetkililerine bildirdi, Türkiye'de bu duruma olumlu bir yanıtla karşılık verdi¹⁷.

1.4. Gümrük Sorunu ve İktisadi İlişkileri Geliştiren Antlaşmalar

Türkiye, Lozan Antlaşması sonucunda kapitülasyonların kaldırılması gibi kendi lehine önemli zaferler kazansa da, dönemin koşulları içerisinde Lozan'ın iktisadi olarak kısıtlayıcı hükümlerini tamamen bertaraf etmesi imkânsızdı¹⁸. Türkiye, Lozan Ticari Sözleşmesi gereğince 5 yıl süreyle gümrük tarifelerini değiştiremediği gibi, 1929 yılına kadar korucuyu bir dış ticaret politikası da uygulayamadı¹⁹. Tarife, Lozan Ticari Sözleşmesi'nin tarafları olan devletler için 1916 yılında ağırlıklı olarak tarımsal ürünlere uygulanan spesifik vergi oranlarının 5 katı şeklinde belirlendi. Bazı ülkelerle yapılmış olan ikili ticaret antlaşmaları ve tek taraflı sağlanan imtiyazlar nedeniyle ABD ve SSCB gibi ülkeler de aynı ayrıcalıktan faydalandılar. Kalan diğer ülkeler için 1929 yılına kadar ağırlıklı olarak eski tarifenin 12 katı spesifik tarife uygulandı²⁰.

Almanya, Lozan Ticaret Sözleşmesi ile belirlenen gümrük tarifelerinden Sözleşmenin tarafı olmadığı ve Türkiye ile aralarında bir ticaret antlaşması yapılmadığı için faydalanamadı. Almanlar tarafından rahatsızlık duyulan bu gümrük sorunu, 1925 yılında iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerine “en çok kayrılan ülke” statüsü tanınmasıyla halledildi. Ardından 12 Ocak 1927 tarihinde iki yıl geçerli olmak üzere Türk-Alman

¹⁶ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 9-15.

¹⁷ *A.g.e.*, s. 12.

¹⁸ BORATAV (2015), *a.g.e.*, s. 43.

¹⁹ TÜRK, İsmail (1982), “Atatürk ve Türk Mali Sistemi”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 12.

²⁰ TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 190.

Ticaret Antlaşması imzalandı. Antlaşma 3 Ağustos 1929 tarihinde 6 ay daha geçerli olmak üzere uzatıldı²¹. Kısaca bu antlaşma iki ülke arasındaki gümrük indirimi ve bağışıklığı uygulanacak malların belirlenmesine olanak sağlarken, Türk-Alman ticaretine konu olan emtia çeşitliliğinin artmasına katkı yaptı. 3 Şubat 1930 tarihinde antlaşma yürürlükten kalktı ve 26 Mayıs tarihinde yeni bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu yeni antlaşma, önceki ticaret antlaşmasındaki gümrük konusuna dâhil olan emtia çeşitliliğini daha da arttırması özelliğiyle ön plana çıktı²².

Türk-Alman iktisadi ilişkilerini geliştiren bir diğer antlaşma 12 Ocak 1927 yılında imzalanan Karşılıklı İkametgâh Antlaşmasıydı. Özetle bu antlaşma; her iki ülke vatandaşlarının karşılıklı olarak birbirlerinin topraklarına seyahat etme, yerleşme, iktisadi, sanatsal ve diğer benzeri faaliyetleri icra etme serbestliğine imkân sağladı. Öte yandan bu antlaşma birbirlerinin ülkesinde iktisadi ve benzeri faaliyet icra eden Türk-Alman vatandaşlarına ekstra bir vergi yükü getirmemeyi taahhüt etmekteydi. Bu antlaşma iki ülke ticari ilişkilerini geliştirmesinin yanında, doğrudan Alman yatırımlarının Türkiye'ye gelmesinde büyük kolaylıklar sağladı²³.

1.5. Ticari İlişkiler

Türk-Alman ticaretine konu olan mal bileşenlerine baktığımızda, Türkiye'nin genel dış ticaret yapısıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Türkiye'nin ihraç mallarının büyük çoğunluğunu (takriben %85'lik kısmını) tarımsal ve madeni ürünler oluşturmaktadır. İthalat kanadında ise 1923 yılında kapital mallarının toplam ithalat içerisindeki payı %12, tüketim malları ve hammaddelerin payı ise sırasıyla %57 ve %31'di. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında, üretim yetersizliği nedeniyle yoğun bir şekilde tüketim malları ithal edildi²⁴.

Almanya'ya yapılan ihracattaki temel malları; buğday, arpa, mısır, yaş ve kuru meyve, kuru fasulye, nohut, mercimek, fındık, yün, pamuk, hayvan derisi, keten, tütün, palamut,

²¹ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 84-85.

²² ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s. 44-48.

²³ *A.g.e.*, s. 37-39.

²⁴ SERİN, Necdet (1975), **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1. Baskı, Ankara, s. 25.

kereste, ağaç ve madeni ürünler oluşturmaktaydı²⁵. Türkiye'nin Almanya'ya ihraç etmiş olduğu ürünlerin neredeyse tamamı hammaddelerdir.

Almanya'dan ithal edilen ürünler ise ağırlıklı olarak; kösele, kauçuk, kimyevi maddeler, kâğıt mamulleri, oyuncaklar, cam ve camdan yapılmış maddeler, demir mamulleri, demiryolu malzemeleri, kazan, buharlı aletler, elektrikli aletler ve makineler, ziraat makineleri ve otomobilden oluşmaktaydı²⁶. Görüldüğü üzere ihraç mallarının aksine, Almanya'dan ithal edilen mallar, daha çok mamul mallardır.

Türk-Alman dış ticaretini yorumlayacak olursak; Türkiye Almanya'ya tarımsal ve madeni ham ürünler satmaktadır. Almanya aldığı bu maddelerin bir kısmını iç tüketimi için kullanmakta, diğer kısmını da işleyip mamul mal haline getirerek dünya piyasasında pazarlamaktadır. Türkiye ise üretim gücünün yetersiz olması nedeniyle Almanya'ya ihraç ettiği hammaddelerin bir kısmını işlendikten sonra ara ve/veya mamul mal olarak ithal etmektedir. Türkiye'nin Almanya'dan ithal ettiği mallardan aslan payını ulaştırma, inşaat, tarım ve sanayide kullanılan makine ve teçhizatlar yani kapital malları almaktadır.

Tablo: 1 Türkiye'nin Almanya İle Yapmış Olduğu İhracat ve İthalat İstatistikleri

YILLAR	İhracat (Milyon TL)	İthalat (Milyon TL)	İhracat (Ton)	İthalat (Ton)
1923	-	-	-	-
1924	24,3	22,0	-	-
1925	29,9	28,2	-	-
1926	25,1	34,2	-	-
1927	29,1	31,2	-	-
1928	33,6	30,8	59,6	68,8

²⁵ TANTZEN, Theodor, Toklumbet, Osman ve Trucksaess, Karl (1935), **Alman – Türk Sanayi ve Ticaret Kılavuzu**, Orienthandelsverlag G.m.b.H., 1. Baskı, Berlin, s. 280-282.

²⁶ A.g.e., s. 280-282.

1929	37,0	35,5	54,0	106,1
1930	34,5	24,2	73,5	83,2
1931	26,3	23,7	60,0	66,0
1932	20,0	15,5	69,6	43,7
Toplam	269,8	245,3	316,7	367,8

Kaynak: Koçak (1991), *a.g.e.*, s. 90-96 verileri kullanılarak derlenmiştir.

Tablo 1. de görüldüğü üzere iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 1929 yılına kadar artış eğilimindedir. Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı ihracat 1924 yılında 24,3 milyon TL iken 1929 yılına gelindiğinde 37 milyon TL'ye çıkmıştır. Aynı şekilde Türkiye'nin Almanya'dan yaptığı ithalat 1924 yılında 22 milyon TL iken 1929 yılında 35,5 milyon TL'ye çıkmıştır. Türkiye'nin Almanya'dan yaptığı ithalat 1927 ve 1928 yıllarında bir miktar daralmıştır. Bu durumun birkaç sebebi vardır. Birinci neden; 1927 yılından itibaren Büyük Buhran'ın etkileri hissedilmeye başlanmış ve dünyadaki ekonomik darboğazla birlikte Türkiye'nin genel dış ticaret hacmi de daralmıştır. İkinci neden; 1927 ve 1928 yılları kötü hava şartları nedeniyle rekoltenin düşük olduğu yıllardır²⁷. Tarımsal üretimin bu olumsuz görünümünün üstüne bir de, 1927 yılından itibaren dünyada hammadde fiyatlarının mamul mal fiyatlarına göre daha hızla düşmesi eklenince, ülkenin dış ticaret gelirleri azaldı ve bu gelir kayıpları yüzünden yeterli ithalat yapılamadı. Üçüncü neden ise; hükümetin Lozan gereğince 1929 yılına kadar değiştiremediği gümrük tarifelerin yarattığı gelir kaybı ve dış ticaret açıklarını, büyük ölçüde ithalata bağlı bazı tüketim mallarına yüksek harcama vergileri koyarak telafi etmeye çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Hükümetin uyguladığı bu politika ithal malların fiyatını arttırarak iç tüketimi caydırmış, böylece ithalat hacmi daralmıştır. 1929 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacminin sıçramasının asıl nedeni ise; hiç şüphesiz yeni gümrük tarifesinin yürürlüğe gireceğini bilen firmaların ithalatı arttırarak mevcut tarifeden stoklama

²⁷ KAZGAN, Gülten (1977), "Türk Ekonomisinde 1927 – 1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Derneği, İstanbul, s. 242.

yapmalarıdır²⁸. Gerçekten Türkiye 1928 yılına kadar ortalama 49,2 milyon TL dış ticaret açığı verirken 1929 yılına gelindiğinde bu tutar 100 milyon TL'nin üzerine çıkmıştır²⁹.

Türk-Alman ticaretinin giderek gelişmesiyle 1928 yılında Berlin'de bir Türk Ticaret Odası kuruldu. Oda'nın amacı her iki ülkenin mallarının tanıtımını yaparak Türk-Alman ticaretini geliştirmektir. Ticaret Odası'nın bir diğer önemli görevi de gümrük rejimleri ve ticaret kanunlarını gibi iki ülkenin birbirleriyle olan iktisadi hayatına etki eden hukuksal ve kurumsal değişiklikleri kapitalist çevrelere aktararak, Türk-Alman ticaretindeki aksaklıkları gidermektir. Oda'nın Almanca ve Türkçe olmak üzere iki dilde yayınladığı düzenli bir dergisi de vardı. Dergi yayın hayatı boyunca her iki ülkenin ticaretini ve iktisadi durumunu sistematik olarak anlatırken, aldığı reklamlar ile Türk-Alman mallarının propagandalarını yaptı³⁰.

Türkiye'nin Büyük Buhran sonrası iktisat politikalarında yaptığı değişiklikler iki ülkenin ticaret yapısını etkiledi. 1927 yılından itibaren tarımsal üretim ve ürün fiyatlarının hızla düşmesi, dışa açık büyüme stratejisi izleyen Türkiye'nin dış ticaret hadlerini kendi aleyhine çevirdi, bunun sonucunda ülkeye kaynak girişini azaldı, tarım kesiminde çalışan işçilerin ve üreticilerin reel gelirleri düştü³¹. Geliri azalan hane halkı borçlarını ödeyemez hale geldi ve bankalardan yeni kredi bulması zorlaştı. Köylü mevcut borçlarını kapatmak için ya elinde ne var ne yoksa onu sattı, ya da yüksek faizle tefecilerden borç almak zorunda kaldı. Hane halkının yaşam kalitesini azaltan bir diğer sorun, hükümetin gümrük meselesi karşısında izlediği politikaydı. Devletin tüketimi ithalata bağlı bazı ballarda yüksek harcama vergileri koyması ve diğer bazı malların üretim ve ticaretinde tekeller oluşturarak yüksek fiyatlama yapmaları, hane halkının yaygın olarak tükettiği (şeker, çay, kahve gibi) malların fiyatını ciddi oranda arttırdı. Reel geliri azalan hane halkının bu yüksek fiyatlar nedeniyle satın alma gücü gün geçtikçe erimeye başladı.

²⁸ A.g.m., s. 246.

²⁹ SERİN (1975), *a.g.e.*, s. 19-21, TÖRE, Nahit (1982), "Atatürk Döneminin (1923 – 1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 51.

³⁰ ÖZGÜLDÜR (1991), *a.g.e.*, s. 54-55.

³¹ SERİN (1975), *a.g.e.*, s. 21.

1929 yılına kadar yabancı sermaye girişi de istenilen düzeyde gerçekleşmedi. Özellikle 1927 yılından itibaren Büyük Buhran'ın etkileri hissedilmeye başlanınca yabancı sermaye girişi giderek azaldı, diğer yandan istedikleri kârı elde edemeyen yabancı yatırımcılar ülkedeki faaliyetlerini yavaş yavaş sonlandırmaya başladılar. Ülkedeki mevcut doğrudan sermaye yatırımları ise verimli ve kaliteli büyümeyi sağlayacak alanlardan ziyade rant sağlayıcı dallarda faaliyet sürdürmekteydiler.

Cumhuriyet'in ilk üç yılı Türkiye'nin dalgalı fonlara erişiminin nispeten kolay olduğu bir dönemdi. Ancak 1927 yılı ve sonrasında fon bulma imkânının zorlaşmaya başladığı bir sürece girildi. Dönem boyunca verilen dış ticaret açıklarının finansmanı, fon bulma olanaklarının azalmasıyla önemli bir sorun haline geldi. Dış açıklar ve bu açıkların finansmanı sorunu 1929 yılında bir krize dönüşerek toplumsal tabanda sert yansımaları oldu. 1929 yılı dış ticaret açığının önceki dönemlere kıyasla iki kat arttığı yılı. Zaten yetersiz olan altın ve döviz rezervleri bu denli yüksek olan dış ticaret açığı yüzünden eridi. Sterlin/TL paritesi 1928 yılında 9,56 TL iken 1929 yılına gelindiğinde 10,09 TL'ye çıktı ve bu durum ülkede para buhranının başlamasına neden oldu³².

Diğer yandan Osmanlı'dan kalan dış borç meselesi 1929 Buhranı'nın etkilerini ağırlaştırdı. Osmanlı'nın borçları Lozan Antlaşması ile Türkiye'ye devredilmişti. Toplam borç 1925 senesinde Osmanlı toprakları içerisinde kalan devletler arasında paylaştırıldı ve Türkiye'ye 2/3 lük kısmı olan 107,6 milyon TL'lik borç miras olarak kaldı. 1929 senesinde borcun 14,7 milyon TL'lik ilk taksiti ödendi. Bu tutar 1929 senesinde kaynak ihtiyacı çokça artan Türkiye için ihracat gelirlerinin hemen hemen %10'luk kısmının ülke dışına aktarılması demekti³³.

Liberal kalkınma dönemi pratiğinin ve Büyük Buhran'ın yarattığı sorunlar artık iktisat politikalarında değişiklik yapılmasını zorunlu kılmıştı. Cumhuriyet'in yönetici kadrolarının 1929 yılına kadar geçen süreçteki problemlerin halk nezdindeki yansımalarını Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) deneyimiyle yakından görme fırsatları

³² Türk Lirası'ndaki 53 kuruşluk değer kaybı bugün için çok bir anlam ifade etmese de o dönem için bu tutar ödemeler bilançosu üzerinde ciddi bozulmalara neden olmaktaydı. KAZGAN (1977), *a.g.m.* s. 241.

³³ TEZEL, Y. Sezai (1977), "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Derneği, İstanbul, s. 210-212.

oldu. SCF 12 Ağustos 1930 tarihinde Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal'in onayıyla Ali Fethi Bey (Okyar) tarafından kuruldu. Fırkanın kuruluş amacı; halkın yaşadığı sorunlar karşısında iktidara (Cumhuriyet Halk Fırkasına) olan tepkilerini ölçmektir. SCF, Cumhuriyet Halk Fırkasının aksine programında liberalizmi benimsiyor ve daha fazla özel sermaye yanlısı tutum sergiliyordu. SCF kuruluşunun üstünden daha 15 gün geçmeden 130.000'in üzerinde üyelik başvurusu aldı. Toplumun tepkisinin ciddi boyutta olduğunu gören iktidar, sorunların çözümünde daha farklı politikalar uygulanması gerektiğini, halkın SCF'ye bir kurtarıcı gibi bakmasıyla daha iyi kavradı. SCF, 17 Kasım 1930 tarihinde gene Ali Fethi Bey tarafından Reis-i Cumhur'a karşı gelerek iktidar olmamak için feshedildi³⁴.

1930-1932 yılları devletçilik anlayışının iktisat politikalarına eklemleştirdiği yıllardı. Bu dönemde hükümet, ülkedeki problemlerin çözümünde önceki dönemlere kıyasla müdahale ve sorumluluklarını giderek arttırdı. Kronikleşen dış ticaret açıklarının ve ticaret hadlerinin ülke aleyhine dönmesinin yarattığı kaynak sıkıntısı, sıkı para-maliye politikası ve korumacı tedbirler yoluyla giderilmeye çalışıldı. Hükümet dış ticaret kısıtlamalarının yanında, Merkez Bankası'nın kurulması, sabit kur rejimine geçilmesi, Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu ve Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu gibi, çeşitli hukuksal ve kurumsal düzenlemelerle para-kambiyo mekanizması üzerine kısıtlamalar koyarak ekonomiye müdahale etti³⁵.

Dış ticaretteki korumacı eğilimler; yüksek gümrük tarifeleri, sıkı kambiyo kontrolleri ve tarife dışı engellerle (ithalat yasakları ve kotalar) kendisini gösterdi. 1929 yılında Lozan'ın gümrükler üzerindeki kısıtlayıcı hükümlerinin sona ermesiyle yeni korucuyu gümrük tarifeleri yürürlüğe girdi³⁶. Bu tarife kronikleşen dış ticaret açıklarını kapatmak için tüketim mallarına yüksek gümrük vergisi uygulamaya olanak sağlarken, diğer yandan sanayinin ithal mallara karşı korunmasına yardımcı oldu. 1929 sonrası uygulanan korumacı politikalar TL'nin yabancı paralar karşısında değer kazanmasını sağladı ve dış ticaret hacmi önceki dönemlere kıyasla %30'a yakın düşüş gösterdi ancak, 1930-1946

³⁴ ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 248.

³⁵ BULUTOĞLU, Kenan (1970), **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, Gerçek Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, s. 109.

³⁶ TÜRK (1982), *a.g.e.*, s. 12

yılları arasında 1938 yılı hariç sürekli dış ticaret fazlası verildi. Diğer yandan yabancı sermaye yatırımları 1930 sonrası liberal kalkınma dönemine kıyasla göreceli önemini yitirmeye başladı.

Türkiye'deki Devletçilik ideolojisinin uygulanış biçimi olan; devlet teşebbüsü ve teşvikleri ile içe dönük sanayileşme politikaları, Türk-Alman ticaretinin hem daralmasına neden oldu, hem de iki ülkenin ticaretine konu olan malların bileşenlerini değiştirdi. Cumhuriyet'in yönetici kadroları, ithal ikameye elverişli malların yurtiçi üretimini arttırmak, bebek endüstrileri korumak ve sermaye birikimini sağlamak için getirdiği dış ticaret kısıtlamaları iki ülkenin ticaret hacmini daralttı. Bazı tüketim mallarına dış ticarete kısıtlamalar getirilmesine karşın, hızla sanayileşme programının verdiği kapital ve ara malları gereksinimi sanayi, tarım, inşaat ve ulaştırma faaliyetlerinde kullanılacak makine ve teçhizat ithalatı için gümrük indirimi ve bağışıklığı getirildi. Kapital mallarına getirilen gümrük avantajları 1929 sonrasında Almanya'dan yapılan ithalatta makine ve teçhizatın payını arttırdı. Bunun sonucunda Türkiye'nin 1929 yılında yaptığı toplam kapital malı ithalatında Almanya'nın payı %41,1'den 1932 yılında gelindiğinde %57,7'ye çıktı.

Tablo: 2 Türkiye'nin Toplam Kapital Malı İthalatında Almanya'nın Payı (%)

YILLAR/	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932
ORAN	45,3	46,8	38,2	41,1	41,9	50,6	57,7

Kaynak: TANTZEN, vd. (1935), *a.g.e.*, s. 67.

Türkiye'nin 1924-1932 yılları arasındaki dış ticaret yaptığı başlıca ülkelere baktığımızda (Tablo: 1.) ilk sırayı İtalya almaktadır. İtalya'dan sonraki başlıca ticaret ortaklarımız ise Almanya ve İngiltere'dir. Türkiye'nin yapmış olduğu ihracatta Almanya'nın payının pek değişmemesine rağmen, ithalatta ciddi artış kaydedildi. 1923 yılında ithalatta Almanya'nın oranı %6,5 iken 1929 ve 1932 yıllarında sırasıyla %17 ve %25'e çıktı. Bu artışın nedenlerini şöyle sıralayabiliriz; bir kere iki ülkenin birbirlerine tanıdıkları en çok kayırlan ülke statüsü, imzalamış oldukları ticari ve diğer siyasi antlaşmalar iki ülke ticaretinin gelişmesine katkı sağladı. Öte yandan İngiltere, İtalya ve Fransa gibi dönemin büyük devletlerinin, Türkiye'ye 1929 Buhranı sonrasında önemi artan kapital ve ara

malları ihtiyacını tedarik etmeye muktedir olamamaları, buna karşın Almanya'nın teknolojik ve bilimsel gelişmişliği sayesinde dayanıklı tüketim mamulleri ve kapital malı üretiminde dünyada öne çıkması, Tük-Alman ticareti geliştirdi. Diğer yandan 1929 Büyük Buhranı'nın yarattığı tahribatın dünya genelinde getirdiği korumacılık eğilimleri ve 1930 yılından itibaren önemli bir sorun haline gelen Osmanlı'dan kalan dış borç meselesi de Türkiye'nin gene aynı devletlere olan ilişkisini zayıflattı ve bu durum doğal olarak Türk-Alman iktisadi yakınlaşmasına ivme kazandırdı.

Tablo: 3 Türkiye'nin Başlıca İhracat Yaptığı Ülkelerin Toplam İhracattaki Payları (%)

YILLAR/	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932
ÜLKELER										
İtalya	18	22	26	28	23	18	22	21	24	16
Almanya	9	13	14,5	12,5	9,5	13	13,5	13	11	14
İngiltere	18	15	9	11	11	10	10	9	9	10
Fransa	12,5	12	12	12	11	11	13	12	10	8
ABD	8	10	13	13	16	16	10	12	10	12
SSCB	2	1	3	3	4	4	3	5	4	5

Kaynak: KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 92-93 ve TEZEL (2015), *a.g.e.*, s.198 verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo: 4 Türkiye’nin Başlıca İthalat Yaptığı Ülkelerin Toplam İthalattaki Payları (%)

YILLAR/	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932
ÜLKELER										
İtalya	20	21	18	16	12	12	13	14	15	13
Almanya	6,5	11	13	16	17	17	17	21	24	25
İngiltere	17,5	18	16	14	14	12	12	11	11	12
Fransa	9	9	11	14	14	13	10	10	10	8
ABD	7,5	6	8	3	4	5	7	4	3	3
SSCB	2	3	3	4	3	5	6	7	6	7

Kaynak: KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 92-93 ve TEZEL (2015), *a.g.e.*, s.198 verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye’nin liberal kalkınma döneminde en yoğun ticaret yaptığı devletin İtalya olduğu görülmektedir. Ancak bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Türkiye’nin İtalya ile olan ticaretinin bu denli fazla olması, İtalyanların Türk mallarına ya da Türklerin İtalyan mallarına olan ilgisinden kaynaklanmamaktadır. Osmanlı’nın burjuvazi ve tüccar sınıfını temsil eden Rumlar, I. Dünya Savaşı sonunda göçlerinin bir kısmını İtalya’ya yaptılar. Rumlar Osmanlı ticaretine hâkim oldukları gibi Türkiye’nin ticaretine de hâkim oldular. İtalya’nın Trieste limanı Türkiye’nin transit ticaret merkezi olarak kullanıldı ve özellikle Türk ihraç malları Trieste üzerinden dünyaya arz edildi³⁷. Türkiye dış ticaret istatistiklerini tutarken asıl alıcı ve satıcı yerine malı ilk sattığı ya da en son aldığı ülke üzerine kaydetti³⁸. Bu yüzden İtalya, Türk dış ticaretinde lider konumda görünmektedir. Almanya ile yapılan dış ticarete Trieste ve bunun yanında Hollanda ve Fransa’da Türkiye’nin önemli transit geçiş güzergâhları oldu. Hal böyleyken Türk-Alman ticaretinin resmi istatistiklerde görüldüğünden daha fazla olduğu aşikârdır.

³⁷ TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 224-226.

³⁸ TANTZEN, vd. (1935) *a.g.e.*, s. 7-8.

1.6. Türkiye’de Yabancı Sermaye ve Almanların Ülkedeki Faaliyetleri

Cumhuriyet’in lider kadrolarının, yabancı sermaye ile ilgili görüşlerinin şekillenmesinde Osmanlı’nın 20. yüzyıldaki görünümünün önemli payı vardır. Batılı devletlerin sermaye transferi yoluyla Osmanlı Devleti’ni nasıl sömürgeleştirmeye çalıştığını ve yabancı sermayenin İmparatorluğun parçalanma sürecinde oynadığı etkin rolü iyi bilen lider kadrolar, yabancı sermayeye bir yandan temkinli yaklaştılar, bir yandan da dönemin koşulları içerisinde yabancı sermayeye ihtiyaç olduğunun bilinciyle hareket ettiler³⁹. Yabancı sermaye, 1929 yılına kadar Türkiye’nin lider kadroları için ülkenin kaynak sıkıntısını gidermede ve kalkınma hamlelerinin başarıya ulaşmasında önemli bir unsur olarak görüldü. Bu yüzden Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde ülkenin bağımsızlığına gölge düşürmediği sürece ihtiyatlı olarak yabancı sermaye girişine izin verildi.

1920’lerin Türkiye’indeki yabancı sermaye yatırımlarına baktığımızda Osmanlı’daki yatırımlarla benzer bir görünüm sergilemektedir. Buradaki benzer görünümünden kasıt, yabancı sermayenin Osmanlı’daki siyasal karar alma süreçlerindeki müdahalelerinin Türkiye’de de devam ettiğinden ziyade, yabancı sermayenin faaliyet gösterdiği alanların benzer olduğuyla ilgilidir. Türkiye’deki doğrudan yabancı sermaye yatırımları genellikle ülke dışında üretilmesi mümkün olmayan mal ve hizmetlerde yoğunlaştı. Bu alanları da; ulaştırma, taşımacılık, bankacılık, enerji, inşaat, madencilik, yerel yönetimlerin sağladığı hizmetler ve tekel niteliğindeki sanayi ve tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır⁴⁰.

Yabancı yatırımcılar, Cumhuriyet dönemi Türkiye’sini belirli sektörler dışında kârlı üretim yapabilecek bir ülke olarak görmediler. Ülkedeki altyapı, ulaşım ve nitelikli eleman yetersizliği, para-meta ilişkilerinin yeni yeni gelişmeye başlaması ve iç pazar hacminin darlığı yatırımların imalat sanayisinde yoğunlaşmasını engellemekteydi. İmalat sanayisine yapılan yabancı yatırımlar ise daha çok Türkiye’de hammaddesi bol olan

³⁹ BOZDAĞLIOĞLU, E. Yasemin ve Evlimoğlu, Umut (2014), “Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Tarihî Süreçte Gösterdiği Gelişim: Hukuksal ve Ekonomik Yansımaları”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt No:6, Sayı No:11, Diyarbakır, s. 45,

⁴⁰ BULUTOĞLU (1970), *a.g.e.*, s. 100-102.

alanlara doğru yöneldi. Bu sektörlerin başını da gıda, tekstil ve çimento sanayi çekmekteydi.

Alman sermayesi Gündüz Ökçün'ün yaptığı bir araştırmaya göre 1920-1930 yılları arasında kurulan 14'ü anonim 5'ü limited olmak üzere 19 şirkette faaliyet gösterdi. Bu şirketler şunlardır;

Arslan ve Eskişehir Müttehit Çimento ve Su Kireci Fabrikaları A.Ş. - Siemens Elektrik-Radyo T.A.Ş. - A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi - Ankara Elektrik A.Ş. - Adana Elektrik A.Ş. - Ankara Havagazı A.Ş. - Ergani Bakır A.Ş. - Bulgardağı Madenleri A.Ş. - Cenubî Anadolu Madenleri A.Ş. - Adapazarı Madenleri İşletme A.Ş. - Anadolu Manganez Madencilik A.Ş. - Maadin, Sanayi ve Ticaret A.Ş. - Keşfiyet ve İnşaat A.Ş. - Türk-Alman Teşebbüsiyat-ı İktisadiye A.Ş. - Astro-Türk Limited: Tütün Komisyon Şirketi - Numann Makineleri Satış Türk Limited Şirketi - Türk-Alman Bağcılık Limited Şirketi - Bitumuls Asfalt Limited Şirketi - Industria Türk Limited Şirketi⁴¹.

Türkiye'deki doğrudan Alman yatırımlarının etkin olduğu alanlara baktığımızda madencilik faaliyetleri birinci sıradadır. Almanların madencilik alanına önem vermesi Türkiye, Orta Doğu ve Balkan Devletleri için uyguladığı iktisadi siyasetin doğal bir sonucuydu. Almanların bu devletlerden sağlamaya çalıştığı hammadde ve kaynaklarda madeni ürünler hayati öneme sahipti. Türkiye'de krom, bakır, kurşun ve manganez gibi madenleriyle, Alman sanayisi için zengin bir hammadde deposuydu. Liberal kalkınma döneminde Türkiye, madenleri işleyebilecek beşeri ve fiziki sermayesi olmadığı için, bu alanda yapılacak yabancı sermaye yatırımlarına dönem boyunca imtiyazlar verdi. Almanlar için bulunmaz olan bu imtiyazlar sermayelerinin madencilik alanına yoğunlaştırmaları için elverişli koşulları yarattı. Öte yandan 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu ile verilen teşvikler ve Almanya ile imzalanan Karşılıklı İkametgâh Antlaşması, hem madencilik faaliyetlerine, hem de diğer sektörlerde Alman sermayesinin intikalini

⁴¹ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 56-58, ÖKÇÜN, A. Gündüz (1966), **1920 – 1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1. Baskı, Ankara, s. 22-169

kolaylaştırdı⁴². Almanlar sadece maden cevherlerinin çıkartılmasında değil, çıkartılan bu cevherlerin ticaretinde de Türkiye’deki en önemli aktörlerden biri oldular.

Almanların diğer etkin olduğu faaliyet dallarını ise enerji, gıda ve inşaat malzemeleri üretimine dayalı imalat sanayisi oluşturmaktadır. Cumhuriyet’in lider kadrolarının ülkenin kalkınması için önem verdiği sanayileşme politikaları ve sanayileşmenin getirdiği zorunluluklardan biri olan kentleşme oranındaki artış, Türkiye’nin elektrik ve havagazı gibi enerji kaynaklarına olan ihtiyacını arttırdı. Türkiye’de yabancı sermayenin etkin olduğu alanların başında olan enerji sektörüne Almanlar da yoğun sermaye transferi yaparak ve bu alandaki rantiyeden faydalanmayı ihmal etmediler.

Tarımda ve gıda sanayinde Almanlar özellikle pamuk ve tütüne fazlaca önem verdiler. Hatta Alman ve Rum tacirler Çukurova bölgesindeki pamuk üretiminde monopol gücü kazanmak için sürekli mücadele ettiler. Bu bölgedeki tarımsal üretim tekniklerinin gelişmişliği ve makineleşme oranının fazla olması; yabancı yatırımcıların bu bölgedeki hegemonya mücadelesini kazanmak için yaptıkları sermaye ve bilgi transferi sayesinde gerçekleşti. Diğer yandan Almanlar, Bremen fabrikalarının tütün işleme kapasitesi bakımından büyük ölçekli olmaları nedeniyle çokça hammaddeye ihtiyaç duydular, bu yüzden Türkiye’deki tütün üretimi ve ticaretinde de etkin faaliyet gösterdiler⁴³.

Almanlar teknolojik gelişmişliği ve yüksek mühendislik bilgileri sayesinde Türkiye’deki müteahhitlik çalışmalarında başat konumda oldular. Cumhuriyet döneminin önemli politikalarından olan ulaştırma ve şimendifer siyaseti, büyük ölçüde Alman beşeri ve fiziki sermayesi tarafından hayata geçirildi. Krupp Konsorsiyumu, Julius Berger Tiefbau firması, Deutsche ve Deutsche Orient Bank Türkiye’ye demiryolu çalışmaları için gerekli iktisadi kaynakları (kredi, makine, teçhizat ve demiryolu malzemeleri) sağlayarak 1300 km’lik demiryolu yapımına öncülük ettiler⁴⁴. Türkiye ulaştırma faaliyetlerinin yanında inşaat ve şehir modernizasyonu çalışmalarında da önemli ölçüde Alman firmalarından yardım aldı.

⁴² TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 231.

⁴³ TANTZEN, vd. (1935), *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁴ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 58-60, TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 58-60.

Almanlar doğrudan yatırımlarının dışında Türkiye'ye ihraç ettiği kapital mallarıyla, ülkedeki kâğıt, gıda, tekstil, madencilik gibi önemli sanayilerin kurulmasında ve gelişmesinde büyük katkıları oldu. Öbür yandan Alman nakliye firmaları doğrudan Türkiye'de şubeler açarak veya Almanya ve üçüncü ülkeler üzerinden dolaylı olarak Türk ticaretinde etkinlik kazandılar ⁴⁵.

Bankacılık alanında Deutsche Bank ve Dresdner Bank'ın uzantısı olan Deutsche Orient Bank; Türkiye'deki Alman kapitalist çevreleriyle, Alman ve Türk hükümetleri arasında bir köprü vazifesi gördü. Osmanlı döneminde özellikle demiryollarının yapımında ve Alman emperyalizminin ülkeye intikalinde önemli finans kuruluşlarından biri olan Deutsche Bank, Cumhuriyet döneminde Alman tüccarları ve yatırımcılarını finanse etme ve Türkiye'deki Alman yatırımlarına ortak olma gibi çeşitli alanlarda faaliyetlerde bulundu. Türkiye'deki Alman bankaları dönem boyunca Türk hükümetinin ve sanayicilerinin birçok kez kredi ihtiyaçlarını karşıladılar.

Cumhuriyet'in erken dönemlerinde önemi artan havacılık faaliyetlerinde gene Almanların pay sahibi olduğu görülmektedir. Türk Hava Kurumunun 15 Mart 1925 tarihinde faaliyetlerine başlamasının ardından ülkede bir uçak yapım ve onarım fabrikası kurulması gündeme geldi. Hükümetin kurulacak uçak fabrikası için giriştiği yabancı yatırımcı arayışlarına Fransa ve Almanya yoğun ilgi gösterdi ve fabrika ihalesini alabilmek için her iki ülke karşılıklı propaganda savaşına giriştiler. Türkiye ise uçak yapımı konusunda daha önceki tecrübelerine güvenerek Alman Junkers Firması'nı tercih etti ve 15 Ağustos 1925 tarihinde Kayseri'de bir uçak fabrikası kurulması için sözleşme imzaladı. Fabrika, Tayyare ve Motor Türk A.Ş. (TOMTAŞ) adı altında ve Türk Hükümeti ile Junkers Firması arasında eşit hisseli olarak kuruldu. Türkiye'nin ilk uçak fabrikası 6 Ekim 1926 tarihinde açılışını yaptı ve Junkers Firması'nın yaşadığı mali sorunlar nedeniyle 28 Haziran 1928 tarihinde faaliyetlerine son verdi. Yıllık 250 uçak üretme

⁴⁵ ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s. 50-52.

hedefiyle kurulan fabrika Junkers Firması'nın iflas edeceği söylentileri nedeniyle sipariş almakta güçlük çekti ve faaliyet hayatı boyunca sadece 30 uçak üretebildi⁴⁶.

1.7. Alman Uzmanları

Cumhuriyet'in lider kadroları ülkenin yeniden inşası sürecinde yabancı uzmanlara başvurmadan hiçbir zaman imtina etmedi. 1923 yılında Türkiye'de kentleşme oranı çok düşük, okuryazar oranı %10'u geçmemekteydi. Nitelikli elaman sıkıntısı çeken Türkiye, kalkınması için mecburi olarak ülkeye beşeri sermaye transferi yapmalıydı.

Bu bağlamda Cumhuriyet'in erken dönemlerinde Alman uzmanları, Türk Vekâletlerinin organizasyonlarında faaliyet göstermeye başladılar. Ankara'nın Başkent ilan edilmesinden sonra şehrin inşası ve diğer müteahhitlik çalışmalarında Alman mühendisleri ve mimarlarından faydalanıldı. Tarımsal üretimin nitelikli hale getirilmesinde; hayvancılık ve sulama faaliyetlerinde Alman uzmanları ve müfettişleri görev yaptı. Nazi Almanyası döneminde Türkiye'ye sığınan ve İstanbul Üniversitesinde öğretim üyeliği yapan Fritz Neumark gibi iktisatçılar Türkiye'nin sanayileşme çalışmalarında önemli rol oynadılar. Türkiye'deki eğitim ve sağlık sektörünün gelişmesinde gene Alman uzmanlarının payı vardı⁴⁷. Versay Antlaşması gereği ordusu sınırlandırılan Almanyası'nın işsiz kalan subayları Türkiye'de askeri ve diğer benzeri alanlarda eğitim verdiler.

Liberal kalkınma döneminde Türkiye'de bir para otoritesinin bulunmayışı dönem boyunca Türk Lirası'nı spekülâtif kazançların kapısı haline getirmişti. 1929 yılında Büyük Buhran ile TL'nin önceki yıllara göre daha fazla değer kaybetmesi, kronikleşen dış ticaret açıkları ve döviz rezervlerindeki yetersizlikler Türkiye'de bir Merkez Bankası kurulmasını zorunlu kıldı. Merkez Bankası'nın kuruluş sürecinde Türkiye yabancı hükümetlerden uzman göndermesi için isteklerde bulundu. İtalyan, Fransız, Amerikalı ve İsviçreli uzmanlar Türkiye'ye gelerek raporlar hazırladılar. Alman hükümeti de istek

⁴⁶ DENİZ, Muzaffer (2018), "Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No:2, Sayı No:1, Tekirdağ, s. 121-130.

⁴⁷ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 39.

üzerine Karl Müller'i Türkiye'ye gönderdi ve Müller 1929 yılında Merkez Bankası kuruluşu için bir rapor hazırlayarak Türk yetkililerine sundu. Ancak rapor korumacı politikalar uygulamayı hedefleyen Türkiye'ye fazla liberal geldiği için dikkate alınmadı⁴⁸.

⁴⁸ İLKİN, Selim ve Tekeli, İlhan (2010), **Cumhuriyetin Harcı 2: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s. 188-189, KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 83-84.

BÖLÜM 2: 1933-1938 DÖNEMİ TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ

1923-1932 yılları arasındaki Türk-Alman ilişkileri genel olarak çatışmadan uzak, büyük diplomatik meselelerin ve Osmanlı-Prusya ilişkileri gibi bağımlılıkların olmadığı bir dönemdi. Her iki devletin dış politikada tecrit edilmeleri, savaş sonunda giriştikleri toparlanma çabalarının gerektirdiği ittifak ve kaynak arayışları, ayrıca I. Dünya Savaşı'ndaki müttefikliğin getirdiği tarihsel, sosyal ve psikolojik faktörlerin etkisi dönem boyunca Türk-Alman ilişkilerini geliştirmişti. Türk-Alman ilişkileri 1932 yılında kadar normalden de ziyade dostaneydi. Her iki ülkenin uluslararası politikaları da benzerdi. Atatürk'ün dış politikasındaki ana unsurlar olan denge siyaseti ve dış sorunları uluslararası hukuk sistemi içerisinde çözme gayreti Almanya için de geçerliydi. Zaten Almanya dış meselelerini cebren çözebilecek iktisadi ve siyasi yetkinliğe sahip değildi. Ancak 1929 Büyük Buhranı ile Dünya genelinde başlayan iktisadi kriz, I. Dünya Savaşı sonunda dayatılan Versay sisteminin sönümlenmemiş problemlerini tekrar gün yüzüne çıkarttı, iktisadi sorunlar, toplumsal ve siyasi alana yayılarak II. Dünya Savaşı'na giden sürecin fitilini ateşledi. Türk-Alman ilişkileri artık dostane olmak yerine iktisadi bağımlılığın ve diplomatik gerginliklerin egemen olduğu farklı bir boyuta geçti.

2.1. Nazi Partisi'nin İktidara Gelişi

1919 yılında Münih'te kurulan Alman İşçi Partisi (DAP) daha sonra, 1920 yılındaki adıyla Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP), 1924 yılına kadar etkin bir muhalefet olamasa da, Alman siyasi yaşamında giderek yükselmekteydi. Ülkede savaş sonunda başlayan ekonomik krizin ve tamirat borçlarının ağır yükünün yarattığı toplumsal gerilim bir türlü dinmiyordu. Savaş sonrası Alcase-Lorraine ve Saar Bölgesi Fransa'ya, Prusya döneminde Danimarka'dan savaşıarak alınan Schleswig bölgesi ileri bir tarihte plebisit yapılmak üzere tekrar Danimarka'ya veriliyordu⁴⁹. Belçika da aynı şekilde Alman topraklarının bir kısmını kendi anavatanına katmıştı. Alman toplumunu asıl derinden sarsan hadise; Almanya'nın Polonya'dan aldığı toprakların bir bölümünün gene plebisit ile Polonya'ya verilmesiydi. Polonya aldığı bu topraklar (Danzig Koridoru) ile ülkesini denize açıyor ancak Doğu Prusya Almanya'dan koparak, Polonya ile

⁴⁹ KILIÇ, Sezen (2010), *Türk Basını'nda Hitler Almanya'sı (1933-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi, 1. Baskı, Ankara, s. 11.

Almanya arasında kalıyordu⁵⁰. Almanların Versay Antlaşması ile Avrupa'daki sınırlarının daralması, daha sonra Fransa ve Belçika'nın Rhur'u işgali halk nezdinde Alman onurunu zedeleyici olaylardı. Antlaşma'nın özellikle askeri alanda kısıtlama getiren hükümleri Alman militarizminin ruhuna aykırı düşmekte, antlaşmayı imzalayan hükümete tepkiler çıg gibi büyümekte ve siyasiler korkaklıkla suçlanmaktaydı. İşte Adolf Hitler'in liderliğindeki NSDAP böyle bir konjonktürün içerisinde kendine hayat alanı yaratmıştı. Ancak 1923 yılında NSDAP'ın öncülüğünde girişilen başarısız Birahane Darbesi, bu olayın sonucunda Hitler'in cezaevine girişi ve 1924 yılında uygulamaya konulan Dawes Planı ile ülkedeki ekonomik aktivitelerin toparlanmaya başlaması, Nazi yükselişini kısa süreliğine durdurdu.

1929 Büyük Buhranı'ndan en fazla etkilenen ülkelerden biri de Almanya idi. Almanya'nın sınai üretimi 1929 yılında 100 kabul edersek, 1932'ye geldiğinde 55'e düştü. Almanya'nın sabit sermaye oluşumu 34'e, demir ve çelik üretimi ise sırasıyla 30 ve 35'e düştü. Ülkedeki fiyat düşüşleri %30'u aşmaktaydı. İşsiz sayısı 1929 yılında 2 milyon iken, 1932 yılında üç kattan fazla artarak 6 milyonun üzerine çıkmıştı. Ücretli çalışanların üçte birinden fazlası işsizdi. 1929 yılında ülkenin milli geliri 76 milyar Reich Mark (RM)'tan, 1932 yılına gelindiğinde 46 milyar RM'a gerilemişti⁵¹. İnsanlar krizle birlikte bankalara mevduatlarını çekmek için adeta hücum etmişler, ancak bankaların bu denli yüksek fon talebini karşılamaya güçleri yetmemiş, bu yüzden bankalar peş peşe iflas etmeye başlamıştı. Hükümet bu duruma müdahale ederek ülkede faaliyet gösteren tüm bankaları geçici olarak kapattı⁵².

1924 yılında Dawes Planı ile borçların makul düzeye indirilip, düzenli bir ödeme planına kavuşması, sadece ülkenin ekonomik aktivitelerini toparlamamış, batılı devletlerle olan ilişkileri de bir miktar normalleştirmişti. Almanya bu sayede ülkenin tamiratı için 1924-1929 yılları arasında çok fazla dış borçlanmaya gitmişti. Almanya Büyük Buhran sonrası, krizin ülkedeki makroekonomik görünümde yarattığı tahribat nedeniyle borçlarını

⁵⁰ SHIRER, WILLIAM L. (1992), **Nazi İmparatorluğu Doğuşu Yükselişi Çöküşü 1**, Çev: Rasih Güran, İnkılap Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul, s. 87.

⁵¹ BETTELHEIM, Charles (1982), **Nazizm Döneminde Alman Ekonomisi Kapitalizmin Çöküşünün Bir Görünümü**, Çev: Kenan Somer, Savaş Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, s. 8-11.

⁵² SHIRER (1992), *a.g.e.*, s. 181.

çevirme gücünü yitirmiş, borç ve faiz yükü Alman ekonomisi için ağır külfet haline gelmişti⁵³.

Türkiye dünya piyasalarıyla bütünleşmemiş bir tarım ülkesi olduğu için krizden tam anlamıyla etkilenmemişti. Türkiye daha çok Osmanlı'dan devralınan sistemin ve Lozan'dan miras kalan gümrük ve dış borç meselesinin yarattığı problemlerle uğraşmıştı. Almanya ise ihracata dayalı büyüme stratejisi izlemekteydi. Büyük Buhran ile birlikte dünya genelinde ticaret hacmindeki daralma, korumacılık eğilimlerinin artması ve yatırımların düşüşü, Alman ekonomisinin krizi bu denli ağır yaşamasının en büyük nedenlerindendi. Çünkü dünya genelindeki ticaret hacminin ve yatırımların daralması, ekonomisini ağırlıklı olarak dayanıklı tüketim ve kapital malları ticaretiyle döndüren bir ülkenin üretim hacmini düşürmesi ve işsizliğini arttırması kaçınılmazdır.

1929 sonrası yaşanan problemlerin toplumsal yansımaları, Dünya'yı alışılmışın dışında çözüm üreten siyasi fikirlerin güç kazandığı bir sürece götürmüştü. Tüm Dünya'da daha ılımlı orta ideolojiler halk nezdinde çözüm üretmekten aciz olarak görülmeye başlanmış, bunun yerine daha radikal politik görüşleri ve çözümleri olan aşırı sağ ve aşırı sol akımlar dünya siyasi hayatında yükselişe geçmişti. Dünya iktisadi olarak "Laissez Faire" anlayışı yerine, ekonomide devlet müdahaleciliği ve korumacılığının ön plana çıktığı farklı bir sisteme doğru gitmekteydi.

Sorunları Büyük Buhran sonrası tekrar gün yüzüne çıkan Almanya, işsiz yığınlarıyla dolu, silahlı sokak çatışmalarının ve siyasi cinayetlerin eksik olmadığı bir ülke haline gelmişti. Dünya genelinde etkinlik kazanan radikal siyasi akımlar, Almanya'da da geniş toplumsal destek bulmuşlardı. Buhran sonrası hükümet giderek gücünü kaybederken, Sovyet destekli Komünistler ile aşırı milliyetçi NSDAP güçlenmeye başlamıştı. İyi bir hatip olan Hitler, halka Versay Antlaşması ile Alman ırkının onurunun nasıl ayaklar altına alındığını anlatmakta, ülkedeki ekonomik sorunların ve işsizliğin ana kaynağını Yahudi kapitalistlerin üzerine atmaktaydı. Hitler iktidara geldiğinde, şanlı Alman Ordusu'nun hak ettiği muameleyi göreceğini ve Dünya'daki tüm Alman ırklarının bir araya gelerek o eski Kutsal Roma-German İmparatorluğunu tekrar kuracağını söylemekteydi. Hitler'in

⁵³ BETTELHEIM (1982), *a.g.e.*, s. 16.

bu demagojik söylemlerinin küçük burjuvazi, proletarya ve köylü sınıfı üzerindeki tesiri gün geçtikçe artmaktaydı.

1928 yılında mecliste 12 milletvekili olan NSDAP, 1929 seçimlerinde oyların yaklaşık %18'ini almış ve milletvekili sayısını 107'ye çıkartmıştı. Sosyal Demokratlar 143 vekil çıkarırken, Komünistlerin vekil sayısı 54'ten 77'ye çıkmıştı. NSDAP 1929 seçiminde beklemediği bir performans elde etmişti⁵⁴. Naziler aldıkları bu sonuçla mecliste ikinci parti olarak ilk defa iktidar karşısında bu denli büyük bir rakip olmuşlardı. NSDAP seçimde kazandığı başarı ile propaganda çalışmalarını ve Almanya içinde örgütlenmesini hızla arttırmaya başlamıştı. Hitler'in söylemleri de giderek sertleşmekteydi. NSDAP, Versay'ın şartlarının değiştirilmesi için hükümete sürekli baskı yaparken, SS(Schutz Staffel) ve SA(Sturm Abteilung) kuvvetleri ile diğer siyasi gruplara karşı şiddet eylemlerini sıklaştırmaktaydı⁵⁵.

NSDAP'ın 1930 yılına kadarki yükselişinde, kapitalistlerden ziyade Alman işçi sınıfının desteği başat rol oynamıştı. 1930 sonrasında Alman toplumunun partiye desteği giderek artmış, NSDAP'ın güçlenmesiyle özellikle Yuhudi kapitalistlerle mücadele edemeyen Alman kapitalist çevrelerinin bir kısmı Nazilerin ateşli savunucularından olmuşlardı. Krupp, IG Farben, Cuno, Otto Wolf, Deutsche Bank, Dresdner Bank ve diğer birçok önemli Alman firmaları, tröstleri ve kartelleri NSDAP'a propaganda faaliyetleri için gerekli mali kaynakları aktarmada son derece cömert davranmışlardı⁵⁶. Alman kapitalist çevrelerinin destekleri sadece mali alanda sınırlı kalmamış, bu kesim siyasi nüfuzlarını parti lehine kullanarak Hitler'in iktidara gelişinde fevkalade önemli rol oynamışlardı. NSDAP mali ve siyasi açıdan aldığı bu desteklerle giderek güçlenince 1931 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hitler'i Cumhurbaşkanı Hindenburg'a rakip olarak çıkarttı. Mart ayında yapılan seçimlerde Hindenburg oyların %49,6'sını, Hitler %30,1'ini Komünist Parti'nin adayı Thaelmann ise %13,2'sini aldı. Hindenburg ilk oylamada salt çoğunluğu kazanamadığı için seçimler Nisan'da tekrarlandı. Bu seçimde Hindenburg

⁵⁴ SHIRER (1992), *a.g.e.*, s.183.

⁵⁵ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 239.

⁵⁶ SHIRER (1992), *a.g.e.*, s.191.

oylarını %53'e, Hitler %36,8'e çıkarmışken, Thaelmann'ın oyu %10,2'ye düşmüştü⁵⁷. Diğer sağcı ve milliyetçi gruplar da Hitler'e desteklerini arttırmaktaydılar.

Hindenburg seçimi kazandıktan sonra, ilk olarak Hitler'in gücünü kırmak için SA ve SS örgütlerini kapattı. Hindenburg'un yaptığı bu hareket beklediği sonucu vermemişti. 1932 yılındaki seçimlerinde Hitler'in güç kaybetmek bir yana, gücünü daha da arttırdığı ayan beyan ortadaydı. Haziran seçimlerinde NSDAP en çok oyu alarak, Sosyal Demokratları geçmiş ve parlamentodaki birinci parti olmuştu. Hükümeti kurma görevi daha sonra Nazi Almanyası'nın Türkiye Büyükelçisi olan ve Nazilerin iktidara gelişinde önemli rol oynayan eski Alman subayı Franz von Papen'e verilmişti. Ancak Hindenburg ülkede siyasi istikrarı sağlayamadığı için aynı yıl Papen'i azletmiş ve yerine Schleicher'ı atamıştı. Schleicher da Papen gibi ülkedeki siyasi sorunları çözemediği için görevinden alınmış ve Hindenburg kabineyi kurma görevini 30 Ocak 1933 tarihinde Adolf Hitler'e vermesiyle NSDAP artık iktidara gelmişti⁵⁸. Almanların Weimar Cumhuriyeti ile 1918-1933 yılları arasında yaşadıkları kısa süreli demokrasi pratiği böylece sonlanmıştı. Siyasi istikrarın bir türlü sağlanamadığı Almanya'da halk Hitler'i iktidara getirerek Dünya'yı günümüzde dahi yaraları onarılamayan felaketlere sürükleyecek bir dönemin kapılarını açmıştı. Artık Almanya'da "III. Reich" dönemi başlamıştı.

Hitler iktidara geldikten hemen sonra diğer siyasi oluşumları tasfiye etmiş, basın ve yayın hürriyetinin kısıtlamış ve her türlü muhalefeti Alman siyasi yaşamından uzaklaştırmıştı. 86 yaşındaki yaşlı Cumhurbaşkanı Mareşal Hindenburg 2 Ağustos 1934 tarihinde vefat etmişti. Hitler bu durumu fırsat bilerek bir referandum ile Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı makamını "Führer und Reichskanzler (Führerlik)" adı altında yeni bir unvan ile birleştirme kararı aldı. Hitler %89,5 evet oyu alarak Alman siyasi yaşamında tek mutlak otorite haline geldi⁵⁹.

Hitler, ülkede etkili bir muhalefetin olmaması ve Führerlik unvanının verdiği güçle artık ideallerini gerçekleştirebilecekti. İlk yapılacak şey; Versay Antlaşması'ndan süratle kurtulup, Alman ırkına vurulmuş prangaları yok etmektir. Daha sonra "Tek Millet, Tek

⁵⁷ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 239.

⁵⁸ *A.g.e.*, s. 204.

⁵⁹ KILIÇ (2010), *a.g.e.*, s. 51-52.

Devlet (Ein Volk, Ein Reich)” sloganıyla Dünya üzerinde yaşayan bütün Alman ırklarını birleştirecekti. Son olarak nereden başlayıp, nereye kadar uzandığı belli olmayan “Hayat Sahası (Lebensraum)” projesiyle Alman topraklarını genişletecekti. Bu son proje II. Dünya Savaşı’nın ve Nazi emperyalizminin ana felsefesini ve ruhunu oluşturmaktaydı⁶⁰. Hitler bundan sonra, tüm iktisadi, politik ve toplumsal gücünü kullanarak bu üç ideali gerçekleştirebilmeyi temel hedefi haline getirecekti.

2.2. 1929 Sonrası Siyasi Hava

Türk dış politikası 1932 sonrasında önceki dönemlerden farklı bir dünya konjonktürü çerçevesinde şekillenmeye başladı. 1923-1932 yılları arasındaki Türk dış politikası temel olarak; yoğun İngiliz ve Fransız müdahalelerinin altında Lozan’dan arta kalan sorunların bertaraf edilmesiyle geçmişti. Türkiye’nin 1932 yılına kadar ki politik çabaları, ülkeyi uluslararası siyasette önemli bir devlet konumuna getirmişti. Ancak 1929 Büyük Buhranı’nın ekonomik, toplumsal ve siyasi etkileri dünyada korumacılığı ve radikal politik görüşleri dünya sahnesine çıkartmıştı. 1933 yılında Nazi Partisi iktidara gelmişti. Mussolini liderliğindeki İtalya giderek güçlenmekte, Japonya’nın Mançurya’yı işgaliyle başlayan yayılcı politikaları hızla ivme kazanmaktaydı.

Dünya iki bloğa ayrılmıştı. Birinci blok; I. Dünya Savaşı sonunda Versay Antlaşması ile kurulan sistemi yıkmaya çalışan, yani Status Quo’yu değiştirmek isteyen bu yüzden de adları “Revizyonist Devletler” olarak anılan Almanya, İtalya ve Japonya’ydı. Hitler’in iktidarıyla beraber Almanya’nın zaten başlıca amacı Versay Antlaşması’nı yıkmaktı. İtalya ise I. Dünya Savaşı’nı kazanan devletlerin içerisinde olmasına rağmen, savaş sonunda elde ettiklerinden tatmin olmamıştı. Öte yandan Japonya Doğu Asya’da kendi emperyal düzenini kurmak istemekteydi ve revizyonist bloğun içinde ilk işgallere başlayan ülkeydi.

Diğer blok; savaş sonrası sistemi kuran, Status Quo’yu muhafaza etmeye çabalayan yani Versay’ı revize etmeye çalışan ülkelerin karşısındaki anti-revizyonist gruptu. Bu grubun en önemli savunucuları İngiltere ve Fransa idi. ABD II. Dünya Savaşı’na kadar tarafsız

⁶⁰ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 241, ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 301, ŞAHİN, Mehmet (2018), **Hitler Tehdidi Türk-Alman İlişkilerinde Bir Kriz Dönemi**, Adom Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, s. 28.

kalmayı seçmişti. Bir diğer tarafsız kalmaya çalışan ülke olan SSCB'nin ise revizyonist bloğun yayılmacı amaçları nedeniyle ülkesinin güvenliği en önemli sorunlarından biri haline gelmiş, bu yüzden SSCB'de anti-revizyonist ülkelere katılmak zorunda kalmıştı. Zira SSCB'nin güneydoğu sınırları Japon emperyalizminin tehdidi altındaydı ve 1904-1905 Japon-Rus Savaşı'nın etkileri henüz hafızalardan silinmemişti. Diğer yandan Hitler, siyasete atıldığından beri Slavları aşağı ırktan sayıyor ve Rusların baş düşmanları olduğunu hiçbir zaman ağzından eksik etmiyordu. Bu yüzden SSCB'nin batı sınırları da Nazi tehdidi altındaydı.

1932 sonrası Türk dış politikasını tayin edici olaylar dünyadaki bu kamplaşma etrafında şekillendi. Türkiye, ulusal bağımsızlık savaşını kazanmasına rağmen Misak-ı Milli sınırlarıyla belirlediği toprakların bir kısmını elde edememişti. Fakat Türkiye anavatanının dışında kalan Balkan ve Orta Doğu topraklarını hiçbir zaman uluslararası hukuk sistemini zedeleyici adımlarla elde etmeye çalışmadı. Hatta Türkiye'nin 1930 sonrasında Hatay dışında herhangi bir toprak talebi de olmadı. Türkiye bu dönemde daha çok kendi iç meselelerine odaklanmaya gayret etti ve ne revizyonist ne de anti-revizyonist ülkeler bloğuna katıldı. Türkiye'nin bu dönemdeki dış politikasını Atatürk'ün “Yurtta Barış, Dünyada Barış” sloganıyla ilişkilendirmek en doğrusu olacaktır.

2.3. Almanya'nın Şark ve Türkiye Siyaseti

Nazilerin 1929 sonrası yükselişini özellikle İngiltere, Fransa ve SSCB gibi metropol devletler yakından takip etmekteydiler. Fransa I. Dünya Savaşı sonunda Almanya'yı güçsüzleştirmek için en fazla çaba harcayan ülkeydi. Bu yüzden Nazi kini Fransa için ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Nazilerin yönetime gelmesiyle Almanya'nın bu üç ülke ile olan iktisadi ve siyasi ilişkileri bozulmuştu. 1933 öncesinde SSCB'nin genel ithalat hacminde Weimar Almanya'sının payı hemen hemen %45 civarındayken, 1933 sonrasında bu oran %13'ün altına inmişti⁶¹. Diğer yandan Almanya, komşuları Çekoslovakya, Avusturya ve Polonya ile sürekli sınır kavgalarına tutuşmakta, Hitler'in siyasi söylevleri bu ülkeler üzerinde ciddi tehdit oluşturmaktaydı. Nazilerin ideallerinden olan “Tek Millet, Tek Devlet” projesi doğrudan bu devletlere karşı yöneltilmiş bir

⁶¹ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 242.

politikaydı. Hal böyleyken Almanya'nın bu ülkelerle olan mevcut iktisadi ve siyasi ilişkiler de giderek zayıflamaktaydı.

Nazilerin hedefledikleri amaçları gerçekleştirebilmesinin yolu, güçlü bir ordudan ve bu ordunun sağladığı siyasi ve askeri güçten geçmekteydi. Güçlü bir ordu ise, ancak güçlü bir ülke ekonomisiyle sağlanabilirdi. Güçlü bir ekonomi için Almanya'nın tez vakitte hali hazırdaki dış iktisadi sorunlarını çözmesi hayati öneme sahipti. 1933 sonrası Nazi siyaseti, Almanya'nın komşu ülkeler ve batılı metropol devletlerle olan ilişkilerini bozmuştu. O zaman Almanya mevcut iyi ilişkiler içinde olduğu ülkelerle siyasi ve iktisadi münasebetlerini daha fazla geliştirmeliydi.

Prusya Krallığı döneminde Orta Doğu ve Balkanlar, Alman emperyalizminin etki altına almaya çalıştığı coğrafyalardı. Weimar döneminde de Almanlar gene bu ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Ancak Weimar Hükümeti ilişkilerini kurarken Prusya'nın aksine emperyal amaçlar gütmemiş, ülkelerin egemenlik haklarını sınırlandırıcı davranışlarda bulunmamış ve dış ilişkilerini tayin ederken daha çok ülkesinin savaş sonrası tamiratı meselesine odaklanmıştı. Nazi Almanya'sı ise bu ülkeleri kendi yanına çekmek, ülkesinin endüstrisi için gerekli iktisadi kaynakları sağlamak ve Orta Doğu, Balkan devletlerinin jeo-politik konumlarından faydalanmak üzere, Prusya dönemindeki Alman dış politikasına benzer şekilde hareket etmişti. Bu ülkelerde iktisadi ve siyasi hegemonya yaratarak ideallerine ulaşmak Nazilerin ana politik amaçlarından biri haline gelmişti.

Türkiye jeopolitik ve jeostratejik pozisyonu gereği, Nazilerin Orta Doğu ve Balkan siyasetindeki en önemli ülke demek yanlış olmayacaktır. Türkiye, Karadeniz ve doğudaki sınırları ile SSCB'ye komşu ve Avrupa'nın Orta Doğu'ya dolayısıyla dünyadaki önemli petrol yataklarına açılan kapıydı. Ülkenin güney kanadı Kuzey Afrika Bölgesi ve Süveyş Kanalı gibi stratejik noktalara yakındı. Ülkenin batısı Ege Denizi ve Trakya Bölgesi ile Avrupa'ya sınırdı. Türkiye Avrupa, Asya ve Afrika Kıtaları arasında gördüğü bu köprü vazifesi ile Nazi yayılmacılığı için vazgeçilmez bir ülkeydi. Bu durumda Hitler'in önünde iki seçenek vardı; Ya Türkiye'yi bir düşman unsuru olarak tanımlayıp ortadan kaldırmaya çabalayacak, ya da müttefik bir devlet olarak benimseyip, bütün politik araçlarını Türkiye'yi kendi revizyonist safına katmak için kullanacaktı.

Hitler, Türkiye için ikinci seçeneği kendi çıkarları için daha uygun gördü. Çünkü Türkiye sadece konumu gereği değil, nüfusu ve ekonomik potansiyeliyle de Orta Doğu devletleri arasındaki en güçlü ülkeydi. Diğer yandan Almanya haricinde yeteri kadar düşman edinmişti. Buna karşın, iki ülke arasında Prusya döneminden beri süregelen iyi ilişkilerin ve I. Dünya Savaşı'ndaki müttefikliğin psiko-sosyal faktörlerinin getirdiği bir yakınlaşma vardı⁶². Ankara'nın Hitler'in dış politikasını eleştirmekle beraber rejime düşmanca tavırlar benimsediği de söylenemezdi.

Öte yandan Naziler, Weimar Almanya'sı ile kıyasladığımızda Türkiye'ye iktisadi açıdan daha fazla önemiyet vermekteydiler. Almanlar için 1933 sonrası Türkiye; verimli toprakları ve önemli maden yatakları sayesinde ülkesinin askeri ve endüstriyel gelişimi için lüzum gelen hammaddelerin karşılanabileceği ve buna mukabil ülkenin mamul mallarının satılabileceği pazar olma özelliğiyle, Alman politikasında giderek daha belirgin bir hal almaya başlamıştı. Ancak Hitler Türkiye ile olan ilişkilerini, Weimar Almanya'sının dost tavırlarının aksine, Orta Doğu ve Balkan ülkeleri için amaçladığı bağımlılık politikasına eklemli bir biçimde geliştirmeye gayret edecekti. Kısaca 1933 sonrası Türk-Alman münasebetleri, Dünya'daki kaotik ortamın içerisinde şekillenen, büyük ölçüde iktisadi ilişkilerin oluşturduğu, önceki dönemlerdeki iki ülke ilişkilerine nazaran çok farklı bir boyut içerisinde gerçekleşti.

2.4. Dönemin Başında Türk-Alman İlişkileri

Hitler, Türkiye'yi kendi saflarına katmak amacıyla, ilk olarak elindeki tüm basın ve yayın araçlarını Türkiye lehine propaganda faaliyetleri yapmaya seferber etti. Rudolf Nadolny'nin öncülüğünde kurulan ve 17 Mayıs 1926 tarihinde Türkiye'de yayın hayatına başlayan *Türkische Post* gazetesi, NSDAP'ın iktidara gelmesiyle Hitler'in siyasetinin güdümüne girmişti. Osmanlı'dan beri ülkede faaliyette bulunan Deutsche Bank ise gazeteye yaptığı mali yardımı iki katına çıkartarak, Nazilerin Türkiye'deki nüfuzlarını arttırmada önemli bir vazifeyi yerine getirmişti⁶³. Gazete, Türkiye ve Atatürk lehine propaganda faaliyetleri yapmakta, ülkenin kuruluş sürecinden başlayıp Cumhuriyet

⁶² GLASNECK, Johannes (1968), *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Çev: Arif Gelen, Onur Yayınları, 1. Baskı, Ankara, s. 14-15.

⁶³ A.g.e. s., 22.

döneminde yapılan hukuksal, kurumsal, siyasi, iktisadi, kültürel ve sosyal alandaki reformların önemine işaret etmekte, kısacası; Atatürk Devrimleri'nin Türk Halkı'na kazanımlarını anlatmaktaydı. Aynı şekilde Almanya'daki çeşitli gazete, dergi ve radyo programlarında Türkiye'yi öven haber ve makaleler yayınlanmaktaydı. Türkiye hakkında yapılan olumsuz yayınlar ise anında değiştirilmekteydi⁶⁴.

Hitler'de siyasi söylemlerinde I. Dünya Savaşı'ndaki müttefiki Osmanlı Devleti'nin Sevr paçavrasını kabul etmeyip, Atatürk liderliğinde kazandığı bağımsızlık mücadelesinin Türklerin onurunu nasıl kurtardığını anlatmakta, abartılı bir şekilde Atatürk'ün vizyonunun kendinde bıraktığı derin etkinin; Nasyonal Sosyalist ideolojinin oluşumunda ve III. Reich'in kuruluşundaki düşünsel katkılarına sıkça değinmekteydi.

Hitler'in propaganda faaliyetleri sadece gazeteler, dergiler ve radyo yayınları ile sınırlı değildi. Türkiye'deki sanatsal ve kültürel faaliyetlerden, spor etkinliklerine kadar iki ülke ilişkilerini geliştireceğini düşündükleri her türlü sosyal, kültürel aktivitelere Almanlar aktif olarak katılmakta ve destek vermektedirler⁶⁵.

Naziler iktidarlarının ilk yıllarında siyasi söylemlerin dışında fiili olarak emperyalist politikalar ürettiği söylenemezdi. Bu yüzden Hitler rejiminin erken dönemlerinde Türk-Alman ilişkileri büyük sorunlardan uzak geçmişti. 1933 yazında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın Almanya'nın Romanya Büyükelçisi Hassell ve Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'nda yetkili Fabricius ile yaptığı görüşmelerde Hitler'in iktidara gelmesini Türk Hükümeti olarak saygı ve anlayışla karşıladıklarını belirtiyordu. Aras, iki ülke münasebetlerini gelişiminin, Türk-Sovyet ilişkilerini zedeleyici yönde ilerlememesine özellikle işaret ediyordu⁶⁶. Çünkü Bolşevik İhtilali sonrası Rusların Anadolu'yu işgal etmekten vazgeçmeleri, hatta işgalden vazgeçmekle kalmayıp Osmanlı'ya yaptıkları nakdi ve ayni yardımlarla milli mücadelenin kazanılmasında oynadıkları önemli rol iki ülke ilişkilerini geliştirmeye başlamıştı. Daha sonra batılı ülkelerin Sovyet karşıtı tutumları nedeniyle Türk-Alman ilişkileri gibi Türk-Sovyet

⁶⁴ ASKER, Ahmet (2012), “Nazi Almanyası'ndan Kemalist Türkiye'ye Bakışlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt No:13, Sayı No:50, Ankara, s. 274.

⁶⁵ A.g.m. s. 274.

⁶⁶ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 101-102.

ilişkileri de gelişmişti. Savaşın ardından Türk-Rus ilişkileri dostane bir şekilde ilerlemeye başlamış ve her iki ülke de dönem boyunca uluslararası arenada birbirlerinin aleyhine olacak siyasi kombinezonlara girmekten kaçınmışlardı.

Diğer yandan Aras, Alman yetkilileri ile yaptığı görüşmelerde Alman yayılmacılığını ve ülkenin dış siyasi hedeflerini onaylamadıklarına değinmiş ve bu hedeflerin İtalya'nın uyguladığı politikaya benzemesinin Türkiye'yi tedirgin ettiğinden dem vurmuştu⁶⁷. Nazi dış politikasına eleştireler sadece Hariciye Vekâleti seviyesinde değil, Atatürk ve İsmet İnönü tarafından da dönem boyunca Alman yetkilileriyle yapılan görüşmelerde dile getirilmişti.

2.5. Ticari İlişkiler

1933-1939 yıllarını kapsayan dönemdeki Türk-Alman iktisadi ilişkileri belirgin bir biçimde iki ülkenin resmi makamlarının egemenliği altında şekillenmiştir. Almanya'da Hitler'in totaliter yönetimi ve Türkiye'de devletçilik modeline geçiş her iki ülkenin iktisadi yaşamında devlet müdahalesini arttırmıştı. Türkiye'de 1930 sonrası iktisadi alanda yapılmış olan hukuksal ve kurumsal değişiklikler zaten ülkedeki üretim araçlarına sahip özel kesimin diğer devletlerle serbest iktisadi ilişkiler kurmasını engelleyici nitelikteydi. Diğer yandan Türkiye'nin devlet müdahaleciliğini arttırması dönemin nesnel ve öznel koşulları dikkate alındığında bir zorunluluktur. 1930 sonrası iktisadi yaşamda yoğun devlet müdahalesinin olmadığı durumda, dünya konjonktürünün dâhiliye yansımaları ülkenin istiklalini tehlikeye sokabilecek şekilde tezahür edebilirdi.

Devletçilik ile birlikte hükümet büyük yatırım projelerine girişmeye başlamış ve bu projeleri finanse etmek için ülkeye yoğun dış kaynak ihtiyacı hâsıl olmuştu. İlk olarak 1375 sayılı yasa ile 1928 yılında başlayan ve 1930 sonrasında daha çok demiryolu ve limanları kapsayacak şekilde yapılan millileştirmeler için de sermaye gerekmekteydi⁶⁸. Türkiye 1930 sonrası Büyük Buhran'ın dünya genelinde yarattığı korumacılık ve Osmanlı dış borçları meselesinin yarattığı sorunlar yüzünden dış kaynak ihtiyacını gidermekte zorlanmıştı. 1930 yılından itibaren döviz rezervlerinin yetersizliği nedeniyle Osmanlı'dan

⁶⁷ A.g.e., s. 106.

⁶⁸ BULUTOĞLU (1970), a.g.e., s. 104-105.

kalan borçların ödenmesi aksatılmaya başlanmıştı. Hal böyleyken hükümet borçların yapılandırılması için Düyun-ı Umumiye ile müzakereler yapmak zorunda kalmıştı. Müzakereler sonucunda 1933 yılında toplam borç 8,6 milyon TL'ye, yıllık borç taksiti ödemesi ise 2 milyon TL'den 0,7 milyon TL'ye indirilmişti. Ancak bu durum ülkenin bağımsızlığını sınırlandırmaya çalışan İngiltere, Fransa ve İtalya gibi batılı devletler üzerinde Türkiye borçlarından kaçmaya çalışıyor algısının oluşmasına neden olmuştu. İngiltere ve Fransa 1930 yılından itibaren kendi finansal piyasalarında tahvil arzını yasaklamak gibi Türkiye aleyhine bazı sınırlandırıcı düzenlemeler getirdiler. Yapılan bu tahditler 1930 öncesi kaynak bulma imkânı kısıtlı olan Türkiye'nin 1930 sonrasında yatırım projelerini finanse edebilmesi için gerekli olan konsolide fonlara erişimini giderek zorlaştırdı⁶⁹.

Hükümet 1930 yılında daha çok Merkez Bankası'nın kuruluşunda kullanılmak üzere bir ABD firmasından, ülkedeki kibrit tekelinin verilmesi karşılığında 10 milyon dolarlık (21 milyon TL) borç almıştı. Bu borç aynı zamanda Türkiye'nin ilk konsolide dış borcu olma özelliğini taşımaktadır. Ancak Türkiye'nin sanayileşme hedeflerinin başarıya ulaşabilmesi için daha fazla fon gerekmektedir. Bu yüzden Maliye Nazırı Şükrü Saraçoğlu 1931 yılında ABD'ye tekrar giderek teknik yardım ve kredi bulma arayışlarına girişti. ABD 'den alınan olumsuz cevap üzerine, Başvekil İsmet İnönü 1932 yılında İtalya, Fransa ve SSCB'den kaynak aramaya başladı. Türkiye SSCB'nin 8 milyon TL'lik kredi ve teknik yardımı dışında bu ülkelerden istediği sonucu elde edemedi. Ayrıca Sovyet kredisi Türkiye'nin ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktı⁷⁰. Weimar Hükümeti ve Alman kapitalist çevreleri de Türkiye'ye borç vermekte isteksiz davranmışlardı. Almanlar, Türkiye'nin Almanya'ya ve diğer ülkelere olan borçlarının çok olduğunu ve yeni bir kredinin verilmesi halinde, Türkiye'nin ekonomik sıkıntılarının da etkisiyle bu krediyi ödemeye muktedir olamayacağını düşünmekteydiler. Diğer yandan Almanya da Buhran nedeniyle ekonomik sıkıntılar yaşamaktaydı. Almanya krediyi ancak ülkelerarası bir konsorsiyum kurularak sendikasyon kredisi şeklinde verebileceklerini Türk yetkililerini bildirdi. Batılı devletlerin Türkiye'ye borç vermek istememeleri ve borç vermek isteyenlerin de ağır şartlar ileri sürmesi yüzünden bu konsorsiyum hiçbir zaman

⁶⁹ TEZEL (1977), *a.g.m.*, s. 213.

⁷⁰ *A.g.m.*, s. 215, TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 213.

kurulamadı. 1930 sonrası Almanya’da girişilen kredi arayışları da böylece sonuçsuz kaldı⁷¹.

Türkiye’nin fon bulma ihtiyacının giderek arttığı bir dönemde, batılı devletlerin Türkiye karşı tavırları belirgin biçimde sertleşmişti. Aynı zamanda bu ülkelerin Türk mallarına olan ilgisi de giderek kaybolmaktaydı. Türkiye bu dönemde her ne kadar içe dönük kalkınma stratejisi izlese de, ülkenin sanayileşme hamlelerinin başarıya ulaşabilmesi için belirli miktarda ihracat yapmalı ve ihracat gelirleriyle ülke için elzem olan mal ve hizmetleri ithal etmeliydi. O zaman Türkiye temel ihraç mallarını satacak başka pazarlar bulmalıydı. Öte yandan Almanya Türk mallarına giderek ilgi göstermeye başlamıştı. Bu durum Türkiye’yi doğal olarak İngiltere, Fransa ve İtalya gibi önemli ticaret ortaklarından uzaklaştırıp, Nazi Almanya’sına yakınlaştıracak şartları oluşturmuştu.

Dönem başında Türk-Alman iktisadi ilişkilerini geliştiren ve ülkede Nazi yayılcılığının etkinliğini arttıran diğer önemli hadise ise; Türkiye’nin dış ticarete kliring ve takas sistemine geçmesiydi.

1932’de rekoltenin 1927 ve 1928 yıllarındaki gibi düşük olması, ülkenin ihraç gelirlerinde ciddi kayıplara neden olmuştu ve dünyada hammadde fiyatları hâlâ çok düşük seviyedeydi. Ülkenin fazlaca döviz sıkıntısı çektiği bir ortamda tarımsal üretimin bu olumsuz durumu, ülkenin ihtiyaç duyduğu malların temini için gerekli kaynakların bulunmasını zorlaştırmaktaydı. Hükümet kaynak sıkıntısının yarattığı sorunları gidermek için dış ticarete kliring ve takas sistemine geçilmesine karar verdi. İlk kliring sözleşmesi 1932 yılında Fransa ile yapıldı. Daha sonra sistem yaygınlaştı ancak dünyadaki korumacılık ve batılı metropol devletlerin Türk mallarına ilgisizlikleri nedeniyle beklenen sonucu vermedi⁷².

Kliring sisteminin ülkedeki Nazi yayılcılığını arttırmasının birkaç nedeni vardır; Birincisi, Almanya’da Türkiye gibi kaynak sıkıntısı yaşadığı için ülkesinde kliring sistemine dayalı ticareti yaygınlaştırmaya çalışmaktaydı ve bu durum Türkiye’nin ticari çıkarlarına uygundu. İkincisi, dönem başında Almanya, Türkiye üzerinde siyasi, iktisadi

⁷¹ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 65.

⁷² KAZGAN (1977), *a.g.m.*, s. 244-246, TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 206-207.

hegemonya kurmak ve zengin hammaddeleri ülkesine çekmek için Türk ihraç mallarına dünya fiyatlarının üzerinde tutarlar ödemekteydi. Naziler dış ticarete sağladığı bu avantajlar ile Türkiye'nin en çok istediği şeyi yaptı ve böylece ülkedeki iktisadi nüfuzunu giderek arttırmaya başladı.

Almanların Türkiye'yi iktisadi hegemonyası altına alma çabaları daha dönemin başında Fransa tarafından fark edildi ve Fransa, Türkiye ile yaşadığı sorunları çözmek için Türk Hariciye Vekâletiyle derhal müzakerelere girişti. Fransa'nın bu konudaki ilk hamlesi 1933 yılında Osmanlı borçlarının yapılandırılmasını kabul etmesiyle başladı.

Türkiye 1932 yılından itibaren önemli dış ticaret ortaklarıyla ikili antlaşmalar yapmaya çalışıyordu. Hükümet iki ülke ilişkileri bir miktar normalleştikten sonra Fransa'ya bir ticaret antlaşması yapma teklifinde bulundu ve 1 Ağustos 1933 tarihinde Paris'te bir Türk-Fransız Ticaret Antlaşması imzalandı⁷³. Akabinde Tefik Rüşti Aras aynı teklifi Alman yetkililerine bildirdi ve Almanya'nın olumlu yanıtı üzerine 10 Ağustos tarihinde Berlin'de bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması imzalandı⁷⁴. Gene aynı yıl Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ile Almanya Merkez Bankası arasında bir kliring antlaşması imzalandı⁷⁵.

Almanya Türkiye'nin bu ticaret antlaşması teklifini kabul ederek ülke üzerindeki iktisadi hegemonyası arttırabilecek, aynı zamanda Türkiye'yi kendine iktisadi olarak bağımlı kılarak, ülkeyi Fransa'dan yani anti-revizyonist bloktan uzaklaştırabilecekti. Nitekim Almanya ile yapılan ticaret antlaşması, Fransa ile yapılan antlaşmaya göre gümrük indirimi ve bağımsızlığı uygulanan emtia bakımından daha fazla çeşitliliğe sahipti ve Almanların Türk mallarına ilgisi Fransızlara göre kat ve kat daha fazlaydı. Bu yüzden Fransa'nın dönemin başında Türkiye'yi kendi bloğuna çekmek için yaptığı girişimler sonuçsuz kaldı.

⁷³ BIYIKLI, Mustafa (2011), **Kaynakçalı Türk Dış Politikası Kronolojisi**, Hiperlink Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, s. 133.

⁷⁴ A.g.e., s. 134, KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 150.

⁷⁵ ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s. 80.

10 Ağustos 1933 tarihli Tük-Alman Ticaret Antlaşması, 1930 yılında imzalanan ticaret antlaşmasının devamı niteliğindeydi⁷⁶. Bu antlaşmanın konusuna dâhil olan malları şu şekilde sıralayabiliriz;

Almanya, Türkiye’den ithal ettiği; tohumlar, işlenmemiş pamuktan ve ipekten ürünlere, haşhaş, afyon, kenevir, kökboyaları, meyan kökü, palamut, hindi, kitre, yumurta sarısı, işlenmemiş deriler, koyunyünleri, keçi kılları, hayvan sakatları, zeytinyağı, işlenmemiş zımparalar, lüle taşları, kurşun, bakır, krom, manganez gibi madeni ürünlere gümrük muafiyeti tanınmaktaydı⁷⁷.

Kuşyemi, incir, kuru üzüm, badem, ceviz ağacı gibi ürünlere de 100 kg için 0,12 ile 8 Reichmark arasında değişen gümrük tarifesi uygulamaktaydı⁷⁸.

Türkiye ise Almanya’dan ithal ettiği; işlenmiş deri, kösele ve bunların mamulleri, yün, kıl ve pamuktan iç çamaşırları ve nevresimler, kadifeli ve havlı kumaşlar, suni ipekten yapılmış çoraplar, fırça ve süpürgeler, şarap, selüloz, galalit ve bakalitten yapılmış mamuller, baston, şemsiye, yazı ve fotoğraf kâğıdı, resimler, mukavva, kauçuktan, lastikten ve muşambadan yapılmış mamuller, mobilya örtüleri, çini, cam ve porselenden yapılmış mamuller, demirden yapılmış el aletleri ve ince eşyalar, kesici aletler, bakırdan yapılmış teller, kablolar ve mutfak gereçleri, kazan, ocak, soba, ütü, elektrikli ev aletleri, hırdavatçılık malzemeleri, saatler, film ve projeksiyon cihazları, telsiz ve telefonlar ve bunların aksamaları, kuyumculuk eşyaları, piyano, oyuncaklar, teleskop, mikroskop, fotoğraf makinesi ve aparatları, sanayi ve demiryolunda kullanılan tartılar ve hassas teraziler, binek araçlar ve yayları, toprak ve madeni boyalar, mürekkep, kurşun kalem, krom tuzu ve ilaç gibi maddelere 1929 yılında yürürlüğe giren gümrük tarifesinde 100 kg’ı için belirlenen gümrük vergilerinin %10 ile %30’u arasında indirimi yaptı⁷⁹.

Almanya’nın gümrük indirimi ve muafiyeti uygulamış olduğu emtialar Türkiye’nin ihraç ürünlerinin %85’lik kısmına tekabül etmekteydi. Almanların Türk mallarına bu dönemde

⁷⁶ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 150.

⁷⁷ *Resmi Gazete*, 26 Haziran 1930, Sayı: 1530.

⁷⁸ *A.g.b.*

⁷⁹ *A.g.b.*

yoğun ilgi göstermesi, Türkiye'nin bu malların büyük çoğunluğunu Almanya'ya gümrüksüz ihraç etmesi ve Almanların hammadde fiyatlarının düştüğü bir ortamda bu mallara piyasa fiyatlarının üstünde bir meblağ ödemesi, Türkiye'nin Büyük Buhran sonrası yaşadığı kaynak sıkıntısını bir ölçüde gidermişti. Bu antlaşmayı Türkiye ekonomisi için önemli kılan asıl hadise; 1934 yılında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile aynı döneme denk gelmesiydi.

Hükümet; dokumacılık, selüloz, seramik, kimya ve madencilik alanlarında önemli yatırım projeleri hayata geçirmeyi hedefleyerek, ithal ikameciliğe dayalı sanayileşme çabalarının ilk somut çalışmasını bu planla ortaya atmıştı⁸⁰. Planın başarıya ulaşabilmesinin yolu; yatırımlar için lüzum gelen makine ve teçhizatları, hammaddeleri ve ara mallarını temin edilebilmekten geçiyordu. Bu mallara 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu vasıtasıyla getirilen gümrük muafiyetleri, 1929 yılında çıkartılan yeni Gümrük Kanunu'nun kabulü ile yürürlüğe girdi. Bu yüzden Türk-Alman Ticaret Antlaşması'na bu mallar dâhil edilmedi. Türkiye 1933 yılında makine ve teçhizat ithalatının %60'dan fazlasını Almanya'dan yapmaktaydı. Türkiye kliring sözleşmesi imzalanmasıyla beraber Almanya'ya yaptığı ihracatın karşılığında döviz gereksinim duymadan gerekli kapital mallarını ithal edebildi. Bu yönüyle imzalanan ticaret antlaşması Türkiye'nin sanayileşme hamleleri için başlangıçta olumlu etki yarattı.

1934 yılından itibaren yaşanan bir dizi olaylar nedeniyle Türk-Alman ilişkilerinde bir yandan gerginliklere yaşanırken, bir yandan da Türkiye iktisadi olarak Almanya'ya bağımlı hâle gelmeye başladı. Bu olaylar ilk olarak İtalyan yayılcılığı ve Balkan Antantı'nın kurulmasıyla gündeme geldi.

2.5.1. Balkan Pakı ve Türk-Alman İlişkileri

Türkiye'nin 1932'de Milletler Cemiyeti'ne katılması ve 1933'te Osmanlı borç meselesinin halledilmesi, ülkenin İngiltere ve Fransa ile olan ilişkilerini normalleştirmeye başlamıştı. Öte yandan Türkiye, Balkan Savaşları'ndan beri Balkan Devletleri ile yaşanan

⁸⁰ ÖLÇEN, Ali Nejat (1982), "1923-138 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 140.

sorunlarını 1932 yılına kadar tasfiye etmişti. Türkiye eskiden sahip olduğu bu topraklarda tarihi emellerinin olmadığını Balkan Devletleri'ne garantilemiş ve bu ülkelerle dönem boyunca ikili siyasi ve ticari antlaşmalar yaparak ilişkilerini kuvvetlendirmişti⁸¹.

İtalyan yayılmacılığı 1933 sonrasında Türkiye için en önemli sorunlardan biri haline gelmişti. Mussolini Akdeniz için “Bizim Deniz” diye bahsetmekte, İtalyanların Roma döneminde olduğu gibi tekrar Balkanlar, Asya ve Kuzey Afrika üzerinde hâkimiyet kuracağını sık sık vurgulamaktaydı⁸². Mussolini'nin söylemleri Türkiye'yi rahatsız ettiği kadar Balkan Devletleri'ni de rahatsız etmekteydi. Öte yandan Bulgaristan'da aynı şekilde Status Quo'dan memnun değildi ve Dobruca ile Makedonya'yı kendi topraklarına katmak istiyordu⁸³. Hal böyleyken Türkiye ve Balkan Devletleri'nin kendi aralarında siyasi birlik oluşturarak dış tehditlere karşı bir savunma mekanizması kurmaları gerekmektedir.

Yoğun siyasi müzakereler, konferanslar ve ikili antlaşmaların ardından 9 Şubat 1934 tarihinde Belgrat'ta Balkan Antantı kuruldu. Antant; Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalandı. Bulgaristan Türkiye'nin yoğun çabalarına rağmen Antant'a katılmayı reddetti⁸⁴. Arnavutluk ise İtalyan hâkimiyeti altında olduğu için Antant'ta yer alamadı.

Hitler bu dönemde Mussolini ile yakın ilişkileri olmasa da Antant'ın kurulmasını karşı en büyük çabayı verenlerin başında gelmekteydi. Zira Hitler'in birincil dış politik amacı Balkanları siyasi ve iktisadi nüfuzu altına almaktı. Balkan Devletleri'nin siyasi birlik oluşturması, bu ülkelerin güçlenmesi demektir. Güçlü Balkan Devletleri ise Hitler'in amaçlarını gerçekleştirebilmesini zorlaştırmaktaydı. Türkiye'nin Balkan Antantı'nın hayata geçirilmesindeki en önemli ülke olması, doğal olarak Almanya tarafından tepkilere neden oldu.

⁸¹ GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), *a.g.m.*, s. 103-104.

⁸² *A.g.m.*, s. 108.

⁸³ *A.g.m.*, s. 107, ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 338.

⁸⁴ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 339, GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), *a.g.m.*, s. 107.

Almanya'nın Balkan Antantı'na ilk tepkisi Alman Dışışleri Bakanı Konstantin Von Neurath'ın Ankara'ya yapacağı ziyareti iptal etmesiyle ortaya çıktı. 1934 ilkbaharında yapılacak olan ziyaret, 1933 yılında resmen açıklanmasına rağmen gerçekleşmedi. Almanya Balkan Antantı'na karşı duyduğu sert tavrı bu yolla Türkiye'ye anlatmaya çalıştı. Tevfik Rüştü Aras 1934 yılında Berlin'de olduğu sırada bu konuyu Alman yetkilileriyle görüştü ve Alman yetkilileri Balkan Antantı'nın kurulmasından endişe duyduğunu Aras'a iletti. Aras Balkan Antantı'nın Almanya'nın çıkarlarını zedeleyici yönünün bulunmadığını ve iki ülke arasındaki gerginliğin bir an önce sonlandırılması gerektiğini Alman yetkililerine bildirdi⁸⁵. Balkan Antantı esasen Almanya'ya karşı oluşturulmuş bir siyasi yapılanma değildi. Almanya'nın Türkiye'yi ilhak etme gibi bir niyeti de yoktu ve Türkiye o yıllarda Hitler'in yayılmacılığını ülkenin bağımsızlığına karşı yöneltilmiş bir tehdit olarak algılamıyordu. Ancak Antant'ın temel amacı her ne kadar İtalyan emperyalizmine karşı Balkan Devletleri'nin bir direniş hareketi olarak gözükse de, ileride Alman yayılmacılığının karşısında da aynı direniş vuku bulabilirdi. Almanları asıl tedirgin eden nokta burasıydı.

Türk-Alman ilişkileri ilk olarak Balkan Antantı'nın etkisiyle bir siyasi gerginlik geçirmişti. Ayrıca Türkiye'nin Mussolini'nin yayılmacı amaçları nedeniyle yaptığı siyasi kombinezonlar, ülkeyi anti-revizyonist bloğa doğru yakınlaştırmaktaydı. Türkiye'nin iyi münasebetleri olduğu Sovyetler de 1934 yılında Milletler Cemiyeti'ne katılmıştı. Ancak Türk-Alman ilişkilerindeki siyasi uzaklaşmanın aksine iktisadi ilişkiler giderek gelişmekteydi. Bu gelişimi anlamak için Türk-İtalyan ilişkilerinin seyrine bakmak gerekmektedir.

2.5.2. Türk-İtalyan İlişkilerinde Gerginlik ve Almanya'nın Ticarettaki Payının Artması

Türkiye'nin 1930 sonrası İtalyan tehdidi için aldığı önemlerde ne kadar haklı olduğu İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle gün yüzüne çıktı. İtalya 3 Ekim 1935 tarihinde Habeşistan'a taarruz geçerek emperyalist amaçlarının ilk somut adımını gerçekleştirmiş

⁸⁵ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 107-108.

oldu⁸⁶. İki ülke ilişkilerinin gerginleştiği bir ortamda Habeşistan'ın işgal edilmesi Türk-İtalyan ilişkilerini giderek bozmaya başladı.

Japonya'nın Mançurya'yı işgal ettiği sırada pasif kalan Milletler Cemiyeti, İtalya'nın Habeşistan'ı işgali sırasında harekete geçti. Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 12. Maddesini ihlal eden İtalya yaptırımlara tâbi tutuldu⁸⁷. Yaptırımlara göre, İtalya'ya her türlü silah ve askeri malzeme satışı yasaklandı. Türkiye'de Milletler Cemiyeti'nin uygulamış olduğu bu yaptırımlara katılarak, İngiliz-Fransız cephesine bir adım daha yaklaştı.

Ancak İtalya Türkiye'yi bulunduğu stratejik konumu gereğince kaybetmek istememekteydi. İtalya her ne kadar Tevfik Rüştü Aras'a Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı herhangi bir girişimde bulunmayacağını taahhüt etse de, bu çabaları sonuçsuz kaldı. Bu durumu fırsat bilen İngiltere ise İtalya'nın kendi toprakları üzerindeki amaçlarını bertaraf etmek ve Türkiye'yi kendi yanına çekmek için yoğun ikili siyasi müzakerelere girişti. İngiltere, Yugoslavya, İspanya, Yunanistan ve Türkiye'ye herhangi bir İtalyan saldırısına karşı garantiler verdi. Bu teklifi İspanya kabul etmedi. Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye, teklifi kabul edip ve aynı garantileri İngiltere'ye verdiler. Böylece Akdeniz Paktı dört devlet arasında kuruldu. 9 Mayıs 1936 tarihinde Habeşistan'ın işgali tamamlanınca ve bunun sonucunda Milletler Cemiyeti'nin yaptırımları ortadan kalkınca Pakt sona erdi. Ancak İngiltere bu üç ülkeye tek taraflı olarak İtalyan saldırısına karşı garantiler vermeye devam etti.

Habeşistan'ın işgalinin ardından Türk-İtalyan münasebetleri en çok iktisadi alanda zarar gördü. İtalya 1933 öncesinde Türkiye'nin en büyük dış ticaret partneriyken 1933 sonrası bu yerini Almanya'ya bıraktı. İtalya 1931 yılında Türkiye'nin toplam ihracatında %24'lük bir paya sahipken, 1933 yılında %13'e, 1935 yılında %10'a, 1936 yılında %4'e düştü. Diğer yandan İtalya'nın 1931 yılında Türkiye'nin toplam ithalatındaki payı %15'den, 1933 yılında %11'e, 1935 yılında %6'ya ve 1936 yılında %2'ye düştü. 1931 sonrasında İtalya ile Türkiye'nin ticaret hacmi Mussolini'nin tehditkâr söylemlerinin iki

⁸⁶ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 254, GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), *a.g.m.*, s. 116-117.

⁸⁷ GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), *a.g.m.*, s. 117.

ülke ilişkilerini bozması nedeniyle düşmekteydi ve Habeşistan'ın işgali sonrası bu süreç hızla artış eğilimine girdi.

Tablo: 5 Türkiye'nin Başlıca İhracat Yaptığı Ülkelerin Toplam İhracattaki Payları (%)

YILLAR/	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
ÜLKELER							
İtalya	13	11	10	4	5	10	10
Almanya	20	40	43	52	39	44	37
İngiltere	9	6	5	5	7	3	6
Fransa	6	3	3	3	4	3	4
ABD	10	10	10	11	14	12	14
SSCB	5	4	4	3	5	4	3

Kaynak: TEZEL (2015), *a.g.e.*, s.198.

Tablo: 6 Türkiye'nin Başlıca İthalat Yaptığı Ülkelerin Toplam İthalattaki Payları (%)

YILLAR/	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
ÜLKELER							
İtalya	11	9	6	2	5	5	8
Almanya	27	36	43	48	44	48	51
İngiltere	13	10	10	7	6	11	6
Fransa	7	7	5	3	1	1	2
ABD	3	4	7	10	15	10	10
SSCB	5	5	5	5	6	4	3

Kaynak: TEZEL (2015), *a.g.e.*, s.198.

İtalya ile bozulan iktisadi ilişkiler en çok Almanya'nın işine yaradı. Ancak Almanya ile Türkiye'nin ticari ilişkileri tek başına Türk-İtalyan ilişkilerinin bozulmasına bağlı olarak

gelişmedi. Türkiye'nin 1930 sonrası diğer devletlerle yaptığı ikili ticaret antlaşmaları ve kliring sözleşmelerine dayalı dış ticaret politikası, Almanya tarafından ülkeyi kendine bağımlı kılacak şekilde kullanılmaya başlandı. 1932 yılında Almanya'nın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %15'den, 1933 yılında %20'ye ve 1934 yılında iki kat gibi ciddi bir oranda sıçrayarak %40'a çıktı. Almanya'nın toplam ithalattaki payı ise; 1932 yılında %25 iken, 1934 yılında %36'ya ve 1935 yılında %43'e sıçradı. Nazi rejiminin ülkedeki iktisadi etkinliği daha Hitler'in iktidara gelmesinin üzerinden iki yıl geçmesine rağmen önemli boyutlara ulaştı. Türkiye 1935 yılında dış ticaretinin hemen hemen yarısını Almanya ile yapmaktaydı.

Önceki bölümde Türkiye'nin 1930 sonrası dış ticaret açıklarını kapatmak ve ithalata rakip endüstrileri korumak için tüketim mallarına getirdiği dış ticaret kısıtlamalarının, buna karşın kapital ve ara mallarına getirilen gümrük indirimleri ve muafiyetlerinin Almanya'nın dış ticaretteki payını arttırdığına değinilmişti. Bu süreç 1933 yılına kadar yavaş ilerlemişti. Ancak 1933 yılında 1929 Gümrük Kanunu'na ilaveten yeni yeni bir gümrük kanunu çıkartılarak tüketim mallarının toplam ithalat içerisindeki payının daha da azaltılması hedeflendi⁸⁸.

Tablo: 7 Türkiye'nin Toplam İthalatında Malların Dağılımı (%)

YILLAR	Makine, Teçhizat ve İnşaat Malzemeleri	Hammaddeler	Tüketim Malları
1923	12	31	57
1926	20	24	56
1929	13	40	46
1930	15	44	40
1931	16	44	40
1932	18	49	33
1933	18	49	34
1934	26	50	23

⁸⁸ Resmi Gazete, 8 Haziran 1933, Sayı: 2422.

1935	23	54	23
1936	24	51	24
1937	23	54	23
1938	30	50	20

Kaynak: SERİN (1975), *a.g.e.*, s. 25.

1923 yılında tüketim mallarının Türkiye'nin toplam ithalatındaki payı %57 iken, zaman içerisinde ülkedeki üretimin artmasıyla 1929 yılına gelindiğinde %46'ya indi. Daha sonraki üç yıl içerisinde bu oran %34'e indi ve 1933 yılında yeni Gümrük Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle 1934 yılında tüketim mallarının payı 11 puanlık bir düşüş göstererek %23'e indi. Esasen bu Gümrük Kanunu, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanabilmesi için çıkartılan bir tarifeydi. Sanayi Planı ile kurulması hedeflenen endüstrilerin üretimine konu olan malların ithalatı, yüksek gümrük tarifeleri ve tarife dışı engellerle kısıtlanmaktaydı.

Bu konunun Türk-Alman ticaretini arttırmasının nedeni; batılı devletlerle yaşanan siyasi gerilimlerin yanında, ülkede tüketim mallarının ithalatının kısılması, Türkiye'nin başlıca ticaret partnerleriyle olan dış ticaret hacmini doğal olarak düşürmekte, Almanya'nın payını ise arttırmaktaydı. Öte yandan Almanya dışındaki ülkelerle yapılan ticarete kliring sistemi istenilen sonucu vermemişti ve ülke döviz sıkıntısı yaşadığı için aynı şekilde Türkiye'nin diğer ülkelerle olan ticaret hacmini daraltmıştı. İngiltere'nin 1934 öncesinde Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %9-10 dolaylarındayken, 1934 ve 1935 yıllarında sırasıyla %6 ve %5'e düştü. İngiltere'nin toplam ithalattaki payı ise 1933 yılında %13 iken, 1934 yılında %10'a düştü. Fransa'nın toplam ihracattaki payı 1932 yılında %10 iken, 1934 yılında %3'e düştü. Toplam ithalattaki payı ise 1932 yılında %8'den, 1935 yılında %5'e düştü.

Almanya, Türkiye'nin iktisadi olarak diğer devletlerden uzaklaşmasını bir fırsat olarak değerlendirip, Türk ihraç mallarına ödediği yüksek fiyatlar ile ülkedeki nüfuzunu arttırmaya başlamıştı. Almanya Türkiye'nin temel ihraç mallarına piyasa fiyatlarından

%12 daha fazla bir tutar ödemekteydi⁸⁹. Bu durumda Türkiye, Almanya'ya daha fazla mal satmak istemekteydi. Türkiye'nin 1935 yılında toplam ihracatının %43'ünü Almanya'ya yapması ve ticaretin kliring sistemi ile yürütülmesi, ülkeyi Alman mallarına giderek bağımlı hale getirmekteydi. Çünkü kliring sistemi nedeniyle Türkiye ihraç ettiği ürünler karşılığında bir döviz geliri elde edemiyor, mecburen aynı miktarda Alman malı satın almak zorunda kalıyordu ve bu durum Türkiye'nin diğer ülkelerle ticaret yapmasını zorlaştırıyordu.

2.5.3. Almanya'ya Ticari Bağımlılık Gelişiyor

1933 yılında imzalanan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın ardından, 15 Nisan 1935 tarihinde 1930 yılında imzalanan antlaşmaya ek ikinci Türk-Alman Ticaret Antlaşması Berlin'de imzalandı. Bu antlaşmada, önceki ticaret antlaşmalarında gümrük muafiyeti ve indirimleri getirildiği için Türk ihraç mallarına yer verilmedi. Antlaşma sadece Almanya'dan ithal edilen ürünleri kapsamaktaydı. Almanya'dan ithal edilen mallara 1929 ve 1933 tarihinde çıkartılan gümrük kanunlarında belirtilen tarifelerin %6'sı ile %55'i arasında bir gümrük indirimi sağlandı⁹⁰.

30 Nisan'da antlaşmanın süresinin dolmasıyla 19 Mayıs 1936 tarihinde 1930 yılında imzalanan antlaşmaya ek üçüncü yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması, 30 Nisan 1937 tarihine kadar geçerli olmak üzere imzalandı. Bu Antlaşma ile Türkiye önceki antlaşmalardan farklı olarak Almanya'dan ithal ettiği bazı mallara kotalar getirdi. Almanya'dan ithal edilen makineler, teçhizatlar ve bunların aksamaları haricinde kalan mallar İktisat Vekâletinin iznine tâbi tutularak ithal edilmeye başlandı⁹¹.

Bu antlaşmaları önemli kılan hadise; Almanya'nın Versay Antlaşması'nın askeri yönden getirdiği kısıtlamaları delmeye başlamasıyla aynı döneme denk gelmesidir. Versay gereğince Alman ordusu 100.000 personel ile sınırlandırılmış ve ülkedeki zorunlu askerlik sistemi kaldırılmıştı. 16 Mart tarihinde Almanya zorunlu askerlik sistemini tekrar getirdiğini dünyaya ilan ederek, ülkenin militarize edilmesi için ilk önemli adımı atmış

⁸⁹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 65.

⁹⁰ *Resmi Gazete*, 17 Haziran 1935, Sayı: 3030.

⁹¹ *Resmi Gazete*, 11 Temmuz 1936, Sayı: 3353.

oldu. Zaten Almanya bu amacını gerçekleştirebilmek için, 1933 yılında Milletler Cemiyeti ve Cenevre Silahsızlanma Konferansı'ndan ayrılmıştı⁹².

Almanya'nın bundan sonraki Türkiye hedefi, ülkeyi kendisine daha fazla bağımlı kılmaktı. Diğer devletlerle olan ticari ilişkilerin bozulmasıyla kapital mallarında olduğu gibi, tüketim mallarıyla da Almanya, Türkiye'yi bağımlı kılmaya başlamıştı. Kurulacak olan ordunun giyecek ihtiyacını karşılamak için Almanya'nın pamuk, yün ve deri gibi ürünlere olan ihtiyacı önemli ölçüde artmıştı. Almanya bu ürünlerde monopson gücü kazanmak için Türkiye'ye %40 daha fazla fiyat ödemekteydi. Aynı şekilde askeri endüstri için önemli olan krom ve bakır cevherleri de Almanya için fevkalade önemli hale gelmişti. 1929 yılında Almanya'nın Türkiye'den ithal ettiği kromun değeri, 17.000 TL'den, 1937 yılına gelindiğinde 1.718.000 TL'ye çıkmıştı. Türkiye'nin tütün, pamuk, zeytinyağı, kuru meyve, krom ve bakır cevherlerinin baş alıcısı Almanya olmuştu. 1936 yılının sonunda kliring hesabında Türkiye Almanya'dan 45 milyon TL'lik alacağı birikmişti⁹³.

2.5.4. Türk-Alman İlişkilerinde Gerginlik

Türk-Alman ticari ilişkilerinin gelişimine karşın, 1936 yılından itibaren iki ülkenin siyasi ilişkilerinde gerginlikler baş gösterdi. Almanya 1936 yılında Versay gereğince silahtan arındırılan Ren Bölgesi'ne asker sokarak Avrupa'ya yayılmaya başladı⁹⁴. Milletler Cemiyeti Almanya'nın bu kararından sonra ülkeyi kınayan bir nota gönderdi. Türkiye'de Milletler Cemiyeti'nin bu kararına katılarak Almanya'nın uygulamış olduğu politikalar karşısında tepkisini dile getirdi⁹⁵. Daha sonra Hitler ve Mussolini'nin aralarındaki sorunları çözmesi ve Alman-İtalyan ilişkilerinin bir müttefikliğe dönüşmesi, Türk-Alman ilişkilerine zarar verici hâle büründü.

Mussolini, Hitler iktidara geldiğinden beri Almanya'yı kendi yayılmacılığı karşısında bir engel olarak görmekteydi. Hitler'in ve Mussolini'nin Balkanlar üzerindeki emelleri birbirleriyle çelişmekte, özellikle Hitler'in Avusturya politikası Mussolini'yi tedirgin

⁹² KILIÇ (2010), *a.g.e.*, s. 91, KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 109.

⁹³ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 65-67.

⁹⁴ KILIÇ (2010), *a.g.e.*, s. 81.

⁹⁵ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 110-111.

etmekteydi. İtalya, Almanya'nın 1935 yılında Versay Antlaşması'nı ihlal etmeye başlamasının ardından, Fransa ve İngiltere ile yakınlaşmaya başladı ve Mart ayında bu üç ülke Almanya'ya karşı birleşerek Stresa Cephesi'ni kurdular⁹⁶. Ancak Stresa Cephesi'nin ömrü çok kısa oldu. İtalya'nın Habeşistan'ı işgalinin ardından Milletler Cemiyeti'nin yaptırım kararı alması, İtalya'nın Fransa ve İngiltere ile olan ilişkilerini bozmaya başladı. Diğer yandan bu dönemde Fransa'nın SSCB ile iyi ilişkiler tahsis etmesi ve bu iki ülkenin İtalya'ya karşı açıkça cephe alması, İtalya'yı Fransa'dan uzaklaştırmıştı. Ancak İtalya'nın Habeşistan'a yerleşmesinin ardından, Akdeniz'de hâkimiyet kurabilmesi için güçlü müttefiklere ihtiyacı vardı⁹⁷.

Almanya, Habeşistan meselesi yüzünden Milletler Cemiyeti tarafından yaptırımlara tabi tutulan İtalya'ya askeri alanda öneme sahip malzemeleri satmaya devam etmişti. İtalya'nın müttefik arayışlarının arttığı bu dönemde Almanya'nın kendisine karşı uygulamış olduğu hoşgörü politikası iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştı. Aynı şekilde Almanya'nın da müttefike ihtiyacı vardı. Esasen İtalya, İngiltere, Fransa ve SSCB ile bozulan ilişkilerinin üzerine bir de Almanya'yı karşısına alamazdı. Habeşistan'ın işgali sırasında başlayan yakınlaşmanın ardından, iki ülke yoğun siyasi müzakerelere girişti ve 1 Kasım 1936 tarihinde Mussolini'nin söylemiyle Berlin-Roma İttifakı (Mihveri) kuruldu⁹⁸.

Bu ittifaktan en çok rahatsız olan ülkelerden biri de Türkiye'ydi. Türkiye, İtalya'yı daima bir tehdit unsuru olarak görmekteydi. Almanya'nın İtalya ile yakınlaşması, doğal olarak Türkiye'yi Almanya'dan uzaklaştırmıştı. Öte yandan İtalya'nın 1936 yılında 12 Adayı militarize etmeye başlaması, Türkiye'yi derhal harekete geçirmeye zorladı. İtalya Türkiye'yi yanına çekmek için, saldırmazlık güvencesi veriyordu, ancak Türkiye Mussolini'ye güvensizlik duymaktaydı ve Türkiye'de İtalyan yayılmacılığına karşı Boğazların korunması gerekliliği hâkim düşünce haline gelmişti.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi böyle bir ortam içerisinde gündeme geldi. Lozan Görüşmeleri sonucunda Boğazlar için bir sözleşme imzalanmıştı. Ancak sözleşmenin

⁹⁶ KILIÇ (2010), *a.g.e.*, s. 91.

⁹⁷ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 259-260.

⁹⁸ *A.g.e.*, s. 259-261.

hükümleri o günün koşullarına göre düzenlenmiş ve esasen dünya barışını koruma amacı gütmektedir. Sözleşmenin değiştirilmek istenmesinin asıl nedeni; Boğazların silahsızlandırılması için getirilen hükümlerin bugünün koşullarında bir işlevinin kalmamasıydı. Boğazların silahsızlandırılması ile ilgili olan maddeler Türkiye'nin, Lozan Görüşmeleri sırasından karşı çıkmasına rağmen gene de eklenmişti. Diğer yandan 1920'li yıllarda Milletler Cemiyeti'nin dünya genelinde silahsızlanma için yaptığı çalışmalardan bir netice elde edilememiş ve 1930'lu yılların ortalarından itibaren Dünya barışı bozulmaya yüz tutmuştu. Atatürk'ün girişimiyle Türkiye, Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'ndeki imzacı devletlere, Sözleşme'nin revize edilmesi için görüşme taleplerinde bulundu. İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin bu girişimini olumlu karşıladılar. SSCB'de Boğazlar üzerinde kendi çıkarlarına uygun düzenlemeler yapmayı umarak görüşmelere katılma kararı aldı. Boğazlar rejiminin değişmesinden İtalya ve ülkede Nazizm eğilimlerinin artmasıyla Romanya rahatsızlık duymaktaydı⁹⁹. Boğazların silahlandırılması İtalyan tehdidine karşı yapılmış bir girişim olduğu için, İtalya görüşmelere katılmama kararı aldı. Türkiye görüşmeler sırasında İtalya'yı sözleşmeyi imzalaması için sarf ettiği ikna çabaları bir sonuç vermedi. İtalya ancak 1938 Mayıs'ında sözleşmeye katılmayı kabul etti¹⁰⁰.

22 Haziran 1936 tarihinde başlayan görüşmeler, 20 Temmuz'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla sonuçlandı¹⁰¹. Almanya, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olmadığı için görüşmelere çağırılmadı ve bu husus Almanya tarafından sert tepkilere neden oldu. Almanya en azından Türkiye ile ikili bir antlaşma yapma yoluyla Boğazlar üzerinde kendi lehine bir hak tanınmasını istemekteydi. Ancak Türkiye bu talebi, Almanya sözleşmeye taraf olmadığı için kesinlikle reddetmekteydi. Türkiye'nin bu kati kararı Almanya için iki ülke ilişkilerini zedeleyici nitelikteydi. Türkiye ise hiçbir zaman Almanya'ya karşı oluşturulmuş siyasi oluşumların içerisine girmediğini ve girmeyeceğini söyleyerek iki ülke ilişkilerini normalleştirmeye çalışmaktaydı¹⁰². Almanya Montreux Sözleşmesi ile Türkiye'nin kendinden uzaklaşıp, İngiltere ve Fransa eksenine doğru kaydığını düşünmekteydi. Nitekim İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin boğazların

⁹⁹ GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), *a.g.m.*, s. 125-128.

¹⁰⁰ ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 297.

¹⁰¹ GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), *a.g.m.*, s. 129-130.

¹⁰² KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 112-114.

silahlandırılması konusunda yaptığı girişimi destekleyerek ülkeyi kendi yanına çekmeye çalışmaktaydı. Almanlar düşüncelerinde haksız sayılmazdı. Almanya, İtalya ile ittifak kurduğu günden beri Türkiye'yi kendinden uzaklaştırıyordu.

Türkiye'nin Almanya'dan uzaklaştığı 1936 sonrasında, Türk-Alman ticari ilişkilerinde de her iki ülke için rahatsızlık duyulan sorunlar baş gösterdi. Türkiye tarafında; Almanya'nın ülke ticaretinin yarısını elinde tutması, ülkenin iktisadi bağımsızlığı sorununu gündeme getirdi. Türkiye 1936 yılında ihracatının %52'sini Almanya ile yapmaktaydı. Aynı şekilde Almanya'nın ülkenin toplam ithalatındaki payı %48 oldu. İhracatta Almanya'nın payı bir önceki yıla göre 10 puanlık bir artış göstermişti.

Türkiye Almanya'ya olan ticari bağımlılığını azaltmak istemekteydi. Ancak ülkenin bunu gerçekleştirebilmesi için Türkiye'nin ticaretinin bir kısmını döviz ile yapması gerekmektedir. Dönemin Hariciye Vekâletinde Genel Sekreter olan Numan Menemencioğlu 1936 yılı Nisan ve Mayıs aylarında Almanya'yı ziyaret etti. Menemencioğlu yaptığı ziyarette; Türkiye'nin dış ticarete Almanya'ya bağımlı hale geldiğini belirtmiş, Türkiye'nin Almanya ile ticari ilişkilerini daha da geliştirmek istediğini, ancak iki ülke ticaretini, diğer devletlerle olan dış ticaret dengesini bu denli yüksek oranda bozma pahasına geliştirmek istemediğini anlatmıştı. Menemencioğlu Türkiye'nin 1929 Buhranı'nın etkilerinden kurutulduğunu ve ülkenin dış ticaretin bir kısmını döviz ile yapmaya artık muktedir olduğunu belirtmişti. Menemencioğlu Alman yetkililerine, Türkiye'nin Almanya ile yaptığı ticaretin en azından %15 oranında döviz yoluyla yürütülmesi teklifinde bulunmuştu. Almanya ise böyle bir durumun söz konusu olamayacağını dile getirmiş, hatta Almanlar konuyu tartışmaktan dahi imtina etmişlerdir¹⁰³.

Almanlar kendi çıkarları açısından Türkiye'nin teklifini haklı olarak reddetmişlerdir. Almanya, Orta Doğu ve Balkan ülkelerini siyasi boyunduruğu altına almaya çabalamaktaydı. Almanya'nın bunu başarması için bu ülkelerin iktisadi hareket kabiliyetlerini daraltması gerekmektedir. Almanya Türkiye'yi iktisadi olarak kendisine bağımlı kılmaya başlamıştı. Eğer Türkiye'ye dış ticarete böyle bir imtiyaz sağlanırsa,

¹⁰³ A.g.e., s. 213-214.

diğer ülkelerde bu ayrıcalıktan faydalanmak isteyeceklerdi. Bu durumda Almanya, Orta Doğu ve Balkanlar üzerindeki iktisadi hegemonyasını kaybedebilir, siyasi çıkarları zarar görebilirdi. Diğer taraftan Türkiye'nin siyasi olarak Almanya'dan uzaklaşması, Almanya'nın Türkiye'yi kendi saflarına katmada ülkedeki iktisadi nüfuzunu daha da önemli hale getirmişti. Almanya, Türkiye'deki iktisadi gücünü bir tehdit unsuru olarak kullanıp, isteklerini yaptırabileceğini düşünmekteydi. Ancak Türkiye'nin yönetim anlayışı Almanların bu amaçlarını gerçekleştirebilmesini imkânsız kılmaktaydı. Zira Atatürk ve Cumhuriyet'in diğer lider kadroları dış politikada dünya barışı ve denge siyaseti anlayışını terk etme niyetinde değildiler. Osmanlı'nın son dönemlerindeki deneyimin gösterdikleri, ülkeyi başka devletlerin uydusu haline getirmemek üzere politikalar üretmeye zorlamıştı.

Türkiye için, Almanya'ya ticari bağımlılığın yanında ticari ilişkilerin yarattığı başka önemli sorunlar da vardı. Bir kere Almanların Türk mallarına ödediği yüksek fiyatlar nedeniyle Türkiye'nin başlıca ticaret ortaklarıyla iktisadi ilişkilerinin bozulması, ülkede aynı devletlerle siyasi ilişkilerin de zedelenmesine neden olacağı düşüncesini ortaya çıkarmıştı. Bu olumsuz düşünce yüksek fiyattan Almanlara satılan ihraç mallarının ekonomiye sağladığı olumlu etkilerin önüne geçmişti. Bir diğer sorun; Almanların Türk ihraç mallarına ödediği yüksek fiyatlara karşın, Türkiye'ye ihraç ettikleri mallara da aynı şekilde yüksek fiyatlama yapmalarıydı. 1936 yılında Türkiye'nin dış ticaretinde Almanların payının yarı yarıya olması, makine, teçhizat, bunların bilumum parçaları, bazı önemli ara malları ve tüketim mallarında ülkenin Almanya'ya bağımlı hale gelmesi ticarete belirsizlikler yaratmaktaydı. Bu malların birçoğunun ikame olanaklarının olmaması nedeniyle ne kadar yüksek fiyatlama yapıldığı bilinmemekteydi. Bunun yanında Almanya'nın kendi mallarını daha pahalı satması, Türk ihraç mallarına ödediği yüksek fiyatların anlamlılığını ortadan kaldırmaktaydı¹⁰⁴.

Diğer yandan Almanya Türkiye'den kliring yolu ile aldığı malların bir kısmını döviz karşılığında, başka ülkelere satarak Türkiye'nin müşterilerini kendisine bağlıyor, ülkenin başlıca ticaret partnerleriyle araları giderek açılıyordu. Almanya bu yolla Türkiye'nin kazanacağı döviz gelirlerini de kendisi elde ediyordu. Bu olaya; Almanya'nın

¹⁰⁴ YALMAN, Ahmet Emin (1937), "Almanya İle İktisadi Münasebetimiz", **Tan**, 20 Ocak, s. 9.

Türkiye’den 1937 yılında aldığı 17 milyon TL tutarındaki tütünü örnek olarak gösterebiliriz. Almanya Türk tütününe ödediği yüksek fiyatlar sayesinde, ülkenin tütünlerinin başlıca alıcısı olan Hollanda ve ABD’yi saf dışı bırakarak kendisini ön plana çıkartmıştı. Almanya aldığı bu tütünleri daha uygun bir fiyata Hollanda ve ABD’ye pazarlayarak hem döviz geliri elde etmiş, hem de Türkiye’nin bu ülkelerle olan ticaret hacmini daraltarak ülkeyi tütün ihracatında kendine bağımlı kılmaya çalışmıştı¹⁰⁵. Almanya’nın dış ticaretinde Türkiye’nin payının ortalama %2 olduğunu düşünürsek Almanya Türkiye’den pahalıya aldığı malı ucuza satarak fazla bir mali külfete girmeden, Türkiye gibi stratejik öneme sahip bir ülkeyi elinde tutmaktaydı.

Tablo: 8 Almanya’nın Dış Ticaretinde Türkiye’nin Payı (%)

YILLAR	1933	1934	1935	1936	1937	1938
İhracat	0,7	1,3	1,7	1,7	1,8	3
İthalat	1	1,5	2,3	2,8	1,8	2,7

Kaynak: KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 244-245.

1936 yılında imzalanan Ticaret Antlaşması’nın süresinin dolmasıyla 30 Ağustos 1937 yılında Berlin’de yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması imzalandı. Antlaşma 15 Eylül 1937 - 31 Ağustos 1938 tarihleri arasında geçerli olup, önceki ticaret antlaşmalarından farklı düzenlemeler içermektedir. Önceki ticaret antlaşmaları 26 Mayıs 1930 tarihli Ticaret Antlaşması temel alınarak yapılırken bu antlaşma mevcut iktisadi şartların değişimi ve iki ülke arasındaki ticari sorunlar gözetilerek hazırlanmıştır¹⁰⁶.

Zira 1935 ve 1936 yıllarında Almanlar Türk mallarının Almanya üzerinden üçüncü ülkelere geçişinde bazı problemler çıkarmıştı. Almanlar ekonomide yaşadıkları sorunları ve iktisat politikalarında değişikliğe gittiklerini gerekçe göstererek bazı Türk mallarının ülkeye girişinde sınırlama getirerek antlaşma hükümlerini ihlal etmişti¹⁰⁷. Diğer yandan

¹⁰⁵ YALMAN, Ahmet Emin (1937), “Kırıcı Bir Siyaset”, **Tan**, 27 Şubat, s. 3-5.

¹⁰⁶ *Resmi Gazete*, 22 Ekim 1937, Sayı: 3741.

¹⁰⁷ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 211-212.

Almanya iki ülke ticaretindeki kliring bakiyesinde Türkiye'nin sürekli alacaklı konumda olmasından rahatsızlık duymaktaydı. Bu yüzden Almanya Türkiye'ye olan ihracatını kısıtlama kararı almış ve 1936 yılının sonunda Türkiye'nin kliring bakiyesindeki 60 milyon TL'lik alacağı karşılığında mal göndermeyerek ülkenin hesabını bloke etmişti¹⁰⁸.

Temelde Almanya'nın iktisadi yönden Türkiye aleyhine kararlar alması, ülkenin siyasi olarak uzaklaşmasını engellemek için yapılmıştır. Her ne kadar Türkiye iktisadi olarak Almanya'ya bağımlı hale gelse de siyasi olarak Nazi ideolojisiyle tamamen zıtlık içindeydi. 1934 yılından itibaren siyasi alanda gerginleşmeye başlayan iki ülke ilişkileri yoğun diplomatik temaslara rağmen belirgin bir düzelme göstermemiştir. Türkiye'nin Balkan Antantı ile başlayan Almanya'dan siyasi kopuş süreci, dünyada savaş ortamının belirginleşmesiyle giderek ivmelenmekteydi. Almanya siyasi girişimlerle Türkiye'yi kendi saflarında mevzilenmeye çekemeyeceğinin farkındaydı. Bu yüzden Almanya 1936 yılından itibaren Türkiye'deki iktisadi gücünü bir tehdit unsuru olarak kullanmaya başlamıştı.

1937 yılında imzalanan Ticaret Antlaşması'ndaki en göze çarpan düzenleme iki ülke ticaretinde kliring sisteminin yanında takas sisteminin de getirilmesidir. Antlaşmadaki ilk maddeye göre; İki ülkenin kliring ve takas yoluyla alacaklarının 15 Nisan 1935 tarihinde TCMB ve Almanya Merkez Bankası (Reichsbank) arasında imzalanan antlaşma hükümlerine göre tahsil edileceğine işaret edilmiş ve iki ülkenin karşılıklı alacaklarının hiçbir tahdide maruz kalmadan verileceği hükme bağlanmıştır. Antlaşmasının ikinci maddesinde iki ülke mallarının üçüncü ülkelere ihracatının o esnada ihraç edilecek ülkede yürürlükte olan ithalat rejimine göre düzenleneceğine yer verilmiştir. Antlaşmada Almanya'nın isteği üzerine Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği malların bir listesi ve fiyat tarifesi hazırlanmış ve bu malların Almanya'ya hiçbir sınırlandırmaya tabi olmadan belirtilen kota dâhilinde ülkeye intikal edileceğine hükmedilmiştir¹⁰⁹. Böylece Türk yetkililerinin Alman yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde sıkça dile getirdikleri Türk

¹⁰⁸ ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s. 85.

¹⁰⁹ *Resmî Gazete*, 22 Ekim 1937, Sayı: 3741.

mallarının ülkeye girişinin engellenmesi meselesi antlaşma sayesinde zme kavuşmuştur.

Antlaşmasının bir diğer önemli maddesi de iki ülkenin bloke edilmiş alacaklarının tez vakitte ödenmesiyle ilgili beşinci maddededir. Bu madde sayesinde iki ülke ticaretindeki en önemli meselelerden biri olan Türkiye'nin kliring hesabından alacaklarının bloke edilmesi sorunu da halledilmiřtir¹¹⁰.

1937 yılının ikinci yarısından itibaren Almanya'nın Türk mallarına olan talebi azalmaya başladı. 1936 yılında Almanya'nın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %52 iken 1937 yılına gelindiğinde 13 puanlık düşüşle %39'a indi. İthalattaki düşüş ise çok daha az olup 4 puanla sınırlı kaldı. Elbette Almanlar Türk mallarına olan ilgileri azaldığı için Türkiye'den daha az ihracat yapmamışlardı. Savaşın yaklaşmasıyla beraber Almanlar, Türkiye'ye isteklerini yaptırabilmek adına ülkeyi iktisadi olarak zor duruma düşürmeye çalışmışlar, bu yüzden Türk mallarına olan taleplerini azaltmışlardı. Türkiye Almanya ile olan ticaretinin daralması yüzünden önemli gelir kaybı yaşamış ve ilk defa 1937 senesinde Almanya kliring bakiyesini kendi lehine kapatmıştır.

Türk-Alman ticaretinin 1937 yılındaki bilançosunun Türkiye açısından yarattığı hoşnutsuzluk Türk yetkililerince Alman hkmetine bildirilmiş ve 1938 senesinde iki ülke yoğun müzakerelere girişmiştir. Hariciye Vekaleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu Türk-Alman ticaret hacminin daralmaya devam etmesi halinde ülkenin İngiltere ve Fransa gibi diğer büyük devletlerle ticari münasebetlerini arttıracadığını ifade ederek, Türk ihraç mallarına konulan kotanın kaldırılmasını istemiřtir¹¹¹. Almanya ise 1938 yılında Türkiye'nin bu tavrı karşısında ülkenin İngiliz-Fransız bloğuna yakınladışmaması için 1937 Türk yetkililerinin dile getirdiği ticari sorunları halletmeye çalışmıştır. Diğer yandan İngiltere'nin Türkiye'de iktisadi etkinlik kazanma çabaları 1936 yılında ivmelenmeye başlamış ve Türkiye'nin 1938 yılında İngiltere'den aldığı 10 milyon Sterlin tutarındaki kredi Almanya'yı derhal harekete geçirmeye zorlamıştır. Dönemin Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinde görevli olan Hans Kroll anılarında; Türkiye'nin

¹¹⁰ A.g.b., DENİZ, Muzaffer (2015), "Hitler Döneminde Türk-Alman Anlaşmaları", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı No:2, Cilt No:2, Malatya, s. 91.

¹¹¹ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 221.

Almanya ile yakınlaşmasındaki itici gücün iki ülkenin iktisadi ilişkilerinin gelişmesine bağlı olduğunu ve artan İngiliz rekabeti karşısında Türkiye'ye bir ticari imtiyaz sağlanmazsa Almanya'nın politik çıkarlarının zarar göreceğini aktarmıştır. Kroll, İngiliz kredisinin bu durumu somut bir biçimde ortaya koyduğuna değinirken, Türkiye'den ihraç edilen birçok malın ikame olanaklarının olmasına karşın, krom, bakır, mangan gibi savaş sanayi için elzem olan cevherlerin ve gene ordunun ihtiyacı olan yün, pamuk, dokuma, gibi ürünlerin ikame esnekliklerinin düşük olduğunu bu yüzden Türkiye ile ticari münasebetlerin önümüzdeki süreci gözetererek daha da geliştirilmesi zorunluluğunun arttığına işaret etmektedir. Öte yandan Kroll Türkiye'deki Alman iktisadi hegemonyasının artması için ülkeye daha fazla Alman malı satılması gerektiğine değinirken, Türkiye'nin daha fazla Alman malını alacak parasal güce sahip olmadığını, bunun için Alman hükümetine Türkiye'ye kredi verilmesi gerektiğini önermektedir. Nitekim Kroll, Menemencioğlu ve Refik Saydam ile yaptığı kredi görüşmelerinden olumlu bir netice alamadığını, zira Türk yetkililerinin Almanya'ya daha fazla bağımlı hale gelmesini istemediğini anlatmaktadır¹¹².

1937 yılında imzalanan antlaşmanın süresinin bitmesiyle 25 Temmuz 1938 tarihinde 31 Ağustos 1939 tarihine kadar geçerli olmak üzere yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması Berlin'de imzalanarak yürürlüğe girdi. Antlaşma 1937 yılında imzalanan antlaşmanın devamı niteliğinde olmayıp yeni bir antlaşma olarak akdedilmiştir. Yeni antlaşmada Türk mallarının listesi yer almamış, böylece Türk ihraç mallarının Almanya'ya girişinde uygulanan kota ve sınırlandırmalar ortadan kalkmış, Türk-Alman ticaretinde yaşanan en önemli sorun Türkiye lehine çözülmüştür¹¹³.

Antlaşmanın ilk iki maddesinde; Türkiye ve Almanya'nın birbirlerine ihraç ettikleri ürünler için "Menşei Şahadetnamesi" düzenlenmesine yer verilmiştir. Şahadetnamenin düzenlenmesinin amacı; her iki ülkenin üçüncü ülkelere aldıkları malları birbirlerine ihraç ederken imzalanan antlaşma hükümlerine göre düzenlenmesine mani olmaktır. Zira Almanya Türkiye'yi ticari olarak daha fazla kendine bağımlı kılmak için, Türkiye'nin

¹¹² KROLL, Hans (2011), "Bir Alman Diplomatın Türkiye Anıları", **Belleten**, Çev: Pulat Tacar, Cilt No:75, Sayı No:272, Ankara, s. 216-217.

¹¹³ *Resmî Gazete*, 25 Ocak 1939, Sayı: 4120.

diğer ticari ortaklarından ithal ettiği önemli malları evvela kendisi ithal etmekte ve az bir gümrük bedeli ödeyerek ya da gümrüksüz olarak Türkiye'ye ihraç etmekteydi. Ankara'yı rahatsız eden Türkiye'nin diğer ülkelerle ticaret hacminin daralması sorunu bu madde ile bir ölçüde giderilmeye çalışıldı.

Üçüncü maddeye göre; iki ülkenin daha önce yaşadıkları ticari sorunların önüne geçilmesi için hükümetler nezdinde komitelerin kurulması kararlaştırılmış, iki ülke ticareti ve ödemeler sistemiyle ilgili yaşanan sorunların bu komitelerin müzakereleri sonucu halledilmesi hükme bağlanmıştır¹¹⁴.

Antlaşmada aynı zamanda 12 Mart 1938 tarihinde Almanya tarafından ilhak edilen Avusturya ile ilgili hükümlerde vardı. Avusturya'nın Alman topraklarına katılması sonucu Türkiye ve Avusturya arasındaki ticari ilişkilerin akıbetinin ne olacağı Türkiye için belirsizlik yaratmaktaydı. Bu antlaşma ile Türkiye'nin Avusturya ile daha önce imzalamış olduğu antlaşmalar geçersiz sayılarak, iki ülke ticaretinin 25 Temmuz 1938 tarihli antlaşmaya tâbi tutulacağı karara varılmıştır¹¹⁵.

Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın ardından iki ülkenin ticaret hacmi bir miktar toparlanma göstermiş ve Türkiye'nin genel ihracat ve ithalatında Almanya'nın payı dörder puan artışla sırasıyla %44 ve %48 seviyelerine çıkmıştır. Ancak dünya genelinin savaş arifesinde yaşadığı çalkantılı süreç, Türk-Alman ilişkilerinde önceki dönemlerde görülmeyenden daha fazla problemin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Almanya Versay Antlaşması'nı Avusturya'yı kendi topraklarına katarak tamamen geçersiz kıldı. Bu olay Türkiye tarafından herhangi bir tepkiye neden olmamış hatta Ankara Avusturya meselesinde Almanya'yı haklı bulmuştu. Ancak Hitler'in "Tek Millet, Tek Devlet" projesi sadece Avusturya ile sınırlı kalmamış, aynı yıl Almanya Çekoslovakya'nın Südetler Bölgesi'ni işgal etmiş, ardından 1939 yılında bütün ülke Alman egemenliği altına geçmiştir. Çekoslovakya'nın ilhaki sonrası Türk-Alman ilişkilerinde yeni gerginlikler ortaya çıktı. Menemencioğlu Kroll ile yaptığı görüşmede Çekoslovakya'nın Almanya tarafından yutulmasının Türkiye tarafından hoş

¹¹⁴ A.g.b.

¹¹⁵ A.g.b.

karşılanmadığını ve Almanya'nın Tek Millet projesinin ötesine geçtiğini belirtmiştir. Kroll ise Almanya'nın kendisine "hayat alanı" yarattığını aktarmış ancak Menemencioğlu Kroll ile yaptığı görüşmeden memnun kalmamış, zira Menemencioğlu Kroll'a hayat alanının nereden başlayıp nerede sonlandığını sorduğu vakit tatminkâr bir cevap alamamıştır¹¹⁶.

Türkiye Almanya'nın genişlemeci amaçları karşısındaki rahatsızlığında son derece haklıydı. Ankara I. Dünya Savaşı'ndaki müttefiki Almanya'nın Versay Antlaşması'nı yok saymasını, ülkenin Sevr paçavrasından kurtulmasına benzettigi için karşı çıkmamıştı. Aynı şekilde Alman topluluklarının birleşmesi (Tek Millet, Tek Devlet) meselesinde de Türkiye Almanya'yı haklı görmüş bu yüzden sessiz kalmıştı. Ancak Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgali Türkiye için emperyalist nitelikteydi. Türkiye Almanya'nın Çekoslovakya ile yetinmeyeceğini ve topraklarını doğuya doğru genişletmek istediğini düşünmekte, bu yüzden Balkanlar'ın ve kendi topraklarının güvenliğinden endişe duymaktaydı. Öte yandan İtalya'nın Balkanlar üzerindeki hareket kabiliyetini giderek arttırması, aynı şekilde Türkiye'nin bağımsızlığı meselesini ülke gündeminin en üst sırasına tutmaktaydı.

Türkiye'nin rahatsızlık duyduğu bir diğer mesele de; Almanya'nın Romanya ile imzaladığı ticaret antlaşmasıydı. Çekoslovakya'nın ilhakının ardından Romanya'daki yönetimin Nazizm yanlısı tavır takınması Hitler'i derhal harekete geçirmiş ve iki ülke arasında bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Almanya Romanya'ya göndereceği silah ve askeri teçhizatlar karşılığında Romanya, orman ve madenlerinin işletilmesini Alman tekeline veriyordu¹¹⁷. Menemencioğlu bu hususta Kroll'a Türkiye ile Almanya arasında aynı koşullarda antlaşma yapma yönünde Alman hükümetinde bir eğilim olup olmadığını sormuş, Kroll ise böyle bir niyetleri olmadığını anlatmaya çalışsa da Menemencioğlu bu cevaptan Çekoslovakya meselesinde olduğu gibi tatmin olmamıştı¹¹⁸.

¹¹⁶ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 220.

¹¹⁷ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, S. 289-290.

¹¹⁸ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 220.

1939 yılında artık savaş çanlarının çalmaya başlamasıyla dünyada yaşanan olaylar Türk-Alman ilişkilerindeki gergin havayı, iki ülkenin birbirlerine karşılıklı tehditler savuracak şekilde arttırdı. 7 Nisan 1939 tarihinde İtalya'nın Arnavutluk'a taarruza geçerek işgal etmesi Türkiye'yi savaş pozisyonu almaya zorladı. İtalya dönem boyunca Türkiye'nin toprak bütünlüğü karşısında daima bir tehdit kaynağı olarak görülmekteydi. Balkanlar'a doğru genişleyen İtalya'nın durdurulması Türkiye'nin dış politikada ana hedefi haline geldi. 1939 yılında Türkiye'nin uluslararası arenada girdiği siyasi kombinezonlar hep İtalyan yayılmacılığı karşısındaydı. Ülkenin bu durumunu fırsat bilen batılı devletler Türkiye'yi yanına çekmek için büyük mücadeleler verdiler ve Türkiye stratejik konumu gereği revizyonist ve anti-revizyonist gruplar için dünyadaki en önemli ülkelerden biri haline geldi. Almanya Türkiye'nin İtalya karşısındaki hassasiyetini iyi bildiğinden İtalyanların Arnavutluk'un işgal edildiği gün eski Başbakan ve önemli bir siyasetçi olan Franz Von Papen'i Ankara'ya Büyükelçisi olarak atayarak iki ülke ilişkilerinin ılımlı bir hâl alması için diplomatik çalışmalar başlattı¹¹⁹. Arnavutluk'un işgalinin ardından Türkiye Alman yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde İtalyan tehdidini her fırsatta dile getirmekteydi. Almanya ise İtalya'nın Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı yöneltilmiş herhangi bir harekâtın içerisine girmeyeceğini taahhüt edip, Türk yetkililerini yatıştırmaya çalışmaktaydı. Ancak Türkiye Almanya'nın verdiği cevaplardan tatmin olmamıştı. Menemencioğlu Kroll'a İtalya'nın Arnavutluk'u elinde tutması için 2 tabur askerin yeterli olacağını ancak İtalya'nın Arnavutluk sınırında 30 tümen asker yığdığını belirterek bu kadar askerin hangi amaçla orada tutulduğu sordu. Kroll aynı şekilde Türkiye'ye karşı bir hamlenin olmayacağı garanti etse de Türkiye, İtalya ve Almanya'ya karşı güvensizlik beslemeye devam etti¹²⁰. Öte yandan İtalya'nın 12 Ada'daki askeri faaliyetlerinin süratle artması Türkiye'nin bir diğer önemli endişe kaynağı haline geldi. Papen Türkiye'nin anti-revizyonist bloğun bir tarafı haline gelmemesi için Berlin yönetimine, İtalya'nın Arnavutluk'taki asker sayısının azaltılması ve Türkiye'ye 12 Ada içerisinden iki adanın verilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmuş, lakin Alman hükümeti Papen'in bu önerilerini reddetmiştir¹²¹.

¹¹⁹ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 354, KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 143.

¹²⁰ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 221.

¹²¹ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 354.

Arnavutluk'un işgali sonrası İngiltere, Fransa ve Sovyetler, Türkiye'nin İtalya ve Almanya ile olan mevcut kaotik durumundan faydalanıp ülkeyi kendi yanlarına çekmek için Türk yetkilileriyle müzakerelerini sıklaştırmaya başladılar¹²². Dönem boyunca tarafsızlık ve denge politikası izleyen Türkiye, Balkan Antantı'nın artık anlamlılığını yitirmesini ve dünyadaki kamplaşmayı gözeterek bu çizgisini sürdüremeyeceğinin farkına vardı. İlk olarak Balkanlar'ın ve ülkenin güvenliği için İngiltere ile 12 Mayıs tarihinde ortak bir bildiri yayınlandı ve savaşın Akdeniz'e sıçraması halinde her iki ülke karşılıklı olarak birbirlerine askeri ve iktisadi destek sağlamayı taahhüt ettiler. Ardından Türkiye 1938 yılında Hatay'ı kendisine bırakarak ülkeyi Mihver bloğundan kopartmaya çalışan Fransa ile de 23 Haziran'da aynı özellikte bir bildiri yayınladı ve anti-revizyonist blok ile yardımlaşma içerisinde olacağını dünyaya ilan etti¹²³.

Almanya'da anti-revizyonist blok gibi Türkiye'yi kendi yanında savaşa sokmak yani Mihver bloğunun içinde görmek istiyordu. Ancak Türkiye 1938 yılında Almanya ile siyasi kopuş sürecini tamamlamış ve 1939 yılında savaştaki konumunu resmen belirlemişti. Türkiye her ne kadar anti-revizyonist bloğa yakınlarsa da diğer taraftan Almanya ile ilişkilerini bozmak istemiyordu ve Ankara dünyada patlak verecek herhangi bir savaşın içine girme niyetinde değildi. Öte yandan ülkenin Almanya ile ilişkilerinin bozulması Türkiye'yi iktisadi olarak çok ağır şartlar altına sokardı. Türkiye dış ticaretinin yarısını Almanya ile yapıyordu. Eğer Almanya ticari ilişkileri sınırlandırmaya veya sonlandırmaya çalışırsa, Türkiye ihraç mallarını satacak piyasa bulmakta zorlanacaktı. Zira dünyada hiçbir ülke Almanya gibi Türk mallarına yüksek talep göstermeyecekti. Aynı şekilde Almanya'dan ithal edilen ve ülkenin kalkınması için elzem olan yatırım ve ara mallarının tedariki güçleşecekti. Almanya teknolojik olarak çok ileri seviyedeydi ve ürettikleri kapital mallarıyla rekabet edecek bir ülke dünyada olmadığı gibi, diğer ülkeler kalite olarak Almanya'dan daha düşük düzeyde mal üretmekteydiler.

Almanya Türkiye'nin iki ülke ticaretindeki aksaklıklardan zararlı çıkacağını iyi bilmekteydi. Papen Ankara'ya Büyükelçi atandıktan sonra Türkiye'nin İngiltere ve

¹²² GÜRÜN, Kamuran (1988), "Türkiye'yi II. Dünya Savaşı'na Sokma Çabaları", **Belleten**, Cilt No:52, Sayı No:204, Ankara, s. 1457.

¹²³ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 355-356, GÖNLÜBOL ve SAR (1982), *a.g.e.*, s. 125.

Fransa ile yakınlaşmasını engelleyememiş, tavsiyeleri Alman hükümetince bir türlü kabul görmemişti. Almanya'nın İtalyan tehdidi karşısında Türkiye'ye verdiği güvenceler çok yüzeysel ve somut adımlardan uzak kalmış, ayrıca İtalyanlar Türkiye karşıtı tavırlarından bir türlü vazgeçemedikleri gibi, söylemlerini de yumuşatmamışlardı¹²⁴. Diğer yandan Sovyetler, İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini bozmuş, Hitler'i kendileriyle savaştırma amacıyla olduklarını düşünerek, anti-revizyonist bloktan uzaklaşmış ve 23 Ağustos tarihinde Almanya ile Saldırmazlık Paktı imzalamıştır¹²⁵. Bu antlaşma hem Avrupa'da hem de Türkiye'de şoke etkisi yapmıştı. Türkiye, İngiltere ile deklarasyon imzaladığında en çok memnun olan ülkelerden biri olan Sovyetler idi ve Türkiye, Türk-Rus ilişkilerinin bozulmaması için deklarasyona Sovyet çekincesi koydurtmuştu. Ülkenin ulusal bağımsızlık mücadelesini verdiği günden beri iyi münasebetler içerisinde olan Sovyetler şimdi Türkiye için bir tehdit haline dönüşmüştü.

Hal böyleyken Almanya ilk olarak bizzat Hitler'in talimatıyla Türkiye'ye silah sevkiyatını durdurma kararı aldı. Bilhassa 1938 ve 1939'un ilk yarısında Türkiye yoğun şekilde Almanya'dan silah ve askeri mühimmat sipariş ediyordu. Almanya aynı şekilde 1938 yılında imzalanan Ticaret Antlaşması'nın süresinin 31 Ağustos tarihinde dolacağını ancak yeni bir ticaret antlaşması için yapılacak müzakereleri durdurduğunu Türkiye'ye bildirdi. Türkiye'de Almanya'nın bu tavrı karşısında krom satışını askıya alarak cevap verdi. Almanya bu hamlesiyle Türkiye'yi kendi emperyalist çıkarlarına hizmet edecek bir ülke haline getireceğini zannederken, Türkiye elindeki krom kozunu kullanarak sert bir biçimde siyasi çizgisini gösterdi. Almanya toplam krom ithalatının yarısını Türkiye'den yapıyordu. Türkiye'nin Almanya'ya krom satışını sınırlandırması, Alman hükümeti için Türkiye ile ticaret yapmanın anlamlılığını ortadan kaldırmıştı. Bu yüzden iki ülke arasında yeni bir ticaret antlaşması yapılamamış ve aynı zamanda II. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olan 1 Eylül 1939 tarihinde antlaşmanın süresinin bitmesiyle Türk-Alman ticareti bütünüyle sonlanmıştır¹²⁶.

¹²⁴ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 224-225.

¹²⁵ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.* s. 256.

¹²⁶ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 224-231.

2.6. Askeri İlişkiler ve Alman Kredisi

Türk-Alman silah ticareti Krupp Firmasının öncülüğünde XIX. asrın ikinci yarısından sonra başlamış ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da devam etmiştir. Türkiye ulusal bağımsızlık savaşının ardından bir yandan ülkenin yapısal sorunları ve harbin yıkımlarıyla uğraşırken, diğer yandan savunma sanayi kurma teşebbüslerine girişti. İngiltere, Fransa ve İtalya ile ilişkileri bozuk olan Türkiye ülkenin silahlanması çalışmalarında haliyle I. Dünya Savaşı'ndaki müttefiki olan Almanya'dan beşeri ve fiziki sermaye talep etti. Almanya ise Versay Antlaşması gereğince ülkede serbestçe bir silah sanayi kurma olanağının olmaması yüzünden başka ülkelerde bu faaliyetlerini sürdürme arayışlarına girişti. Türkiye ve Almanya'nın menfaatleri birbirleriyle uyuyordu ve iki ülkenin ilişkileri de olumlu yöndeydi. Bu bağlamda iki ülkenin askeri münasebetleri 1924 yılından itibaren tekrar gelişmeye başladı¹²⁷.

Ancak Almanya'nın Türkiye'de silah ve mühimmat fabrikaları kurma çabası istenilen neticeyi vermedi. Almanya Versay'ın hukuksal kısıtlamalarına takılıyordu ve batılı devletlerin ülkeye olan tutumları Almanya'nın siyasi karar alma serbestliğini daraltıyordu. Türkiye tarafında ise; ülkenin yönetici kadrolarının asker kökenli olmaları nedeniyle Almanların I. Dünya Savaşı'ndaki davranışlarını iyi gözlemlemişlerdi ve bu davranışları yüzünden Almanya'ya halen güvensizlik duymaktaydılar. Alman yetkililerinin Türkiye'de üretilen silah ve askeri malzemelerin kullanım hakkını saklı tutması gibi öne sürdükleri bazı koşullar da hükümet tarafından kabul görmüyordu¹²⁸. Bu yüzden iki ülkenin askeri münasebetleri, silah ve askeri malzeme üretimi ve ticareti alanında Prusya dönemine kıyasla belirgin bir ilerleme kaydedemedi ve önemli ölçüde Alman uzmanlarının ülkede verdikleri askeri eğitimle sınırlı kaldı.

Türk-Alman silah ticaretinin ivmelenmesi ve ülkedeki silah endüstrisinde Almanya'nın nüfuzunun artması Hitler döneminde başladı. Hitler iktidara geldiğinde ilk yaptığı icraatlar askeri alanlarda oldu. Alman hükümeti ülkenin militarize edilmesi için tez vakitte silah sanayine ciddi kaynak ayırmaya başladı. Savaş hazırlıklarına süratle devam

¹²⁷ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 55, TÜRK, Fahri (2015), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye ile Almanya Arasında Silah Ticareti 1923-1945", **Belleten**, Cilt No:79, Sayı No:285, Ankara, s. 761-765.

¹²⁸ TÜRK (2015), *a.g.m.*, s. 765.

eden Almanya diğer taraftan şark devlerini kendine bağımlı kılmak, olası bir savaş halinde müttefik olabilecek ülkelerin stratejik noktalarına silahlar konuşlandırmak ve iktisadi olarak döviz geliri elde etmek için yoğun şekilde silah-askeri malzeme üretimi ve ticareti faaliyetlerine girişti.

Büyük Buhran sonrası dünyadaki geçici barış süreci ömrünü tamamladı ve özellikle I. Dünya Savaşı'nın tarafı olan ülkeler, patlak verecek savaş için topraklarını güçlendirme çalışmalarına giriştiler. Türkiye'de İtalyan tehdidi karşısında 1930 sonrası ülkenin savunma mekanizmasını güçlendirmek adına silahlanma çalışmalarını hızlandırmaya başladı. Türkiye Versay Antlaşması'nı tanımayan ve ülkedeki askeri kısıtlamaları kaldıran Almanya ile bu alanda artık daha fazla münasebet kurabilecekti. 3. Reich dönemi Almanya'sı, Versay'ın hukuksal kısıtlamalarından antlaşmayı yok hükmünde sayarak kurtulduğu gibi, politik çizgisi de Weimar döneminin aksine emperyalist nitelikteydi. Bu açıdan Almanya Türkiye'deki hareket kabiliyetini arttırabilmek için silah ticareti konusunda ülkeye dönemin başında bir takım ödeme kolaylıkları ve fiyat avantajları sağladı. Almanlar Türkiye'nin silah endüstrisinin kurulmasında ve gelişmesinde önemli etkileri vardı. Türkiye'deki silah ve mühimmat fabrikalarının makine ve yedek parçalarının büyük çoğunluğu Almanya'dan temin edilmekteydi. Aynı şekilde Almanya bu fabrikalara ve orduya teknik, bilimsel destek sağlamakta, ülkede Ar-Ge çalışmaları yürütmekteydi. Hitler şark devletleri üzerindeki siyasetinin askeri anlamda başarıya ulaşabilmesi için Nazi partisine yakın olan silah sanayicileriyle bir tekel oluşturarak işlerini buradan yürüttü. Bu tekel "Savaş Malzemeleri İhracat Derneği" adı altında kuruldu ve 1937 senesinde üye sayısını 88'e çıkı¹²⁹. Almanya Türkiye ile silah ticaretini de bu dernek yoluyla gerçekleştirdi.

Türkiye'de silah ve mühimmat fabrikalarında Alman beşeri ve fiziki sermayesi yardımıyla kurulanlara bakacak olursak; 1924 yılında kurulan Ankara Silah Fabrikası ve Ankara (Gazi) Fişek Fabrikası 1920'li ve 30'lu yıllarda Almanya'dan alınan makine ve teçhizatlar ile faaliyetlerini sürdürdüler. 1929 yılında faaliyete başlayan Kırıkkale Mühimmat Fabrikası, 1939 yılında faaliyete başlayan Kırıkkale Silah Fabrikası, Kırıkkale Top Fabrikası ve Kırıkkale Barut Fabrikası gene Alman makineleri ve mühendisleri

¹²⁹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 72, KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 188.

sayesinde kuruldu ve bu fabrikalarda çalışacak işçiler Alman uzmanlar tarafından eğitildi¹³⁰.

Türkiye'nin silah ticaretinde Fransa, İngiltere, İtalya ve Çekoslovakya gibi ülkelerin de paylarının olmasına karşın en büyük ticari partneri Almanya idi. Bilhassa Türkiye 1936 sonrası İtalyan tehdidinin artmasıyla Almanya'dan yoğun silah ve askeri mühimmat siparişleri verdi. 1930'lu yıllarda ülkede kurulan silah ve mühimmat fabrikalarının yapımı da aynı şekilde 1936 sonrasında hız kazandı. Türkiye diğer devletlerle de silah ticaretini geliştirmeye çalışsa da, kliring sisteminin Almanya dışındaki ülkelerle istenilen sonuçları vermemesi nedeniyle başarılı olamadı. Türkiye aldığı silah ve mühimmatların karşılığında aynı tutarda mal göndererek ödeme yapmak istiyordu. Ancak diğer ülkeler Türkiye'ye ihraç ettikleri silahlar karşılığında ekseriyetle döviz talep ediyorlardı, bu yüzden Türkiye diğer devletlerle silah ticareti konusunda aynı genel ticari ilişkilerinde olduğu gibi belirgin bir gelişme kaydedemedi. 1933-1938 yılları arasında Türkiye Almanya'dan takriben 45 milyon TL'lik silah ve askeri teçhizat satın aldı. Bu teçhizatlar arasında büyük toplar, topçu malzemeleri, römork ve denizaltı gibi önemli askeri donanımların başat rolü vardır. Türkiye bu topların bir kısmıyla savaş halinde boğazların güvenliğini sağlamak için 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin sağladığı askeri haklarını kullanarak Çanakkale Boğazı'nı donattı. Boğazlara konuşlandırılacak savaş gemilerinin ve denizaltıların yapımında da büyük ölçüde Almanlar pay sahibi oldu. 12 Mayıs 1939 tarihinde Gölcük Askeri Limanının genişletilmesi için Krupp firmasının öncülüğünde bir Alman konsorsiyumu ile 30 milyon RM (yaklaşık 15 milyon TL) tutarında antlaşma imzalandı¹³¹.

Türkiye'deki Alman Büyükelçilerinin İngiliz kredisi karşısında Türkiye'ye teklif ettikleri kredi önerisi sonuçsuz kalınca Alman İktisat Vekili Funk 5-6 Ekim 1938 tarihinde Türkiye'yi ziyaret etti ve ziyaretin sonucunda bir Türk-Alman ön kredi anlaşması imzalandı¹³². Antlaşma 19 Ocak 1939 tarihinde Berlin'de kesin olarak Türkiye ve Reichsbank arasında imzalandı. 150 milyon RM tutarındaki kredi %5 faiz oranıyla 10

¹³⁰ TÜRK (2015), *a.g.m.*, s. 765-766.

¹³¹ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 186-190, TÜRK (2015), *a.g.m.*, s. 766-767.

¹³² KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 236.

yıllık sürede ödemek üzere karara bağlandı¹³³. Antlaşmaya göre Türkiye 1941 yılının sonuna kadar bu kredi tutarında Almanya'dan mal siparişi verecekti. Türkiye'nin aldığı mallara mukabil Reichsbank bu firmalara ödeme yapacak, Türkiye'de Reichsbank'a yaptığı ödemeler tutarında Hazine Bonosu ihraç edecekti. Daha sonra bu bonolar Almanya'dan yapılacak ithalat ile aynı olarak ödenecekti¹³⁴. Kredinin 60 milyon RM tutarındaki kısmı silah ve mühimmat alımı için ayrıldı ve Berlin yönetimi Türkiye'ye silah satan Alman firmalarına 70 milyon RM tutarında alım garantisi verdi¹³⁵.

Türkiye'nin 1939 yılındaki Almanya'dan yaptığı silah ve mühimmat siparişlerinin tutarı 120 milyon RM olup, kredi antlaşmasında öngörülen tutarın çok üzerinde gerçekleşti. Krupp firmasından 3 denizaltı, 38 adet çeşitli marka ve büyüklükte toplar, 73 adet avcı ve savaş uçağı sipariş edildi¹³⁶. Ancak 1939 yılında Türkiye'nin tarafsızlık politikasından vazgeçip İngiliz-Fransız blokuna yakınlaşması silah sevkiyatında önemli sorunları ortaya çıkarttı. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile deklarasyon yayınlaması ve ülkenin yönetici kadrolarının Nazi yayılmacılığı karşısındaki tutumu Berlin yönetimince sert tepkilere neden oldu. Eğer Türkiye anti-revizyonist safta mevzilenirse, Musul-Kerkük petrollerine oradan da doğuya yani Hindistan'a yapılacak bir hareket büyük engellere takılabilirdi. Almanlar Türkiye'nin özellikle Torosların güneyine asker konuşlandırmasından endişe duyuyorlardı. Diğer taraftan İtalya ile Kuzey Afrika üzerinden Orta Doğu'ya yapılacak bir sefer de Türkiye'nin Süveyş Kanalı'nı tutma ihtimali nedeniyle sekteye uğrayabilirdi¹³⁷. Almanya onca iktisadi tehdidine rağmen Türkiye'nin Mihverler Bloğu içerisinde yer almayacağını gördü. Yukarıdaki sebeplerden ötürü en azından ülkenin tarafsız kalması için çaba harcanmalıydı. Ancak Türkiye tarafsızlığa yanaşmıyordu ve Almanya'nın ülkeye teklif ettiği saldırmazlık antlaşması önerisini reddetmişti. Bu bağlamda Almanya Türkiye'ye gönderilecek denizaltıları göndermeme kararı aldı. Zaten Almanya 1939 yılının başında Türkiye'nin sipariş ettiği donanma için gerekli malzemelerin sevkiyatını geciktiriyordu. Berlin Hariciye Vekili Ribbentrop'un tavsiyesi ve bizzat Hitler'in talimatıyla Türkiye'ye silah ve mühimmat gönderimini 14 Mayıs

¹³³ *Resmi Gazete*, 12 Mayıs 1939, Sayı: 4206.

¹³⁴ SERTEL, M. Zekeriya (1939), "Almanya ile 150 Milyonluk Kredi Anlaşması", **Tan**, 11 Mayıs, s. 1.

¹³⁵ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 103-104.

¹³⁶ TÜRK (2015), *a.g.m.*, s. 767.

¹³⁷ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 101.

tarihinde tamamen askıya aldı. Türkiye’de buna karşılık Almanya’yı krom ve stratejik öneme sahip diğer hammaddelerin ihracını durdurmakla tehdit etti¹³⁸.

Almanya tehditleriyle Türkiye’ye taleplerini onaylatmaya çalışırken Türkiye’nin beklenmeyen karşı hamlesi Almanya’nın işgal politikasını sekteye uğratabilirdi. Almanya yıllar boyunca Türkiye’den yaptığı krom ithalatını önemli boyutlara çıkartmıştı ve bu dönemde krom cevheri askeri endüstrisi için daha da elzem hale gelmişti. Almanya’nın toplam krom ithalatında Türkiye’nin payı 1939 senesine gelindiğinde %60’lara kadar çıkmıştı¹³⁹. Ülkede görevli Alman yetkilileri ve Büyükelçileri Türkiye’yi tarafsızlık politikasına geri döndürmek ve krom gibi önemli hammaddelerin ithalinde bir aksaklık yaşanmaması için Berlin’e sürekli politik söylemlerini ılımlı hale getirmesi, ülkenin İtalya ile sorunlarının çözümde gerçekçi bir yaklaşım sergilemesi ve hükümetin silah sevkiyatı konusundaki çizgilerini değiştirmesi yönünde tavsiyelerde bulundular. Türkiye’deki diplomatlar, Türklerin, Almanya ve Dünya ile yaşadığı sorunları, politik gelişmelere verdikleri tepkileri ve niyetlerini en iyi bilenlerdi. Ancak Berlin yönetimi Balkanlar üzerinde uyguladığı sert politikanın verdiği meyvelerin Türkiye’de de işe yarayacağı fikrinden bir türlü vazgeçmemişlerdi. Berlin Türk-Alman ilişkilerini Almanya lehine tayin etmek ve yaşanan sorunları kendi istedikleri doğrultuda çözüme kavuşturmak için gönderdiği Papen gibi önemli devlet adamlarının çabalarını boşa çıkartmış ve önerilerini sıkça reddetmişti. Bunun sonucunda Almanya savaşa girerken Türkiye gibi stratejik önemli bir ülkeyi düşman bloğuna yakınlaştırmaktan başka bir şey elde edemedi.

2.7. Sanayide Alman Nüfuzu

Türkiye, Büyük Buhran sonrası krizin etkilerini bertaraf edebilmek, liberal kalkınma döneminin iktisadi ve toplumsal sıkıntılarını çözüme kavuşturabilmek için “devletçilik” modeli altında ekonomide devlet korumacılığının ve müdahalesinin arttığı yeni bir sisteme geçmişti. Dış ticaret ve kambiyo sistemi ile ilgili yasal ve kurumsal düzenlemeler 1931 yılına kadar büyük ölçüde yürürlüğe konulmuştu. Sırada ülkenin kalkınmasının itici gücü olarak belirlenen sanayi alanında reformlara ihtiyaç vardı. Devlet 1932 öncesinde genel olarak reel sektördeki üretim faaliyetlerini geliştirmemişti. Bu dönemde

¹³⁸ KOÇAK (1991), *a.g.e.*, s. 188-194.

¹³⁹ *A.g.e.*, s. 224.

fabrikaların kurulmasındaki en büyük pay sahipleri, hükümetçe verilen destek ve imtiyazlar doğrultusunda yerli ve yabancı özel kapitalistlerdi. Önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Büyük Buhran öncesinde ve sonrasındaki yerli ve yabancı müteşebbis sınıfının ve diğer devletlerin Türkiye'ye karşı tutumları nedeniyle hükümet ülkenin sanayileşmesinde öncü güç olarak sahaya çıktı.

Hükümet bilinenin aksine 1932 sonrasında yerli ve yabancı özel sermayeye karşı değildi. Tam tersine hükümet ülkenin sanayileşmesinde devletin rolünün özel sermayenin ikamesi olarak değil, tamamlayıcısı olacağını ilan etmişti.

1934 yılında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, 1934-1938 döneminin sanayileşme çalışmalarını yansıtmaktadır. Türkiye Büyük Buhran sonrası ilk olarak diğer azgelişmiş ülkeler gibi büyük ölçüde ithal edilen temel tüketim maddelerinin yurtiçi üretimini artırma çalışmalarına girişti. Bu maddeler içerisinde baş sırayı un, şeker ve tekstil yani nam-ı diğer üç beyazlar çekmektedir¹⁴⁰. Devletçilik dönemi sanayi politikasının temel amacı özellikle ülkedeki imalat sanayini geliştirmektir ve bu yönüyle sanayileşme planı liberal kalkınma dönemindeki sanayileşme sistemini tamamen değiştirme amacı güdüyordu. 1932 yılı öncesinde Osmanlı'nın sanayi sistemi hemen hemen muhafaza edilmiş, ülkedeki sanayinin gelişimi genelde atıl kapasitenin üretime koşulmasıyla gerçekleşmiş ve daha önce bahsettiğimiz gibi özel sermaye rantiyenin fazla olduğu imalat sektörü dışındaki alanlara yönelmişti.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde hazırlanan ülkenin sanayileşme programı genel anlamda başarıyla tamamlandı. 1930'lu yıllarda yabancı yatırımların önemli bir bölümü millileştirildi. Kimya, demir-çelik, metalürji ve kâğıt sanayi alanında ilk modern fabrikalar bu dönemde kuruldu ve mevcut fabrikaların tesisleri de iyileştirildi. Çimento, kiremit ve diğer inşaat malzemeleri üretiminde Türkiye önemli sıçramalar yaşadı. Türkiye tarihinin yıllık sanayi büyüme hızının en fazla olduğu dönem 1930 ve 1939 yılları arasında gerçekleşti. Büyük Buhran'a kadar sanayinin ülkenin milli gelirindeki payı takriben %10 civarındayken, 1939 yılında bu oran %18,3 seviyesine çıktı¹⁴¹. Yahya

¹⁴⁰ BORATAV (2015), *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴¹ *A.g.e.*, s. 69.

Tezel'in 1948 yılının sabit fiyatlarını baz alarak yaptığı analizde 1927 ve 1931 yılları arasında devletin sanayi alanına yaptığı yatırımların tutarının 10 milyon TL ortalamasında olduğunu, 1939 yılına gelindiğinde ise bu tutarın 200 milyon TL'ye çıktığını saptamıştır¹⁴².

Türkiye sanayisinin 1939 yılına kadar ki gelişimi sadece ülkenin iç dinamikleri ile gerçekleşmedi. Yabancı hükümetler ve bu ülkelerin kapitalist çevreleri Türkiye'nin sanayileşmesi sürecinden politik ve iktisadi olarak nemalanabilmek için harekete geçmeyi ihmal etmediler. Ancak Türkiye'nin 1932 sonrasında iktisat politikalarında devlet korumacılığını ön plana çıkartması, dış güçlerin liberal dönemde oldukları gibi büyük tekel kârlarından faydalanmalarına ve ülkedeki iktisadi faaliyetlere rahatça katılabilmelerine engeldi. Bu yüzden yabancı kapitalistlerin ülkeye ilgileri giderek kaybolmaktaydı. Hükümetler bazında baktığımızda ise özellikle batılı devletlerin ilgisi politik nedenlerden ötürü azalmak bir yana giderek artmaktaydı.

Bu dönemde Türkiye'de sanayi alanındaki devlet ihalelerinde en çok İngiliz ve Alman rekabeti görüldü. Almanya, Türkiye'ye ticarete verdiği alım garantileri, yüksek fiyatlar ve ödeme kolaylıkları sayesinde zaten ülkenin dış ticaretini kendisine kanalize etmişti. Politik nedenler bir yana, iktisadi olarak da Almanya'nın sömürgelerini Versay Antlaşması ile kaybettiği için ucuz hammadde temin etmesi zordu. Bu yüzden başka ülkelerden hammadde temin etmesi gerekiyordu. Türkiye'deki hammadde ve yarı mamuller Almanya'nın istediği türdendi, yani ülkenin ekonomik ihtiyaçlarıyla uyumlamaktaydı. Türkiye'nin de aynı şekilde sanayileşmesi ve ihtiyaçları için lüzum gelen mamul mallar Almanya'da mevcuttu.

Türkiye'nin Almanya ile ticari ilişkilerinin zaman içerisinde artmasında ülkenin sanayileşme politikasının büyük payı vardır. 1929 sonrası ülkenin dış ticaret ve kambiyo politikasındaki değişiklikler milli sanayileşme sürecinin zeminini oluşturmak üzere yapılmıştı. Bu bağlamda Johannes Glasneck'e göre Almanya 1933-1939 yılları arasında Türkiye'deki sanayi tesislerinin %80'ini kurmuştu. Almanya'nın 1939 yılında Türkiye'de

¹⁴² TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 297.

resmi olarak çalışan 2000'e yakın uzmanı vardı¹⁴³. 1938 yılında Almanya'dan ithal edilen makine, teçhizat ve bunların yedek parçalarının değeri 94,4 milyon RM yani yaklaşık 45 milyon TL'ye çıkmıştı¹⁴⁴.

Bu dönemde Almanya Türkiye'de devletin, bankaların ve kamu iktisadi teşekküllerinin açtığı ihalelerde en fazla İngiltere ile rekabet içerisindeydi. İngiltere ve Fransa, Büyük Buhran sonrası ucuz girdi sağlamak için hammadde ihtiyaçlarını daha çok sömürgelerinden karşılıyorlardı. Diğer yandan İngiltere ve Fransa'nın ekonomik yapıları Türkiye ile uyumuyordu, bu yüzden her iki ülkenin Türk mallarına ilgileri zayıftı. Aynı şekilde Türkiye ile ticarete kliring sistemi rayına oturtulamamıştı ve hem İngiltere'nin hem de Fransa'nın politik olarak Türkiye aleyhtarlığı devam etmekteydi. Anti-revizyonist blok Türkiye'ye ticari olarak ilgilerini ancak 1936 sonrasında dünya konjonktüründe saflaşmanın ve savaş ortamının belirginleşmesiyle arttırmışlardı. Ancak Almanya, Hitler rejiminin iktidara gelişinden hemen itibaren Türkiye'yi boyunduruğu altına alabilmek için; politik, iktisadi, toplumsal, tarihsel ve diğer birçok önceliklere başvurarak ülkeyi ticari olarak kendine bağımlı kılmış, baş rakibi İngiltere'yi bu yarışta saf dışı bırakmıştı.

Almanya'nın şarka doğru genişleme planları, Büyük Britanya İmparatorluğu ve Fransa için 1936 sonrası Hitler'in askeri örgütlenmesinin ve politik tehditlerinin artmasıyla büyük bir mesele haline gelmişti. Bu durumda Türkiye stratejik olarak Almanya için ne kadar önemliyse İngiltere ve Fransa için de o kadar önemliydi. Zira Orta Doğu ve Asya'nın sıçrama tahtası Türkiye'ydi. İngiltere ve Fransa'nın sömürgelerini kurtarmak için Almanya'nın Türkiye'deki politik ve iktisadi gücünü kırmaları gerekiyordu. Özellikle İngiltere ticari alanda bir başarı sağlayamadığı için Türkiye'nin sanayileşme mücadelesinde Alman nüfuzunu kırma yolunda bütün politik ve iktisadi gücünü kullanmaya çabaladı.

İngiltere bu süreçte yalnız kalmıştı. Anti-revizyonist blokun diğer önemli ortağı Fransa Büyük Buhran sonrası yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle İngiltere'ye yeterli desteği veremiyordu. İngiltere'nin kapitalist çevreleri de bu konuda isteksizlerdi. Zira Türkiye'de

¹⁴³ GLASENECK (1968), *a.g.e.*, s. 70.

¹⁴⁴ *A.g.e.*, s. 67.

1929 sonrası ekonomide korumacılığın hâkim olmasıyla ülkedeki kâr olanakları azalmıştı. Örneğin; yabancı sermayenin en fazla rant elde ettiği alanlardan biri olan dış ticarete; lisans sisteminin getirilmesi, önceki dönemlerde yabancı sermayeye verilen teşvik ve imtiyazların kaldırılması ve millileştirmeler gibi ekonomide özel teşebbüsün büyük kazançlar elde etmesini engelleyici düzenlemeler İngiliz kapitalistlerini ülkeden uzaklaştırmıştı.

Diğer yandan İngiliz hükümeti kendi piyasaları üzerinde Alman hükümeti kadar kontrol sahibi değildi. Hitler iktidara geldiğinde gücü tek elde toplamış ve Weimar döneminde ülkedeki siyasi istikrarsızlığı kendi lehine çözüme kavuşturmuştu. Akabinde siyasetten, ekonomiye, basından, eğitime kadar ülkedeki her şeyi kendi kontrolü altına almıştı. Almanya'nın iktisadi hayatı Hitler rejiminin ideallerini gerçekleştirebilmesi üzerine programlanmıştı. Alman kapitalistlerinin uluslararası alanda yaptıkları ve yapacakları faaliyetler hükümetin çıkarları ile uyumlu olmalıydı ve denizaşırı iktisadi faaliyetler ekonomik kazancın yanında politik olarak da hükümete fayda sağlamalıydı. Bu doğrultuda Berlin yönetimi ülkedeki siyasi gücüyle kendi kapitalist çevrelerinin, Türkiye'nin iç ve dış ekonomik faaliyetlerine aktif olarak katılmalarını daha kolay sağlayabiliyordu. İngiltere'nin bu durumda Türkiye'nin iç ekonomik aktivitelerinde etkinliğini arttırabilmesinin yolu, hükümetin doğrudan işin içine girmesinden geçiyordu¹⁴⁵.

Türkiye'nin bu dönemde Karadeniz'deki kömür ve demir gibi önemli maden yataklarının işletilmesi için açtığı ihalelerde İngiliz-Alman rekabeti başladı. Karabük'te bir demir-çelik işletmesinin kurulması için açılan ihalede Almanya Krupp firması öncülüğünde kurulan bir konsorsiyum ile İngilizlerle mücadeleye girişti. Alman hükümeti Krupp yoluyla ihaleyi almaya çalışırken, İngiliz hükümeti doğrudan bu süreçte yer aldı. 1936 yılında İtalya ve Türkiye ilişkileri gerginleşmeye başlayınca Almanların ihaleyi alabilmeleri zorlaştı. Krupp firması Türkiye'de sanayiden, dış ticarete birçok alanlarda yatırımlar yapmıştı. Bu yatırımların çokluğu yüzünden Krupp firması zaten büyük mali yük ve risk almıştı. Aynı şekilde ülkedeki millileştirmeler İngiliz firmalarını korkuttuğu gibi Alman firmalarını da korkutuyordu. İtalya ve Türkiye'nin mevcut siyasi sorunları da

¹⁴⁵ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 211.

Krupp firması için politik riskler barındırıyordu. Her ne kadar Berlin yönetimi Krupp firmasına parasal olarak garantiler vermeyi taahhüt etse de, firma ihalenin alınması için yeterli gayreti sarf etmemiş ve çekingen davranmıştı. İngiltere ise tam tersine ihaleyi alabilmek için canla başla mücadele etmişti. Sonuçta Almanya'nın Karabük ihalesini alma çabaları boşa gitmiş ve ihale İngilizlere kaptırılmıştı¹⁴⁶. 23 Haziran tarihinde Türk hükümeti Brassert firması ile bir ön antlaşma daha sonra 29 Eylül tarihinde kesin anlaşma imzalayarak Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın yapım ihalesini İngilizlere vermiştir¹⁴⁷.

İngiltere aynı yıl Türkiye'nin İtalya ile ilişkilerinin bozulmasını ve Türk-İngiliz yakınlaşmasını fırsat bilerek harekete geçti ve Eylül ayında İngiltere Kralı VIII. Eduard Ankara'yı ziyaret etti. Ziyaretin temel amacı iki ülkenin iktisadi ilişkilerini geliştirerek ekonomide Alman nüfuzunu azaltmaktır¹⁴⁸. Bu durum karşısında derhal harekete geçen Almanya, Ekonomi Bakanı ve Almanya Merkez Bankası Başkanı Dr. Schacht'ı Türkiye'ye gönderdi. Schacht 14-19 Kasım tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etti. Schacht Cumhurbaşkanı İnönü ile iki ülkenin iktisadi sorunlarını çözüme kavuşturmak için görüşmelerde bulundu¹⁴⁹. 1936 yılı Almanya ve Türkiye arasında siyasi anlaşmazlıkların başladığı ve İngiliz rekabetinin kızıştığı yıldır. İki ülkenin ticari sorunları da bu yıl Türkiye için önemli hale gelmişti.

İngiliz-Alman rekabetinin sürdüğü bir diğer alanda havacılık sanayidi. Berlin yönetimi 1938 yılında Türkiye'ye 40 milyon RM tutarında bir kredi vermeyi öngörerek, Ankara'nın Almanya'dan yapacağı uçak ve gene bu alanda kullanılacak makine ve teçhizat siparişleri yoluyla ülkenin havacılık sanayinde tekel gücü kazanmayı düşündü. Ancak 1939 yılında yaşanan iki ülkenin siyasi sorunları bu krediyi gündemden kaldırdı¹⁵⁰.

İngiltere, Türkiye'nin iç ve dış ekonomik aktivitelerinde nüfuz kazanmayı sadece ülkedeki Alman etkisini azaltmak ve ülkeyi anti-revizyonist bloğa çekmek için istiyordu. İngiltere'nin Türkiye'nin sanayileşme programına müdahale etmek gibi bir gayesi yoktu. İngiliz yönetimi Türkiye'nin yabancı sermayeye sunduğu fırsatları değerlendirip, buradan

¹⁴⁶ A.g.e., s. 211-212.

¹⁴⁷ KOÇAK (1991), a.g.e., s. 205.

¹⁴⁸ KROLL (2011), a.g.m., s. 212.

¹⁴⁹ KOÇAK (1991), a.g.e., s. 231-232.

¹⁵⁰ A.g.e., s. 208-209.

kendine bir pay çıkartarak etkinliğini arttırmayı amaçlıyordu. Almanya’da Türkiye’yi kendi saflarına çekmeye çalışıyordu. Ancak Almanya’nın İngiltere’den farklı olarak Türkiye üzerinden ulaşmaya çalıştığı çok önemli bir iktisadi amacı vardı. Almanya’nın Türkiye’deki belli maddelerin baş alıcısı olduğu önceki bölümlerde bahsedilmişti. Almanya bu maddelerin Türkiye’de üretiminin daha da arttırılmasını istiyordu. Bu durum Almanya’nın Türkiye’nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı’na müdahale ederek ülkede kurulacak sanayi işletmelerinin, kendi çıkarlarına uygun üretim dalları etrafında yoğunlaşmasını istediği anlamına geliyor.

Bu bağlamda Alman hükümeti büyük tekelleri aracılığıyla kendileri için önemli olan krom, bakır, mangan gibi atıl maden yataklarının üretime koşulması için çalışmalar yaptı. Almanya gene tütün, kuru üzüm, incir, fındık gibi tarımsal ürünlerin ve dokuma, yün, pamuk gibi tekstil alanındaki elzem maddelerin yurtiçi üretimini arttırmaya çalıştı. Savaş sırasında hayati öneme sahip olacak demiryollarının yapımında, malzeme tedarikinde ve teknik eleman istihdamında baş sırayı aldı. Bunun yanında Alman firmaları kendilerini tamamlayıcı olacak ve/veya rakip olarak ortaya çıkmayacak üretim ve hizmet faaliyetlerinde pay sahibi olmaya çabaladılar¹⁵¹.

Almanların Türkiye’nin sanayileşme sürecindeki etkileri hakkında tam bir veri yoktur. Ancak bilinen şudur ki; kurulan sanayi tesislerinin kapital malları büyük ölçüde Almanya’dan alındı ve ülkede istihdam edilen yabancı teknik eleman sayısına baktığımızda gene en büyük pay Almanlarındır. Dönemin gazete ilanlarını incelediğimizde faaliyetteki veya yeni faaliyete başlayacak olan işletmelerde çalıştırılacak olan teknik elemanların özellikle Alman olmasına önem verildiği görülüyor. Buradan Türkiye’deki özel sektörün Alman teknik elemanlarından memnun kaldıkları, Almanların daha önce faaliyete başlamış olan işletmelerin gelişimine de katkı yaptıkları ve bu katkılarının önemli boyutta olduğu ortadadır. Türkiye’nin dış ticareti üzerinden de bir yorum yapacak olursak; Almanya Türkiye’nin ihraç ürünlerinin baş alıcı olmasının yanında ülkenin baş ihraç mallarının da en önemli alıcısıydı. Türkiye her ne kadar Almanya’ya olan ticari bağımlılıktan rahatsız olsa da dönemin nesnel ve öznel koşulları içerisinde ülkenin kalkınması adına Almanya’ya daha fazla mal satması gerekiyordu.

¹⁵¹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 69-70.

Bunu sağlamak için de Türkiye'nin Almanya'ya sattığı bu maddelerin yurtiçi üretimini arttırması lazımdı. Dönemin sanayileşme politikasını yani, devletin bir fiil üretimde olduğu öte yandan devletin özel sektör üzerinde tamamlayıcı, yön gösterici yönünün bulunduğu ve dışsal fayda sağladığı göz önüne alınırsa ülkede sanayi işletmelerinin belirli bir kısmının Almanya ile yapılan ticaretteki maddeler dikkate alınarak kurulduğu söylenebilir.

Türk sanayisi üzerinde Almanya'nın olumsuz etkisi 1938 ve 1939 yıllarında açıkça görülmeye başladı. Bu yıllar iki ülkenin ilişkilerinin en gergin olduğu ve Türkiye'nin Almanya'dan siyasi olarak tam kopuşun yaşandığı dönemdi. Aynı zamanda Almanya'nın tehditlerini ve Türkiye'ye iktisadi alanda uyguladığı tahditleri arttırdığı yıllardı. Almanya Türkiye'nin makine, teçhizat ve bunların parçalarının ithalatında kendine bağımlı olduğunu biliyordu. Almanya bu yıllarda Türkiye'nin sipariş ettiği makine ve bunların yedek parçalarının sevkiyatında kısıtlamalar ve geciktirmeler yaparak ülkeyi zor durumda bırakmaya çalıştı. Nitekim başarılı da oldu. Türkiye kullandıkları makine ve teçhizatlar için yedek parça bulmakta ve bu makinelerin bakımlarının yapılmasında zorluklar yaşadı. Bu parçaların ikame olanaklarının zayıf olması nedeniyle bazı fabrikalarda üretim sekteye uğradı ve yeni fabrikaların kuruluşu için lüzum gelen makine ve parçaların tedariki zorlaştı. Ancak Türkiye Almanya'nın bu tavrı karşısında gene de siyasi çizgisini değiştirmede ve Hitler yönetiminin isteklerine boyun eğmedi.

2.8. Tarımda Alman Nüfuzu

Cumhuriyet kurulduğu günden itibaren tarımsal alandaki nitelik eleman sıkıntısını gidermek için Avrupa'ya ve bilhassa Almanya'ya çok sayıda öğrenci gönderdi. Almanya'da eğitim gören öğrencilerin büyük çoğunluğu daha sonra 1933 yılında ülke tarımını kalkındırmak için kurulan Yüksek Ziraat Enstitüsü bünyesinde çalışmaya başladılar. Enstitünün kuruluşunda gene en büyük yardım Almanlardan geldi. Burada istihdam edilen akademisyenler ve idareciler Almanya'dan istendi. Okulun bütün ekipmanları ve ders kitapları Almanya'dan sipariş edildi¹⁵².

¹⁵² GÖZCÜ, Alev (2018), "Atatürk Döneminde Tarımın Gelişiminde Alman Etkisi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt No:18, Sayı No:36, İzmir, s. 114-116.

Özellikle Çukurova yöresindeki tarımsal üretimle uzun yıllardır ilgili olan Almanlar 1936 sonrasında pamuk üretimine daha fazla önem vermeye başladılar. Buradaki üretim hakkında bilgi edinmek için Türkiye'ye gelen Alman uzmanları, ülkenin ihraç ettiği bütün pamuğu kendilerinin almak istediklerini ayrıca pamuk üretiminin daha kaliteli hale gelmesi için Alman hükümetinin her türlü desteği yapacağını ifade ettiler¹⁵³. 1936 yılı Almanya'nın militarize olmaya başladığı yıldır ve Alman ordusunun donatılması için çok miktarda pamuğa ihtiyacı vardı. Almanya'nın 1936 yılında birden Türk pamuğuna ilgisinin artması bu ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.

Almanlar pamuk kadar olmasa da Türkiye'de üretilen bütün tarımsal ürünlerle ilgilendiler ve bu ürünlerdeki rekolte ve kalitenin artırılması için hükümetle sürekli temas halinde oldular. Öte yandan Türkiye tohum ıslahı ve verimli tohum üretimi için kurulan tesislerde Alman makineleri ve uzmanlarını kullandı. Hükümet aynı şekilde tarımsal hastalıkların önüne geçilmesi için ilk olarak Almanya'ya başvurdu¹⁵⁴.

Almanya Türkiye'nin isteklerini karşılamada son derece hevesli davrandı. Zira ülkedeki tarımsal üretimin gelişmesi en çok Almanların işine yarayacaktı. Bir kere Türkiye'den ithal edilen malların büyük çoğunluğu tarımsal ürünlerdi. Türkiye'de tarımsal üretim metotları çok geri ve toprak kullanımı verimsizdi. Diğer yandan ülkenin coğrafi, iklimsel ve demografik şartları kaliteli ve bol ürün elde etmeye uygundu. Almanya Türkiye'nin tarımsal üretimini iyileştirerek kendisine daha fazla kaliteli ürün tedarik edebilecek ve bu ürünlerin karşılığını döviz kullanmadan mal göndererek ödeyecekti.

¹⁵³ A.g.m., s. 116.

¹⁵⁴ A.g.m., s. 117.

BÖLÜM 3: SAVAŞ DÖNEMİ TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ

3.1. II. Dünya Savaşı'nın Başlangıcı ve Türkiye

II. Dünya Savaşı'nın başlamasından dokuz gün önce yani 23 Ağustos 1939 tarihinde Almanya ve Sovyetler arasında bir saldırmazlık paktının imzalanması hem Batılı Devletler hem de Türkiye nezdinde şok etkisi yaratmıştı¹⁵⁵. Bu antlaşma o dönemde Sovyetler'in çıkarlarına uygundu. Ülkenin batısı Alman tehdidi altında olmasına karşın, doğusu da Japon tehdidi altındaydı. Ülke için iki cephede savaşmak zor olacağından, Sovyetler batıdan gelecek Alman işgalini geciktirmek ve bu süreçte orduyu mobilize edebilmek için Almanya ile anlaşma yoluna gitti. Diğer taraftan İngiltere ve Fransa Almanya'nın Versay'ı yok sayarak ülkeyi militarize etmesiyle başlayan daha sonra Avusturya'nın ilhakı ve sonunda Çekoslovakya'nın parçalanmasıyla biten yayılmacı faaliyetlerini gerçekleştirmesine sessiz kalmışlardı. Batı, Almanya karşısında sadece yatıştırma politikası izliyordu. İngiltere ve Fransa, Çekoslovakya'ya bir Alman saldırısı karşısında garantiler vermişlerdi ancak bu taahhütlerini gerçekleştirmeyip ülkeyi Almanya'ya yem etmişlerdi¹⁵⁶. Batının bu pasif tavırları Sovyetler nezdinde rahatsızlığa neden olmuştu. Sovyetler rahatsızlıklarında haklıydı. Batılı ülkeler Alman yayılmacılığını doğuya yani Sovyetler üzerine kaydırmak istiyorlardı. Böyle bir konjonktürde tüm dünya Sovyetler ile Almanlar arasında bir savaşın patlak vermesini beklerken iki ülkenin saldırmazlık paktı imzalaması tüm dengeleri ve savaş stratejilerini değiştirdi.

Türkiye 1939 yılında İtalyan ve Alman tehdidi karşısında İngiltere, Fransa ve Sovyetler ile anlaşmaya çalışıyordu. İngiltere ve Fransa ile ikili antlaşmalar yapılmıştı. Ancak Türkiye'nin Milli Mücadele Döneminden beri iyi ilişkileri olan Sovyetler'in Almanya ile anlaşması Türk-Sovyet münasebetlerinde belirsizlikler doğurmuştu. Sovyetler'in konumlandığı mevzi Türkiye'nin doğu sınırlarının güvenliğini riske sokmuştu. Öte yandan bu durum Türk-Alman ilişkilerini de zayıflatmıştı. Türkiye ve Almanya arasında

¹⁵⁵ ESMER, Ahmet Şükrü ve Sander, Oral (1982), "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", Derleyen: Ankara Üniversitesi, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 5. Baskı, Ankara, s. 143.

¹⁵⁶ TUNCER, Hüner (2012), **İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950) İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s. 44.

yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanamamasının ve bunun sonucunda iki ülke ticaretinin durma noktasına gelmesinin nedenlerinden birisi de Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın yarattığı sorunlardı.

1 Eylül 1939 tarihinde Wehrmacht'ın (Alman Ordusu) Blitzkrieg (Yıldırım Harekâtı) işgal planı adı altında Polonya'ya taarruza geçti ve II. Dünya Savaşı başladı. Akabinde İngiltere ve Fransa 31 Mart 1939 tarihinde Polonya'ya verdikleri garantilere dayanarak Alman işgalini durdurmak için 3 Eylül'de Almanya'ya savaş ilan ettiler¹⁵⁷. Savaşın başlamasıyla Türkiye topraklarına gelecek bir saldırıyı bertaraf edebilmek için tez elden ülkenin müdafaası çalışmalarına başladı. Ankara yönetimi bundan sonra vereceği bütün politik, iktisadi, askeri ve toplumsal kararları, Türkiye'nin savaş dışı kalmasını sağlamaya ve bu süreçte ülkenin iâşe sorunu yaşamamasını sağlamaya odaklayacaktı.

Türkiye savaşa girmemesine rağmen bu süreçte çok ağır ekonomik ve toplumsal sorunlarla karşı karşıya kaldı. 1940 yılında yapılan nüfus sayımına göre ülkenin nüfusu 17,8 milyondur ve Türkiye savaş boyunca 1,3 milyon erkeği askere almıştı¹⁵⁸. Askere alınan kişilerin yetişkin erkekler olduğu hesaba katılırsa bu durumun üretimde ciddi sıkıntılar meydana getireceği ortadadır. Nitekim öyle de olmuştur. Nüfusun %80'i kırsalda yaşamaktaydı ve üretimin büyük bir çoğunluğunu ülkenin toplum yapısı gereği erkekler yapmaktaydı. Ülkenin üretici kesiminin askere alınması, ekonomisini tam rayına oturtamamış Türkiye'nin üretiminde olumsuz arz şoklarına neden oldu. Erkeklerin askere alınmasıyla üretimde kadın ve çocukların payı arttı. Kadınlar ve çocuklar kas gücü olarak zayıflardı ve üretim bilgileri yeterli değildi. Bu durum bir yandan tarımda rekolte kayıplarına neden olurken, diğer taraftan ürünlerin kalitesini düşürüyordu¹⁵⁹.

Bu denli büyük bir ordunun iâşesi ve teçhizatla donatılması da ayrı bir problem idi. Büyük Buhran sonrası devletçilik uygulamalarıyla daralan ithalatın da savaşın başlamasıyla iki yıl içerisinde %50'den fazla azalması ülke için gerekli maddelerin teminini zorlaştırmaktaydı¹⁶⁰. Ticaret hacmindeki daralma da, savaşın getirdiği olumsuz koşulların

¹⁵⁷ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 111, TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 44.

¹⁵⁸ DEDEKOCA, Ersin (2012), **İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası Diplomasi ve Denge Politikasının Utkusu**, Barış Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, s. 17-20.

¹⁵⁹ PAMUK (2018), *a.g.e.*, s. 199.

¹⁶⁰ *A.g.e.*, s. 199.

yanında, Almanya ile ticari ilişkilerin durma noktasına gelmesinin çok önemli payı vardır. Türkiye dış ticaretinin yarısını Almanya ile yapmaktaydı. Bu da dışa yönelik üretim yapan kesimin büyük bir kısmının önemli gelir kayıpları yaşaması ve iflası anlamına geliyordu. Aynı şekilde Almanya ile ticaretin durması ülke için elzem olan bazı mamul maddeler ile makine, teçhizat ve bunların yedek parçalarının teminin ortadan kalkması demekti. Almanya'ya ihracın kesilmesi tarımsal üretimi, ithalatın kesilmesi ise sınai üretimi ve altyapı-üstyapı faaliyetlerini olumsuz etkiliyordu. Aynı zamanda ülkenin sınai yatırım planları devlet bütçesinde savunma harcamalarının artmasıyla ertelenmişti¹⁶¹. Türkiye bu durumda ne yapacaktı? Üretimi daralan, döviz ve gelir kaynakları zaten kıt olan Türkiye'nin üretimi devam ettirebilmek ve orduyu müdafaaya hazır halde tutabilmek için olağanüstü gelir kaynaklarına ve üretimi arttırıcı geleneksel olmayan politikalara ihtiyacı vardı¹⁶².

Türkiye savaş ekonomisi koşullarına hazırlanmada geç kalmıştı ve bu konuyla ilgili bir rapor ancak savaşın başlamasından bir hafta sonra hazırlanmıştı. Bu rapor Milli Koruma Kanunu (MKK) adı altında 26 Ocak 1940'ta yasalaştı ve 19 Şubat tarihinde yürürlüğe girdi¹⁶³. Milli Koruma Kanunu, II. Dünya Savaşı'nda hükümetin uyguladığı iktisat politikalarının dayanağını oluşturmaktadır. Bu kanun devlete olağanüstü yetkiler tanıyarak, hükümetin iktisadi ve sosyal hayata müdahalesini arttırmıştır. MKK ile gelen önemli düzenlemeleri şöyle özetleyebiliriz: Çalışma koşulları ile ilgili; hükümet üretimin aksamaması için fabrikalarda ve madenlerde gerekli durumda zorla işçi çalıştırabilecek ve burada çalışan işçiler geçerli bir sebep sunmadan ve bildirim yapmadan işten ayırlamayacaklardır. Tarımda; hükümet vatandaşları ikametgâhlarına yakın mesafelerde devlet ve özel sektöre ait işletmelerde çalıştırabilecek ve hangi ürünlerin ekilip hangi ürünlerin ekilmeyeceğini belirleyebilecektir. Hükümet, küçük ve büyük baş hayvanlara el koyabilecek, alım, satım şartları ve fiyatlarını düzenleyebilecektir. Sanayi ve madenlerde; bu işletmelerin üretim faaliyetleri gerekli hallerde hükümet tarafından belirlenebilecektir. Ayrıca hükümet gene gerekli hallerde bir bedel karşılığı bu

¹⁶¹ BORATAV (2015), *a.g.e.*, s. 83,

¹⁶² İLKİN, Selim ve Tekeli, İlhan (2016), **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, s. 18.

¹⁶³ DERİNGİL, Selim (1994), **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, s. 21.

işletmelere el koyabilecektir. Tarımda, sanayide ve madenlerde atıl durumda kalan makine ve teçhizatlar, üretime koşulması kaydı ile hükümet tarafından el konulabilecektir. Ticari alanda; hükümet halkın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak adına lüzum gelen maddeleri stoklayabilecek, bu maddelerin tüketim miktarını sınırlandırabilecektir. Hükümet zorunlu tüketimi olmayan maddelerin ithalini yasaklayabilecek ve kalan diğer maddelerin üzerinde miktar ve tür ayarlaması yapabilecektir. Hükümet ihraç ve ithal edilecek maddelere taban ve tavan fiyat uygulaması yapabilecek ve yurtiçinde üretilen önemli maddelerin fiyat ve kâr oranlarını belirleyebilecektir. Hükümet her türlü özel taşıta el koyabileceği gibi, bu taşıtların kullanım alanlarını kendi tasarrufuna göre belirleyebilecektir. Hükümet bu kuralların katı olduğunu ve bu yüzden kanunun uygulanmasında aksaklıklar çıkacağını bildiği için MKK'nın hayata geçirilebilmesi adına bazı ceza hükümleri de getirmiştir. MKK'ya uymayan mükelleflerin suça göre değişen oranda para ve hapis cezalarına çarptırılabilmesi maddeler halinde belirlenmiştir. MKK savaş süresince değişen şartlar nedeniyle altı kez yeniden düzenlenmiştir. Hükümet MKK'yı uygulamak üzere bir Koordinasyon Heyeti kurmuştur. Heyet kanundan aldığı yetkiyle; tarımsal ve sınai üretimi arttırmayı, ulaşım ve altyapıdaki aksaklıkları gidermeyi, ticarete ve tüketim maddelerinin dağılımda regülasyonlar yaparak karaborsacılığı ve fırsatçılığı engellemeyi ana hedefi haline getirmiştir¹⁶⁴.

3.2. Türk-İngiliz-Fransız Paktı

Türkiye, İngiltere ve Fransa ile kurduğu cepheye Sovyetler'i de dâhil etmek istiyordu. Bunu sağlamak için Hariciye Vekili Saraçoğlu 25 Eylül tarihinde Moskova'ya ziyarette bulundu¹⁶⁵. Saraçoğlu ancak üç hafta çeşitli bahanelerle bekletildikten sonra müzakereler başladı¹⁶⁶. Burada Almanya Türkiye'yi, İngiltere ve Fransa ekseninden kopartmak amacıyla devreye girdi ve Sovyetler ile görüşmeler Almanya'nın isteği üzerine başladı. Almanlar Türkiye'nin Sovyetler'den çekindiğini, bu yüzden Türkiye'nin istedikleri şartları kabul edeceğini düşünüyorlardı. Sovyetler Almanya'nın olumlu görüşünü alarak

¹⁶⁴ İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, s. 98-109.

¹⁶⁵ ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 147.

¹⁶⁶ *A.g.e.*, s. 148.

Türkiye'ye bu doğrultuda bazı teklifler sundu¹⁶⁷. Sovyetlerin dört maddelik teklifi şu şekildedir;

Birinci madde; Boğazların Türkiye ile ortak savunulması için iki taraflı bir antlaşma yapılması. İkinci madde; İki ülke arasında yapılacak antlaşmanın Sovyetler'i Almanya ile karşı karşıya getirmemek için Almanya lehine bir şerh konulması. Üçüncü madde; Türkiye'nin Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin boğazdan geçişlerine kati suretle izin vermemesi. Dördüncü madde ise; Sovyetler'in Besarabya'yı (Moldova) Bulgaristan'ın da Dobruca'yı işgal etmesi halinde Türkiye'nin tarafsızlığını bozmaması. Saraçoğlu Sovyetler'in teklif ettiği üçüncü ve dördüncü maddelerdeki önerileri reddetmiş ve Türkiye ile Sovyetler arasında ortak bir mutabakata varılamadan görüşmeler sona ermiştir¹⁶⁸.

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile kurduğu ittifakın içerisine Sovyetler'i de dâhil etme planı işe yaramamıştı. Almanya'da aynı şekilde istediğini elde edememişti. Türkiye İngiltere ve Fransa'ya karşı oluşturulmuş herhangi bir siyasi kombinezonun içerisine girmeyi reddetmekteydi. Hal böyleyken Almanya için Türkiye'nin durumu belirsizlik içerisine girmişti. Almanya gene de Türkiye'yi düşman bir ülke olarak görmek yerine, Mihver gücünün bir parçası haline getirmek için çalışmalarına devam etti.

Türkiye'nin Moskova ziyaretinden bir netice alamamasından en çok İngiltere ve Fransa memnun kalmıştı. Müttefikler Türkiye'nin Almanya ve Sovyetler eksenine kaymasından daima tedirginlik duymaktaydılar. Bu olay sonrası Türkiye, Müttefiklere bir adım daha yaklaştı ve 19 Ekim'de Ankara'da, İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında üçlü "Yardımlaşma Paketi" imzalandı¹⁶⁹. Antlaşmanın önemli hükümleri şunlardır;

Birinci madde; Eğer bir Avrupa Devleti, Türkiye'ye karşı bir saldırıda bulunursa İngiltere ve Fransa yardım edecektir. İkinci madde; savaşın bir Avrupa Devleti tarafından Akdeniz'e sıçraması ve İngiltere ile Fransa'nın da savaşa dâhil olması halinde, Türkiye

¹⁶⁷ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 181.

¹⁶⁸ ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 149.

¹⁶⁹ *A.g.e.*, s. 149, GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 113, KURAT, Yuluğ Tekin (1961), "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", **Belleten**, Cilt No:25, Sayı No:97, Ankara, s. 96.

bu iki ülkeye her türlü yardımı yapacaktır. Üçüncü madde; İngiltere ve Fransa'nın, Romanya ve Yunanistan'a verdiği garantilerden doğan yükümlülüklerini yerine getirmesinde Türkiye yardım edecektir. Ayrıca antlaşmanın sonuna Sovyetler ile karşı karşıya gelmemek adına Türkiye tarafından Sovyetler lehine bir şerh konuldu¹⁷⁰. Ankara yönetimi Moskova'daki müzakerelerden bir netice elde edememesine rağmen Sovyetler'i batı ittifakının içerisine çekme çabalarını sonlandırmadı ve Moskova yönetiminin Berlin ile kurduğu yakın ilişkilere rağmen, Türk-Sovyet dostluğunu ve barışını korumaya devam etti. Öte yandan antlaşmanın hükümlerine bakıldığında Türkiye'nin daha az sorumluluk üstlendiği görülüyor. İngiltere ve Fransa Türkiye'ye bir saldırı halinde direkt olarak yardıma geleceğine hükmedilirken, Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya ancak savaşın Akdeniz'e sıçraması halinde yardım edecekti. Müttefikler her ne kadar Ankara üzerinde baskı yapsalar da Türkiye diplomasi yeteneğini kullanarak, savaşa girmekten kaçınmayı başardı¹⁷¹. Ayrıca İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye silah ve mühimmat yardımı yapmayı taahhüt ettiler ve antlaşmanın, İngiltere ve Fransa'nın taahhütlerini yerine getirince geçerli sayılacağına gizli bir protokolle karar verildi¹⁷².

Türkiye'nin Moskova ile ortak bir mutabakata varamaması ve 19 Ekim'de imzalanan üçlü antlaşmanın ardından İngiltere ve Fransa, Ankara yönetiminin tarafsızlık politikasını terk ettiğini düşündüler. Müttefikler bu antlaşmanın yarattığı siyasi havadan güç alarak Türkiye'yi savaşa dâhil etmek için yoğun çaba harcamaya başladılar. Türkiye savaşa girmeye ikna edilmeliydi. Bunun için Almanya'nın ülkedeki iktisadi ve siyasi gücünü kırmak gerekmekteydi. Türk-Alman ilişkilerinin gerginleşmesi ve iki ülke arasındaki ticaret antlaşmasının yenilenememesi Müttefiklerin işini kolaylaştırmış, iktisadi ve siyasi pazarlık güçlerini arttırmıştı.

Ancak Türkiye'nin savaşa girmek için öne sürdüğü şartları İngiltere bir türlü kabul etmiyor, ülkenin iktisadi ve askeri konulardaki isteklerini çok uçuk buluyordu. Lakin Müttefikler, Türkiye gibi önemli jeo-stratejik konumu bulunan ve asker sayısı potansiyeliyle savaşta batının elini güçlendirecek bir ülkeye, Polonya'nın akıbetinin

¹⁷⁰ *Resmi Gazete*, 9 Kasım 1939, Sayı:4357.

¹⁷¹ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s.95.

¹⁷² GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 113.

kötüye gittiğini gözeterek tavizler vermesi gerekiyordu. İngiltere ve Fransa bütün karşı çıkışlarına rağmen, Türkiye'nin parasal isteklerine boyun eğdiler ve antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra 20 Ekim'de İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında iktisadi bir protokol imzalandı. Protokole göre; Türkiye, İngiltere ve Fransa'dan savaş malzemesi ithal etmesi karşılığında 25 milyon Sterlin tutarında bir kredi açılacaktı. Kredinin vadesi 20 yıl, faizi ise %4'tü. Ayrıca Türkiye'ye 16 milyon Sterlin değerinde altın ve 3,5 milyon sterlin tutarında karşılıksız para transfer edilecekti¹⁷³. İngiltere ve Fransa'nın bu denli yüksek tutardaki parasal yükümlülükleri karşılamaları çok zordu. Türkiye esasen bu durumu çok iyi biliyordu ve savaş dışı kalmak için Müttefiklere muvaffak olamayacakları şartları ileri sürerek zaman kazanmaya çalışıyordu. Türkiye II. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Fransa lehine tarafsızlığını bozsa da, Almanya ve Sovyetler ile bir savaş riskini göze almak istemiyordu¹⁷⁴.

3.3. Müttefiklerin Türkiye'yi Kendi Saflarına Çekme Çabaları ve Fransa'nın Çöküşü

İngiltere'nin savaş stratejisi daha savaşın başlamasının üzerinden bir ay geçmeden çökmeye başladı. İngilizler, Polonya'nın Almanya'yı doğuda uzun süre oyalayacağını düşünüyorlardı. Ancak Polonya 27 Eylül'de Almanya'ya teslim olmuştu¹⁷⁵. Bu olay sonrası Türkiye, Müttefikler için artık daha da önemli hale geldi. Müttefiklerin stratejilerine göre; İngiltere ve Fransa batıda, Türkiye, Yunanistan ve Romanya'nın önderliğinde oluşturulacak bir Balkan cephesi ise doğuda Almanya ile savaşa girişecekti. Polonya'nın beklenenden çabuk yenilmesiyle Müttefikler Almanya'nın askeri gücünün beklenenden fazla olduğunu anladılar. Bu bağlamda Müttefikler hem Türkiye'de iktisadi nüfuzlarını arttırarak ülkenin Almanya'ya olan bağımlılığını kırmak, hem ülkeyi kendi yanlarında savaşa sürüklemek, hem de Türkiye'nin Almanya'ya krom satışını durdurarak Alman Ordusu'nun güçlenmesini engellemek için Ankara ile yoğun müzakerelere giriştiler.

¹⁷³ ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 151, TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 61.

¹⁷⁴ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 229.

¹⁷⁵ TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 45.

Ankara müzakerelerde İngiltere ve Fransa'nın senede en az 200.000 bin ton kromun satın almaları halinde Almanya'ya olan satışın kesileceğini bildirdi¹⁷⁶. Bunun yanında Türkiye Müttefiklere krom satışını belirli iktisadi taahhütler karşılığı yapmak istiyordu. Eğer Türkiye Almanya'ya krom satışını direkt olarak keserse ekonomik olarak çok zor durumda kalacaktı. Zira Almanya toplam krom ithalatının %50'sini Türkiye'den yapıyordu ve Almanlar için elzem olan kromun satışı kesilirse Türkiye ile Almanya arasındaki ticaret sona erecekti. Nitekim öyle de olmuştu. Hitler Türkiye'ye silah ambargosu uyguladığı için Türkiye'de karşılık olarak Almanya'ya krom satışını askıya almıştı. Bunun sonucunda iki ülkenin ticaret görüşmeleri olumsuz neticelenmiş ve Türkiye'nin Almanya'ya sattığı mallar elinde kalmıştı.

Malları elinde kaldığı için Türkiye, pamuk, tütün, kuruyemiş gibi önemli ihraç mallarına pazar aramaktaydı. İngiltere, kendi ihtiyaçları olmadığı halde sırf Almanya'yı kromdan mahrum etmek için Türkiye'den kromun yanında 1.000 ton kadar kurum üzüm ve 5.000-9.000 ton arasında kuru incir alabileceklerini bildirdiler¹⁷⁷. Ancak bu kadar kuruyemiş Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği miktarın yanında deveye kulak kalıyordu. Almanlar bu süreci yakından takip ediyorlardı ve İngiltere ile Fransa'nın Türkiye'nin istediklerini karşılamaktan çok uzak olduklarını iyi biliyorlardı. Berlin yönetimi Türk mallarına kendilerinden başka kimsenin bu denli yüksek talep gösteremeyeceğini, aynı şekilde endüstri için gerekli kapital mallarının Almanya dışından temininin zor olacağını ve mevcut sanayinin büyük kısmının Alman makineleriyle donatıldığı için ülkenin yedek parça sıkıntısı çekerek sınai üretimin aksayacağını düşünüyordu. Öte yandan Almanlar açısından Türkiye'nin dış ticareti büyük ölçüde kliring yoluyla yapıldığı için, ülkenin döviz gelirleri azdı ve diğer ülkelerle kliring sistemi rayına oturtulamadığından, serbest dövizle ticaret yapacak gücü yoktu. Almanya bu durumda Türkiye'ye uygulanacak ambargonun sonunda meyvelerini vereceğini umarak, krom dâhil olmadan herhangi bir ticari görüşme yapmaya yanaşmıyordu¹⁷⁸.

¹⁷⁶ KARATAŞ, Nuri (2010), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt No:25, Sayı No:2, İzmir, s. 455.

¹⁷⁷ KURAT (1961), *a.g.m.*, s. 97-98.

¹⁷⁸ *A.g.m.*, s. 98.

Bu durumda ya İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin önerdiği miktardaki tarım ürünlerini almayı kabul edecek ya da Türkiye mecburen Almanya'ya krom satışını askıdan kaldırarak, krom ve diğer ihraç ürünlerini en büyük müşterisine satmaya tekrar başlayacaktı. Şu da bir gerçektir ki; Türkiye eğer Almanya dışındaki pazarlarda kendi ihraç mallarına yeterli talep gösterilseydi, Almanya ile olan ticari ilişkileri zayıflatmaya meyilliydi. Ankara yönetimi hem bunu ekonomideki Alman nüfuzunun etki alanı daraltmak hem de Almanlara emperyalist amaçları nedeniyle güvensizlik duyduğu için istemekteydi. Böylece Berlin yönetimi ülkedeki iktisadi gücünü bir tehdit ve baskı unsuru olarak kullanıp Türkiye'ye taleplerini onaylatmaya çalışamayacaktı.

Türkiye'nin Müttefiklere krom satmak için teklif ettiği iktisadi şartlar şunlardı; Müttefikler en az 200.000 ton krom cevherini almasının yanında, en az 10.000 ton kuru incir, 10.000 ton ile 15.000 ton arasında fındık ve 8 ila 10 milyon Türk Lirası değerinde tütün ithal etmeliydi. Bu arada müzakereler devam ederken savaşın etki alanını arttırması nedeniyle hammadde fiyatları artmaya başladı. Türkiye'de bu durumda krom fiyatlarına zam yaptı. Öte yandan Türkiye İngiltere'den, Almanya ile ticaretin kesilmesi nedeniyle ülkenin ihtiyaç duyduğu askeri malzemeleri, kapital mallarını ve yedek parçaları temin etmesi konusunda garantiler istedi¹⁷⁹. Müttefikler Türkiye'nin istediği tutardaki tarım ürününü almaktan çekinmekteydiler. Ayrıca ülkenin krom cevherine zam yapması nedeniyle Ankara'ya tepki duymaktaydılar. İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye krom fiyatlarını ve satmak istedikleri mal miktarını azaltmasını istedikleri halde, Ankara yönetimi kendi isteklerini kabul etmeleri konusunda Müttefiklere taviz vermiyordu.

İngiltere, Fransa ve Türkiye yaptıkları uzun pazarlıklar sonucunda 8 Ocak 1940 tarihinde gizli bir krom antlaşması imzaladılar¹⁸⁰. Türkiye İngiltere ve Fransa dışında hiçbir ülkeye krom satmayacaktı. Bu maddeden bir tek ABD istisna tutulmuştu. Öte yandan Türkiye en fazla 50.000 ton krom cevherini kendi kullanımı için stoklayabilecekti. Türkiye toplamda ABD'ye satılanlar hariç senede 250.000 ton krom cevheri çıkartacaktı. İngiltere ve Fransa Türk kromunu üçüncü bir devlete kesinlikle satamayacak, sattıkları halde antlaşma yok hükmünde sayılacaktı. Aynı şekilde İngiltere ve Fransa eğer taahhüt ettikleri kromu satın

¹⁷⁹ A.g.m., s. 99-100.

¹⁸⁰ A.g.m., s. 101, GLASNECK (1968), a.g.e., s. 113, KARATAŞ (2010), a.g.m., s. 457.

almazlarsa Türkiye üçüncü bir ülkeye serbestçe krom satabilecekti. Antlaşma 1942 yılının sonuna kadar geçerli olacaktı. Bunun karşılığında İngiltere ve Fransa Türkiye'den yıllık en az 2 milyon Sterlin tutarında kuru meyveyi 1943 Mart ayına kadar alacaktı¹⁸¹. Müttefikler bu antlaşma ile ilk defa Türkiye'nin Almanya ile olan iktisadi bağlarını koparttıklarını düşünmekteydiler. Türkiye kendi siyasi çizgilerine daha çabuk yaklaşacak ve Müttefikler ülkenin savaşa girmesi konusundaki baskılarını arttırabileceklerdi.

Nitekim Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Rene Massigli ve İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen antlaşmadan aldıkları güçle hükümete ülkenin savaşa girmesi konusundaki baskılarını arttırmaya başladılar. İngiltere ve Fransa'ya göre; Türkiye derhal savaş girerek Alman Ordusu'nu bölmeliydi. Böylece Almanlar birçok cephede savaşacak ve Hitler'in savaşı kazanması zorlaşacaktı¹⁸². Ayrıca Müttefiklere göre Hitler'in batıya saldırma ihtimali çok düşüktü. Müttefikler Fransa'nın Batı Avrupa'da kurduğu Moginot Hattı'nın dünyanın en güçlü kara savunma hattı olduğunu düşünmekteydiler¹⁸³. Bu yüzden Almanya'nın Avrupa'daki işgallerinin engellenmesi için doğudan yapılacak bir taarruz savaşın seyri açısından hayati nitelikteydi. Ancak Türkiye, Müttefiklerin bütün baskılarına rağmen savaşa girmemekte kararlıydı. İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Türkiye ile girdikleri müzakerelerde bir netice elde edemiyorlardı. Hariciye Vekâleti Müttefikleri sürekli oyuyor ve kaçamak cümlelerle isteklerini geçiştiriyordu. Türkiye savaşa girmemek için birçok gerekçe öne sürüyordu. Bu gerekçelerin en başında; askerin yeterli malzeme ve teçhizat ile donatılamadığı dolayısıyla ordunun mobilizasyonunun sağlanamadığını, eğer Türkiye bu halde savaşa girerse mutlak bir yenilginin kaçınılmaz olacağı geliyordu. Aynı zamanda hükümet ülkenin mevcut iktisadi şartlarının savaşın finansmanını sağlayacak durumda olmadığını ve Müttefiklerin vermeyi taahhüt ettikleri askeri malzeme ve mühimmatı hala Türkiye'ye vermediklerini söylüyordu. Özellikle Almanya'nın da Türkiye'nin bu kararları vermesinde etkili olduğu gözden kaçmamalıdır. Türkiye'de görevli Alman diplomatlar da süreci yakından takip ederek Hariciye Vekâleti ile müzakerelere

¹⁸¹ KARATAŞ (2010), *a.g.m.*, s. 458.

¹⁸² KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 229.

¹⁸³ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 99.

girişiyorlar ve ülkenin Almanya ve Sovyetler'e karşı savaşa girme tehlikesini hükümete hatırlatarak bir nevi gözdağı vermeye çalışıyorlardı¹⁸⁴.

Gerçekten Türkiye, Almanya ve Sovyetler ile bir savaşa girmekten daima imtina ediyordu. Ancak İngiltere ve Fransa gene de baskılarını sürdürüyordu. Müttefiklerin, Sovyetler üzerindeki planlarını gerçekleştirebilmesi için de Türkiye'ye ihtiyaçları vardı. Sovyetler Almanya'ya ciddi miktarlarda petrol sağlıyordu. Sovyetler bu petrolün büyük çoğunluğunu Bakü'deki petrol yataklarından temin ediyordu ve ülkenin en büyük petrol yatakları da aynı şekilde Bakü'deydi. Eğer Müttefikler Sovyetler'in Almanya'ya sağladığı petrolü kesebilirse Alman Ordusu'nun hareket kabiliyeti daraltılabilecekti. Diğer taraftan Bakü petrollerinin yok edilmesi Sovyetler için de büyük bir darbe olacaktı. Böylece batıya doğru işgallere başlayan Sovyetler'in de Almanya gibi gücü kırılabilecekti¹⁸⁵. Müttefiklere göre Bakü'ye yapılacak bir saldırı ancak havadan bombardıman yapılmak suretiyle gerçekleşebilirdi. Plana göre; İngiltere ve Fransa kendi himayeleri altında olan Irak ve Suriye'den havalanacak uçakları İran ve Türkiye toprakları üzerinden geçirerek petrol yataklarını bombalayacaktı. İran bu duruma müsaade etmedi. Ankara yönetimi de böyle bir saldırı planına resmi yollarla onay veremeyeceğini söyledi. Ancak daha sonra Fransa'da ele geçirilen belgelerde Türkiye'nin zımnen böyle bir saldırıya müsaade ettiği ortaya çıktı. Müttefikler saldırıyı Ankara'nın haberi yokmuş gibi oldubitti yoluyla yapacak, Türkiye'de bu durumu öne sürerek Sovyetler'i ve Almanya'yı karşısına almayacaktı. Ancak bu plan hiçbir zaman gerçekleşmedi. Müttefikler Ankara hükümetinin onayı ve desteği olmadan böyle bir saldırıyı gerçekleştirmeleri durumunda Türkiye tarafından, İngiltere ve Fransa saldırgan olarak nitelendirilecek ve hükümet savaşa girmemek için önemli bir koz elde edecekti. Aynı zamanda Almanya'nın Norveç'i işgal etmesi ve İngiltere'nin burada yenilgiye uğraması planı gündemden kaldırdı¹⁸⁶.

Bu arada Hariciye Vekâleti ile Almanya arasında görüşmeler yoğunlaşmaya başladı. Papen, Saraçoğlu ile yaptığı müzakerelerde Türkiye'nin krom konusundaki tavrını ve

¹⁸⁴ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 229.

¹⁸⁵ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 101.

¹⁸⁶ *A.g.e.*, s. 101-103.

Müttefikler ile imzaladığı üçlü antlaşmayı dostane olmaktan uzak olarak niteliyordu. Papan eğer Türkiye, Almanya'ya krom satmayı kabul ederse ödemeyi silah ve askeri teçhizat ya da döviz cinsinden yapabileceklerini söylüyordu. Türkiye ise kromun dâhil olmadığı bir ticaret antlaşmasının yapılması konusunda ısrar ediyordu¹⁸⁷.

Almanya'nın Türkiye'ye ne kadar ihtiyacı varsa, Türkiye'nin de Almanya'ya ihtiyacı vardı. Türk ekonomisindeki Alman nüfuzunun etki alanının geniş olması nedeniyle Ankara, Almanya ile iktisadi ilişkileri tamamen kopartamıyordu. Türkiye 1939-1940 yıllarında savaş ekonomisinin ağır koşullarını daha yaşamamıştı ancak hükümetin ileride yaşanabilecek iktisadi problemlere karşı önlem alması gerekiyordu. Savaş koşullarında Türkiye'nin dış ticaret hacmi yarı yarıya daralmış ve bunun üstüne Almanya ile ticari ilişkilerin kesilmesi de eklenince, hem ülkenin üretimi azalmış hem de ihtiyaç duyulan ithal mallara erişimi kısıtlanmıştı. Türkiye'nin silah, askeri malzeme, un, şeker ve tekstil ürünleri gibi önemli maddelere ihtiyacı vardı. İngiltere ve Fransa'nın da iktisadi konularda Türkiye'ye yeterli yardımı gösteremeyecekleri belli olmuştu. Üçlü ittifak kurulduktan sonra Müttefikler almayı taahhüt ettikleri mallara çok sınırlı talep göstermişlerdi. İngiltere Türkiye'den sadece kuru üzümü fazlaca ithal etmişti. Müttefikler 1940 ve 1944 yılları arasında Türkiye'nin ihracatında hayati öneme sahip pamuk gibi bir ürünü bir kilo bile talep etmemişlerdi¹⁸⁸. Diğer taraftan Türkiye Müttefiklerden ihtiyaç duyduğu kapital mallarını tedarik edememişti. Ayrıca Türkiye Alman makineleriyle donatıldığı için bunların Almanya dışından tedariki de çok güçlü ve Müttefiklerden alınacak parçalar hem Alman makineleriyle uyum sağlayamayacak hem de yetersiz kalacaktı. Bu yüzden Türkiye Almanya ile iktisadi görüşmelere devam etmeyi ülke çıkarları açısından uygun buldu¹⁸⁹. Bir de bu görüşmelerin siyasi nedenleri vardı. Almanya'nın doğudaki başarısı ve Müttefik stratejilerinin çökmeye başlaması Alman tehlikesini giderek arttırıyordu. Aynı zamanda Almanlar savaştaki başarıları sayesinde müzakerelerde Türkiye'ye sert ve tehditkâr bir dille cevap veriyorlardı. Hal böyleyken

¹⁸⁷ KOÇAK, Cemil (1996), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma Cilt 1*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, s. 489.

¹⁸⁸ KURAT (1961), *a.g.m.*, s. 100.

¹⁸⁹ KARATAŞ (2010), *a.g.m.*, s. 459.

hükümet bir yandan da Almanya'nın Türkiye'ye tavrını yumuşatarak ülkenin savaşa girme ihtimalini azaltmaya çalışıyordu.

Almanya'nın 1940 başındaki Türkiye planı ülkeyi Müttefiklerden kopartarak olabildiğince tarafsız hale getirmektir. Bunun için Papen ticari görüşmeler hususunda en azından Türkiye'ye biraz daha yumuşak davranılması taraftarıydı. Papen'in Alman hükümetiyle yaptığı görüşmeler sonucunda Almanya kromun dâhil olmadığı bir ticaret antlaşması yapmaya razı oldu. İki ülke arasında 24 Ocak 1940 tarihinde geçici bir ticaret antlaşması imzalandı. Antlaşmanın kapsadığı mal hacmine bakıldığında önceki ticaret antlaşmalarına göre epey dardı ve sadece 7,5 milyon Türk Lirası tutarında mal değiş tokuşunu kapsıyordu. Antlaşmaya konu olan malların miktarı sınırlı olduğu için iki ülkenin ticari müzakereleri aynı hızla kaldığı yerden devam etti¹⁹⁰.

Ocak ayı aynı zamanda Milli Koruma Kanunu'nun yasalaştığı aydı. Türkiye savaşa askeri, ekonomik ve toplumsal olarak hazırlıksız yakalanmıştı. İktidarda bulunan Refik Saydam hükümeti çok katı iktisadi tedbirler uygulayarak ülkeyi savaş koşullarına entegre etmeye başlamıştı. Şubat ayında Ticaret Ofisi kuruldu ve dış ticaret ile uğraşan kesimin birlikler yoluyla faaliyetlerini gerçekleştirmesi için çalışmalara başlandı. Böylece devlet, dış ticarete fiilen kontrol sahibi olma yolunda önemli bir adım atmış oldu¹⁹¹.

Saydam döneminde devlet, tarımsal ürünleri düşük fiyatlarla satın alıyordu. Aynı zamanda devlet mal satış fiyatlarını değişen oranlarda kendi tasarrufuyla belirliyordu. Kentin iâşesi ve mal dağıtımı konusunda özellikle hububat ve kömür gibi elzem olan maddeleri halka ucuza dağıtılıyordu. Tarımsal ürünler düşük fiyattan aldığı için devletin tekstil ve şeker fabrikaları yüksek kârlar elde ediyordu. Aynı şekilde bu kârlardan özel teşebbüs de yararlanabiliyordu. Saydam döneminde askerlerin giyim, beslenme ihtiyacı ve kentin iâşesi bazı zorluklara rağmen sağlanabildi. Ancak devletin denetiminin sıkı olduğu, yani fiyat kontrolleri yaptığı, bilhassa hane halkının sıkça kullandığı temel tüketim maddelerinde stokçuluk ve karaborsacılık faaliyetleri önlenemedi¹⁹².

¹⁹⁰ KOÇAK (1996), *a.g.e.*, s. 490.

¹⁹¹ BORATAV, Korkut (2006), **Türkiye'de Devletçilik**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, s. 292.

¹⁹² *A.g.e.*, s. 293-294.

Karaborsacılık, stokçuluk ve kentin iaşesi problemleri özellikle 1941 yılından sonra, savaşın etki alanını arttırmasıyla kendisini gösterdi.

Türkiye 1940 Mart ayında Müttefiklerden üretim için gerekli makineleri ve yedek parçaları temin edemeyeceğine kesin olarak kanaat getirdi. İngiltere, Türkiye'nin Almanya ile yakınlaşmaya başlamasından rahatsızdı. Saraçoğlu, Hugessen'e Müttefiklerin Türkiye'nin kapital malı ihtiyacını karşılayamadığını, savaş koşullarında bunların temininin önemli olduğunu, Almanya ile görüşmelerin de bu minvalde gerçekleştiğini aktardı. Daha sonra Saraçoğlu, Hugessen'e, Türkiye'nin altı aylık kapital malı ihtiyacının bir listesini verdi. İngiltere Mart ayında verdiği cevapta Türkiye'nin istediği malların ancak %5'ini temin edebileceklerini aktardı. Bu durumda Türkiye'nin mecburen Almanya ile iktisadi münasebetlerini geliştirmekten başka çaresi kalmamıştı¹⁹³.

Almanya ile müzakereler devam ederken, İtalya'nın Türkiye aleyhtarı propagandası artmaya başladı. Hans Kroll anılarında İtalya'nın anti-Türk tavrını değerlendirirken; Almanya'nın Avrupa'da kazandığı zaferlerden İtalyanların cesaret aldığını ve Almanya'yı Türkiye ile savaşa sokmak için yoğun gayret gösterdiklerini anlatmaktadır. İtalya'nın 1940'ın ilkbaharında savaşa girme ihtimalinin giderek artması, Türkiye ile Almanya arasında krize yol açacak problemlere neden oldu. Almanlar İtalya'nın II. Dünya Savaşı'na dâhil olması durumunda, Türkiye'nin tarafsızlığını nasıl muhafaza ettirebileceklerinin yollarını arıyorlardı. Ankara'nın verdiği cevaplar Almanya için Türkiye'nin durumunu belirsizlikten öteye götürmüyordu. Eğer İtalya savaşa girerse ilk olarak Balkanlar'a taarruza geçecekti. Bu durumda Türkiye Üçlü Pakt ile yüklendiği taahhütleri gerçekleştirmek durumunda kalacaktı. Menemencioğlu Kroll'la yaptığı görüşmede İtalya'nın Balkanlar'a ilerlemesi durumunda Türkiye'nin antlaşmadan doğan yükümlülükleri yerine getireceğini söyleyerek Ankara'nın tavrını açıkça ortaya koydu¹⁹⁴.

Türkiye eğer İtalya ile savaşa girerse Almanya, Ankara ile bütün diplomatik ve iktisadi ilişkilerini kesmek durumunda kalacaktı. Akabinde Türkiye Müttefiklere topraklarında

¹⁹³ KARATAŞ (2010), *a.g.m.*, s. 459.

¹⁹⁴ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 230.

askeri üsler ve ikmal noktaları tahsis edecekti. Hükümet de böyle bir durumda Berlin'in tepkisini merak ediyordu. Ancak Türkiye'nin Müttefiklere askeri ikmal noktalarını tahsis etmesi halinde Berlin'in tepkisi çok ağır olacaktı. Bu durumda Almanya Türkiye'ye karşı bir harekâta başlayacak ve sonunda ülke Mihverler ile savaşa sürüklenecekti. Fakat mevcut konjonktürde ne Almanya ne de Türkiye birbirleriyle savaşa girmeye neden olacak hamleler yapmak istemiyorlardı. Almanlar Türkiye'nin tarafsızlığından yanaydı ve asıl düşmanlarının üzerine yürümek varken, Türkleri karşılarına alarak ordularını bölmek gibi bir niyette değillerdi¹⁹⁵.

Almanya Türkiye'nin savaşa girme konusundaki düşüncelerinden tam emin değildi. Papen ve Kroll Türkiye'nin hem bu niyetini öğrenmek hem de olabildiğince ülkeyi Müttefiklerden kopartmak için Türk-Alman ticaret müzakerelerini Türkiye lehine bazı tavizler vererek bir an evvel hızlandırılması taraftarıydılar. Zira İtalya savaşa girmek üzeriydi ve Türkiye Müttefikler ile iktisadi ve askeri konularda yeni uzlaşmazlıklar içerisine girmişti. İngiltere ve Fransa'nın Balkan'ı kurtarmak için yaptıkları planların suya düşmesi, Türkiye için Müttefikleri gülünç duruma düşürmüştü. Ayrıca 1940 Nisan ayında Müttefikler Türkiye'ye göndermeyi taahhüt ettikleri silah ve askeri malzemelerin yarısını dahi gönderememişlerdi. Müttefikler Türkiye'ye 800 makineli tüfek, 350 tanksavar ve 200 havan topu gönderme sözü vermişler ancak bunun yerine 200 makineli tüfek, 100 tanksavar ve 100 havan topu göndermişlerdi¹⁹⁶. Öte yandan İngiltere ve Fransa Türkiye ile ticari ilişkilerini bir türlü geliştirememişlerdi ve Türk ihraç mallarının akıbeti halâ belirsizlik içindeydi. Papen ve Kroll'a göre Almanya bu durumdan derhal istifade etmeliydi ve Berlin bu öneriye başta karşı çıksa da sonunda kabul etmek durumunda kaldı¹⁹⁷.

Türk-Alman ticari müzakereleri devam ederken Müttefikler Avrupa'da çok büyük bir yenilgiyle karşılaştı. Almanya yönünü Batı'ya çevirmiş ve Fransa ile savaşa başlamıştı. Almanya'nın başarılarından güç alan İtalya ise 10 Haziran günü Müttefiklere savaş ilan ederek II. Dünya Savaşı'na katıldı. Müttefiklerin Avrupa'daki durumu kötüye gidiyordu

¹⁹⁵ A.g.m., s. 231.

¹⁹⁶ GLASNECK (1968), a.g.e., s. 115.

¹⁹⁷ A.g.e., s. 121-122, KROLL (2011), a.g.m., s. 231.

ve 13 Haziran'da İngiltere ve Fransa, Alman Ordusu'nu bölmek için Türkiye'ye savaşa girmesi konusundaki baskılarını sıklaştırdılar. Ancak Müttefiklerin çok güvendikleri Moginot Hattı Alman Ordusu tarafından çökertildi ve Fransa 22 Haziran tarihinde sadece 23 günde Almanya'ya teslim oldu¹⁹⁸.

Bu olay tüm Dünya'da şok etkisi yaptı. Müttefiklerin en büyük ortaklarından biri olan Fransa çok kısa sürede yenilgiye uğramıştı ve İngiltere savaşta yalnız kalmıştı. Bu durumda Müttefiklerin verdikleri sözler ve garantiler de anlamını yitirmişti. İngiltere'nin Türkiye'yi savaş sokmak için verdiği bütün çabalar sonuçsuz kalmıştı ve Londra yönetiminin mevcut durumda Türkiye'nin savaş konusunda vereceği kararlara saygı duymaktan başka çaresi yoktu. İngiltere savaş süresince ne söz verdiği askeri yardımları gönderebilmiş ne de taahhüt ettiği miktarda Türkiye ile dış ticaret yapabilmişti. Diğer yandan Müttefiklerin Avrupa'daki ağır yenilgisi İngiltere'nin Türkiye'ye baskı kurarak savaşa sokma imkânını ortadan kaldırmıştı. Eğer İngiltere, hükümete daha fazla baskı uygularsa bu durumda Türkiye, Almanya tarafında saf tutabilirdi¹⁹⁹.

İtalya'nın savaşa girmesinin hemen ardından 12 Haziran'da iki ülkenin ticari görüşmeleri tamamlandı ve 25 Temmuz 1940 tarihinde yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması imzalandı²⁰⁰. Antlaşma 42,8 milyon TL tutarında mal mübadelesini kapsıyordu. 24 Ocak'ta imzalanan geçici antlaşma ile kıyasladığımızda ticarete konu olan malın değerinin bir hayli arttığı göze çarpmaktadır. Antlaşmaya göre Türkiye hububat, pamuk, tiftik, deri, tütün, afyon, kuru yemiş, bakliyat ve zeytinyağı gibi 21,4 milyon TL tutarında mal ihraç edecek karşılığında aynı tutarda lokomotif, vagon, demiryolu malzemeleri, fabrikalar için makine ve yedek parçalar, tıbbi cihazlar, yapı malzemeleri ve bazı tüketim maddeleri ithal edecekti. Antlaşmaya göre iki ülkenin mal ticaretinde aksaklıklar yaşanmaması için ticareti yürütecek bir komite oluşturulacak ve iki ülkenin ticaret açığının 1,5 milyon Türk Lirası'nı geçmesi halinde kendi aleyhine açık olan ülke ticareti

¹⁹⁸ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s.107, ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 152-153.

¹⁹⁹ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s.113.

²⁰⁰ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 124.

durdurabilecektir. Gene aynı tarihte bu ticari antlaşmanın ödeme şeklini belirlemek için bir Tediye Antlaşması imzalandı²⁰¹.

Bu antlaşmada Türkiye'nin savaşın ülke ekonomisinde yarattığı ve yaratacağı tahribatı azaltmak için Almanya'dan tüketim maddeleri ithalatını kısıtıldığı görülüyor. Türkiye bunun yerine Almanya'dan daha çok makine, yedek parça ve bazı zaruri tüketim maddelerini ihraç etmeyi öngörmüştür. Antlaşmada iki ülkenin mal mübadelesinde savaş koşullarında bir aksaklık yaşanmaması için ödeme şekli ayrıntılı belirlenmiştir. Antlaşmaya krom, silah ve askeri malzemeler dâhil olmamıştır. Antlaşmanın krom dâhil olmadan imzalanması, Almanya tarafından Türkiye lehine bazı tavizler verildiğini ortaya koymaktadır. Türk-Alman ticari müzakerelerinin tamamlandığı günden iki gün önce İtalya savaşa girmişti ve bu durum Türk-Alman ilişkilerindeki en kritik meseleydi. Eğer Almanya böyle bir tavizi vermesiydi, Türkiye Müttefikler tarafına bir adım daha yaklaşabilirdi. Öte yandan Almanya her ne kadar birincil önceliğini Türk kromuna verse dahi savaşın şiddetlenmesiyle ordunun ihtiyaçları bir hayli artmıştı. Bu ihtiyaçlar arasında özellikle pamuk, tütün, zeytinyağı gibi tarımsal maddeler çok önemliydi. Dolayısıyla Almanya bu ürünlere olan ihtiyacı nedeniyle de Türkiye ile bir ticaret antlaşması imzalamayı kendi çıkarları için uygun buldu. Aynı zamanda Berlin ısrarla vurguladığı krom olmadan Türkiye'ye silah ve askeri mühimmat verilmemesi konusunda da taviz vermeyerek, Türk kromunu satın almak için elinde bir koz bıraktı

Antlaşmanın ardından Almanya nezdinde Türkiye ile yaşanan kriz çözüme kavuşmuştu. Türkiye'deki Alman diplomatlarına göre; eğer Ankara Almanya ile bir ticaret antlaşması imzalıyorsa bu durumda Türkiye, Mihverler aleyhine bir harekâta girişmeyecek demektir. Ancak Türkiye gene de İtalya'yı ülkenin bağımsızlığı karşısında en büyük tehdit olarak görmeye devam ediyordu ve İtalya Berlin'e sürekli baskı kurarak Almanya'yı Türkiye'ye karşı savaşa sürüklemenin yollarını arıyordu. Almanya'nın İtalya ile ittifak içerisinde olduğu göze önüne alındığında, bu ticaret antlaşması iki ülke ilişkilerini yumuşatsa da Türk-Alman ilişkileri diken üzerinde kalmaya devam etti.

²⁰¹ Resmi Gazete, 10 Ağustos 1940, Sayı:4584.

26 Haziran 1940'ta Türkiye II. Dünya Savaşı'na katılmayacağını resmi olarak ilan etti²⁰². Akabinde 1 Kasım tarihinde Türkiye, savaşılan ülkelerin hiçbirisine kati suretle Türk topraklarını kullanmalarına izin verilmeyeceğini duyurdu²⁰³. Türkiye'nin açıklamalarını Mihver güçleri olumlu karşıladılar. İngiltere için bu durum başta düş kırıklığı yarattı. Fakat daha sonra İngiltere, Türkiye'nin Mihver güçlerinin yanında savaşmayacağı için rahatlamıştı. Diğer yandan Türkiye Mihverlere karşı savaşı girseydi, ülke önemli savaşçı potansiyeline sahip olmasına rağmen ağır silahları ve askeri donanımları eksik olduğu için Mihverlere karşı çabuk hezimetle uğrayacaktı. Böyle bir durumda düşman kuvvetlerinin Orta Doğu'ya oradan da Hindistan'a kadar gitmeleri çabuklaşacaktı²⁰⁴. Aynı şekilde Türkiye'nin savaş dışı kalmasını Sovyetler de olumlu karşıladı. Moskova, Ankara'nın savaşı girme konusunda Sovyet düşüncelerini sorduğu vakit, böyle bir durumda Müttefiklerin doğuda ikinci bir cephe açacağını böylece ülkenin petrol bölgelerinin düşman tehdidi altında olacağını düşünerek Türkiye'nin savaşta yer almasını uygun bulmadıkları yanıtını verdi²⁰⁵.

Eğer Türkiye savaşı girseydi, Fransa'nın çöküşünden sonra yalnız kalan İngiltere'den yeterli yardımı alamayacaktı. Ayrıca ülkenin ordusu modern ve ağır silahlarla donatılamamış, ekonomisi ve altyapısı zayıf bir halde Almanya gibi güçlü bir ülkeyi karşısına alacaktı. Akabinde Sovyetler de Türkiye'ye karşı cephe alacak ve ülke yenilgiden başka bir şey elde edemeyecekti. Hükümet ülkenin savaşı girmesi halinde tablonun böyle cereyan edeceğini iyi biliyordu ve dönemin politikası ancak ülke topraklarına karşı bir saldırı olduğu takdirde Türkiye'nin savaşı girmesi üzerine kuruluydu.

3.4. Almanya'nın Balkanlar'daki İlerleyişi ve Türkiye

Türkiye savaşı girmemek konusunda kararlıydı, lakin İtalya'nın savaşı dâhil olması ve Balkanlar'a doğru taarruza geçmesi, Türkiye'nin İtalya ile savaşı girme ihtimalini gündeme getirdi. 28 Ekim tarihinde İtalya, Yunanistan'a saldırıya başladı²⁰⁶. Böylece

²⁰² DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s.116.

²⁰³ *A.g.e.*, s.117.

²⁰⁴ TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 73.

²⁰⁵ *A.g.e.*, s.74.

²⁰⁶ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s.122, ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 155.

Türk-Alman ilişkilerinde yeni bir kriz dönemi başladı. Almanya Türkiye'nin Balkan Antantı gereği savaşa gireceğinden endişe duyuyordu. Lakin Balkan Antantı'nda Yunanistan tarafından İtalyan saldırısı karşısında bir çekince konulmuştu. Bu durumda Türkiye, Atina işgal edilmediği sürece İtalya ile savaşa girişmeyecekti. Almanlar, İtalyanların Yunanistan'ı işgal edeceklerine kesin gözüyle bakıyorlardı ve işgal tamamlandığında Türkiye İtalya ile savaşa girişecekti. Ankara, Balkan Antantı ile savaşa girme yükümlülüğü atına girmemiş olsa da Yunanistan işgal edileceğinden Türkiye eninde sonunda savaşa girecekti. Ancak Türk hükümeti Almanya'dan daha farklı düşünüyordu. Ankara Yunanistan'ın İtalya'yı alt edeceğine inanıyor ve Türk basınında Yunanistan lehine propagandalar yapıyordu²⁰⁷.

Gerçekten de Yunanistan İtalya'yı yenilgiye uğrattı. Yunanistan'ın zaferi kazanmasında Türkiye'nin önemli katkıları oldu. Yunanistan İtalya'nın yanında Bulgaristan'ın da bir saldırı yapmasından endişe duyuyordu. Ankara, Sofya'ya, Bulgaristan'ın Yunanistan'a saldırması halinde Türkiye'nin savaşa gireceğini bildiren bir ultimatoom gönderdi. Buna karşılık Bulgaristan Yunanistan'a hiçbir şekilde saldırmayacaklarının teminatını verdi. Böylece Yunanistan, Bulgaristan sınırına yığıldığı askerleri İtalya'ya karşı direnişte kullanarak, ülkeyi İtalyan işgalinden kurtarabildi²⁰⁸. Yunanistan'ın zaferi ile Türkiye'nin İtalya'ya karşı savaşa girmesine gerek kalmadı ve Türk-Alman ilişkilerindeki bu kriz atlatılmış oldu.

Tam bu sıralar Almanya, Hariciye Vekili Saraçoğlu'nu uzlaşmaz tavırları nedeniyle devirme girişiminde bulundu. Almanya Fransa'yı işgal ettikten sonra Paris'te ele geçirilen belgelerdeki Türk-Fransız gizli görüşmelerini derleyerek kamuoyuyla paylaştı. Bu belgelerde Bakü üzerine yapılması düşünülen harekâtla ilgili görüşmeler yer alıyordu. Almanya bu belgeleri paylaşarak normalleşmeye başlayan Türk-Sovyet ilişkilerinde tekrar bir gerginliğe neden olmayı ummaktaydı. Türk-Sovyet ilişkileri bozulmaya başlayınca hükümet iyi niyet göstergesi olarak Saraçoğlu'nu görevden alarak, Almanya ile daha uzlaşmacı davranan bir Hariciye Vekili atayacaktı. Lakin Almanya'nın planları umduğu gibi gitmedi. Bu belgeler karşısında ne Sovyetler, Türkiye'ye karşı olumsuz bir

²⁰⁷ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 232.

²⁰⁸ DEDEKOCA (2012), *a.g.e.*, s. 47-48.

tepkide bulunmuş, ne de Saraçoğlu görevinden alınmıştı. Almanya'nın Türkiye'yi zor durumda bırakma planları işe yaramamıştı.

Alman Ordusu'nun Avrupa'daki ilerleyişi ve ülkenin savaş stratejisinde değişikliğe gitmesi, Berlin'in Türkiye politikasında görüş ayrılıklarına neden oldu. Almanya'nın İngiltere anakarasına düzenlediği hava saldırıları başarısızlıkla sonuçlandı. Almanya İngiltere'yi denizasırları alanlarda, yani İngilizlerin Orta Doğu, Afrika ve Asya'daki topraklarına saldırı planları kurmaya başladı. Almanya İtalya'nın Yunanistan'a yenilmesi nedeniyle Balkanlar'ı kendi işgal edecekti. Alman Ordusu Türkiye sınırına geldiğinde Türklerin durumu ne olacaktı? Alman kurmaylarının bir kısmı Orta Doğu ve Asya'ya ulaşmak için ordunun bir bölümünün Afrika üzerinden Süveyş Kanalı'na saldırıya geçmesi, ordunun diğeri bölümünün de Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye saldırarak Süveyş Kanalı üzerinden Orta Doğu'ya geçecek olan ordu ile buluşmasını planlıyorlardı. Eğer bu saldırı başarılı olursa İngiltere'nin Akdeniz'deki varlığı tamamen sona erecek, daha sonra Hindistan'a yapılacak bir sefer ile batıya doğru ilerleyen Japonya ile birleşilecek ve Mihverler Asya'ya hâkim olacaktı. Diğeri bir görüş ise; Türkiye'ye saldırmanın Almanya'nın hedeflerini gerçekleştirmesini engelleyici olabileceğini söylüyordu. Almanya'nın ülkeye saldırısı halinde Türk Ordusu, Toros Dağları'nı tutacak ve Almanya'nın bu savunma hattını geçmesi çok büyük zaman kaybına neden olacak, Türkiye'nin altyapısı ve yolları yetersiz olduğu için de ordunun Orta Doğu'ya intikalinde güçlükler ortaya çıkacaktı. Almanlar Türkiye'ye saldırılması halinde büyük bir direnişle karşılaşacaklarını iyi biliyorlardı. Öte yandan Türkiye şuan tarafsızdı ve asıl düşmanlar yenilgiye uğratıldıktan sonra da işgal edilebilirdi. Nitekim Berlin ikinci görüşü kendi çıkarları için uygun gördü ve Türkiye'yi işgal planları rafa kaldırıldı.

Türkiye'nin işgalinin gündemden kalkmasında Alman-Sovyet ilişkilerinde başlayan bozulmanın da büyük etkisi oldu. 27 Eylül tarihinde Japonya, Alman-İtalyan bloğuna katılmış ve "Üçlü İttifak" kurulmuştu. Almanya'nın bu ittifaka Sovyetler'i sokma çabaları bir sonuç vermemiş ve iki ülke hâkimiyet alanlarının belirlenmesi konusunda uzlaşa sağlayamamışlardı. Bu durum sonrası hem Almanya hem de Sovyetler artık birbirleriyle anlaşamayacaklarını anlamışlardı. Akabinde Almanya Sovyetler'e saldırı

planını hazırlamaya başladı ve Türkiye'ye saldırı planı Sovyetler'i işgalin gündeme gelmesiyle iptal edildi²⁰⁹.

Yunanistan'ın İtalya'ya karşı kazandığı zafer, Ankara için ülkenin savaş dışı kalma ihtimalini arttırırken, Müttefikler için yeni bir umut ışığı oldu. Almanya şarka genişlemeye devam ederken, Türkiye'de sınırlarını güvence altına almak için çalışmalarını hızlandırdı. Ankara Bulgaristan'dan gelebilecek tehditleri ortadan kaldırmak için Bulgar yetkililerle müzakerelere girişti ve müzakereler sonucu iki ülke arasında 17 Şubat 1941 tarihinde bir Saldırmazlık Paketi imzalandı²¹⁰.

Bu antlaşmanın imzalandığı sırada Almanya, İtalya'nın Yunan Ordusu karşısında uğradığı hezimet nedeniyle Yunanistan'a saldırı planını hazırlamaya koyuldu. Almanya Yunanistan'ın yenilgisine kesin gözle bakıyordu ve bu gerçekleştiğinde Alman Ordusu Türkiye sınırına kadar gelmiş olacaktı. Şu ana kadar tarafsızlığını koruyan Türkiye'nin böyle bir durumda nasıl tepki vereceği ve Ankara'nın tarafsızlığını bozup bozmayacağı Berlin için belirsizlik halindeydi. Eğer Türkiye Mihverler aleyhine tarafsızlığını bozarsa Almanya'nın Sovyetler'e saldırı planı sekteye uğrayabilirdi. Almanya için bundan sonraki asıl hedef Sovyetler Birliği'nin işgaliydi. Öyleyse Türkiye'nin tarafsızlığı mutlak suretle sağlanmalıydı.

Sovyet işgalinin gündeme gelmesiyle Almanya'nın Türkiye siyaseti de değişikliğe uğradı. Almanya sadece Türkiye'nin kesin tarafsızlığı ile yetinmeyecek, ilaveten Wehrmact'ın Sovyetler'i işgalinde Almanya'ya yardım etmesini sağlamaya çalışacaktı²¹¹. Almanya, Türkiye'yi yanında görmek istiyorsa derhal iki ülke arasındaki sorunları çözmeliydi. Özellikle İtalya, Türkiye için hala birinci endişe kaynağıydı ve Almanya'nın Balkanlar'daki ilerleyişi Ankara'yı rahatsız etmekteydi. Kroll ve Papen Türk-Alman ilişkilerindeki krizleri çözmek için Berlin'e iki ülke arasında bir saldırmazlık antlaşması yapılması yönünde tavsiyede bulundular. Müttefiklerin Mihver güçler tarafından aldıkları ağır yenilgiler, Türkiye'nin bu antlaşma teklifini kabul etmesinin

²⁰⁹ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 131.

²¹⁰ *A.g.e.*, s. 135, ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 159, TUNCER, (2012), *a.g.e.*, s. 91.

²¹¹ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 134.

koşullarını yaratmıştı. Alman Hariciye Vekili Ribbentrop ilk başta öneriye sıcak bakmasa da sonunda razı oldu ve iki ülkenin müzakereleri başladı²¹².

Yunanistan'ın zaferiyle İngilizler, Türkiye'nin tarafsız kalması yönündeki düşüncelerini değiştirdiler. Almanların Balkanlar'daki ilerleyişleri Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'nin oluşturacakları bir ordu ile yavaşlatılabilirdi. İngiltere, 12 Ocak'ta Türkiye'nin İtalya'ya savaş açmasını ve Alman Ordusu'nun Yugoslavya'yı geçip Bulgaristan'a gelmesi halinde Ankara'nın bu olayı savaş sebebi sayması yönünde Berlin'e bir ultiatom yollaması yönünde isteklerde bulundu. Türkiye savaş dışı konumunu bozmayarak İngiltere'nin bu isteklerini reddetti. İngiltere Türkiye'den olumsuz yanıt almasına rağmen; 31 Ocak'ta Churchill, İnönü'ye bir mektup yazdı. Churchill mektupta; Türkiye'den Müttefiklere hava üsleri tahsis etmesini istiyordu. İngiltere, Türkiye'nin Müttefiklere hava üsleri sağlaması halinde 100 uçak savar ve 10 uçak filosu vermeyi taahhüt ediyordu²¹³. Türkiye bu öneriyi de reddetmişti. Ankara daha önce savaş dışı kalma bahanelerini tekrarladı; Türkiye'nin yetersiz askeri donanımıyla savaşa girmesinin ülkeyi felakete götürmekten başka bir işe yaramayacağını İngiltere'ye bildirdi²¹⁴.

26 Şubat'ta İngiltere Hariciye Vekili Anthony Eden ve Genel Kurmay Başkanı John Dill Ankara'ya ziyarette bulundular. İngiliz yetkililer Almanya'nın Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a taarruza geçmesi halinde, Türkiye'nin Almanya'ya savaş açmasını istediler. Ankara'nın olumsuz yanıtı üzerine 18-19 Mart'ta Kıbrıs'ta yapılan görüşmelerde Eden, Saraçoğlu'na Türkiye direk savaş ilan etmese de, Almanya'nın Yunanistan'a saldırısı sonrası Yugoslavya Mihverlere savaş ilan ederse en azından Berlin'e bunun bir savaş sebebi sayılacağına dair ultiatom gönderilmesini istedi. Türkiye bu öneriyi de kabul etmedi. İngilizler Yugoslavya'nın kendi tarafında olduğunu düşünürken 25 Mart tarihinde Yugoslavya Mihver blokuna katıldı. 27 Mayıs günü Yugoslavya'da darbe oldu ve Nazi yanlısı hükümet devrildi. Bunun üzerinde Almanya 6 Nisan'da taarruza geçti ve Belgrad 17 Nisan'da Almanya'ya teslim oldu²¹⁵. Böyle bir durumda Türkiye Almanya'ya savaş

²¹² KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 232-233.

²¹³ GÜRÜN (1988), *a.g.m.*, s. 1461.

²¹⁴ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 137.

²¹⁵ GÜRÜN (1988), *a.g.m.*, s. 1459-1462.

ilan etmiş olsaydı Balkanlar'da Yunanistan ile tek kalacaktı. Yunan Ordusu'nun büyüklüğü düşünülürse Türkiye'nin Alman Ordusu'na karşı fazla bir direniş gösteremeyeceği aşîkârdır.

1941 yılının başında İngilizlerin Türkiye'yi savaşa sokmak için yoğun çaba harcadıkları sırada Almanya'da boş durmadı. 1 Mart tarihinde Hitler, Churchill'in yaptığı gibi İnönü'ye bir mektup gönderdi²¹⁶. Mektubun amacı; Almanya'nın Yunanistan'ı işgali sonrasında Türkiye'nin düşman saflarında mevzilenmesini engellemek ve Türk-Alman ilişkilerindeki gerilimi azaltmaktır. Mektupta, İngiltere'nin Yunanistan'daki varlığının Almanya üzerinde yarattığı tehlikeden ve bu tehlike karşısında Almanya'nın zaruri olarak Yunanistan'ı işgal etmesi gerektiğinden ve Almanya'nın Yunanistan üzerinde toprak talebi olmadığından bahsediliyordu. Aynı zamanda Hitler Ankara'nın endişelerini ortadan kaldırmak için iki ülkenin tarihsel dostluğundan ve Türklerin ve Almanların zamanında İngilizlere karşı verdikleri omuz omuza mücadeleye işaret ederek, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü bozucu amaçlar gütmediklerini vurguluyordu. Bulgaristan'ın Mihver bloğuna katılmasının Türkiye açısından herhangi bir olumsuz durum yaratmayacağına ve sözü geçen İngiliz tehlikesinin ortadan kalkmasıyla Bulgaristan'ın Romanya topraklarından çıkacağı da mektupta ayrıca değiniliyordu. Hitler iyi niyet göstergesi olarak da, Yunanistan işgal edildikten sonra Alman kuvvetlerinin Trakya sınırına belli mesafeden fazla yanaşmayacağı konusunda garanti veriyordu. Son olarak mektupta, iki ülkenin bozulan iktisadi münasebetleri konusu da ele alınıyordu. Savaş ortamının yarattığı konjonktür nedeniyle Türk-Alman ticaretinin azaldığını ve savaşın bitmesinden sonra, bu geçici durumun sona ererek, iki ülkenin iktisadi ilişkilerinin yeniden gelişeceğini ve Almanya'nın tekrar Türk mallarının baş alıcısı olacağı anlatılıyordu²¹⁷. Hitler'in mektubu üzerine İnönü'de aynı dostane dille bir mektup yazarak, iki ülkenin sorunlarının tez vakitte çözülmesi gerektiğinden ve Türk-Alman dostluğunun korunmasının öneminden bahsederek karşılık verdi.

Almanya'nın Avrupa'daki etkinliğini giderek arttırmasıyla, Sovyetler de Türkiye ile ilişkilerini iyi yönde tahsis etmek için çalışmalara başladı. Almanya'nın doğuya doğru

²¹⁶ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 137.

²¹⁷ Hitler'in mektubunun Türkçe çevirisi için bkn. KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 259-260.

ilerleyişi Sovyetler nezdinde Türkiye'nin önemini ortaya çıkarttı. İki ülke 25 Mart'ta ortak bir demeç yayınladılar. Moskova, Türkiye üzerinde toprak talebinde bulunmayacağını ve ülke Almanya ile savaşa girerse Sovyetler'in tam tarafsız kalacağını garantilediğini açıkladı²¹⁸. Moskova, Müttefiklerin Avrupa'da uğradığı yenilgiler nedeniyle Türkiye'nin Mihver bloğuna katılacağından endişe duyuyordu ve Alman-Sovyet savaşının başlaması an meselesiydi. Bu durum gerçekleşirse, Alman Ordusu'nun Türkiye üzerinden Sovyet topraklarına taarruza geçmesinin önü açılacaktı. Böylece Almanya Sovyetler'in önemli petrol yataklarını bombalayarak, Kızıl Ordu'nun savaşma potansiyeline çok büyük darbe vuracaktı.

6 Nisan 1941 günü Almanya, Yugoslavya ile birlikte Yunanistan'a saldırıya geçti. Yunanistan çok kısa bir sürede Almanya'ya teslim oldu²¹⁹. Mayıs ayına gelindiğinde Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Bulgaristan, Almanların kontrolü altına girdiler. Yunanistan'ın işgali sonrası Almanya, Türkiye'nin Trakya sınırına kadar dayandı. Hitler'in bundan sonra önünde iki seçeneği vardı. Ya Alman Ordusu Sovyetler'e saldırıya geçecekti ya da Türkiye üzerinden Orta Doğu'ya oradan da Asya üzerine yürüyecekti. Ankara panik halindeydi. Hitler Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı emelleri olmadığını sürekli yinelese de, hükümet Almanlara güvenmekte güçlük çekiyor ve bir sonraki hamlelerini merak ve endişeyle bekliyordu.

Tam bu sırada Irak'ta Almanya'nın desteğiyle Raşit Ali Geylâni önderliğinde bir darbe oldu. Irak darbe sonrası Almanya'nın safına geçti. Fransa'nın çöküşünden sonra Suriye de Almanların kontrolü altına girmişti. Bu dönemde Fransa'yı Nazilerin iktidara getirdiği Vichy hükümeti idare ediyordu²²⁰. Aynı şekilde İran hükümeti de Nazi yanlısıydı. Türkiye'nin Karadeniz dışında bütün sınırları Almanya'nın kontrolü altındaydı.

Almanya'nın Orta Doğu petrollerine ulaşmak oradan da Asya'ya geçmek için eline büyük bir koz geçmişti. İngiltere, Almanya'nın Orta Doğu'ya hâkim olmasına kesinlikle izin veremezdi. Bu yüzden İngilizler Irak'ı tekrar kontrol altına almak için tez vakitte Basra Körfezi'nden çıkartma yaptılar ve Türkiye'den aktif yardım talep ettiler. Aynı şekilde

²¹⁸ TUNCER, (2012), *a.g.e.*, s. 94.

²¹⁹ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 139.

²²⁰ TUNCER, (2012), *a.g.e.*, s. 94-95.

Almanya’da Türkiye’den destek istiyordu. Almanya’nın Irak ve Suriye hükümetlerini desteklemesi için bir an önce Orta Doğu’ya asker ve mühimmat sevk etmesi elzemdi. Almanya’nın bu yardımları gönderebilmesi için Türkiye’yi geçiş güzergâhı olarak kullanması gerekiyordu. Almanya, Türkiye’den Ege Denizi’ndeki bazı adaları ve Trakya’dan bir miktar toprak verilmesi karşılığında, sivil görünümlü Alman askerlerinin, mühimmat ve savaş için gerekli diğer malzemelerin geçişlerine izin vermesini talep etti. Ayrıca Almanya Türkiye’nin toprak bütünlüğünü bozucu hiçbir eyleme girişmeyeceğini yineleyerek Ankara’nın endişelerini ortadan kaldırmaya çalıştı. Türkiye ise Almanya’nın teklifini kabul ederek İngiltere ve Fransa ile imzalanan Üçlü Pakt’a aykırı hareket etmiş olacağını ve Almanya’nın Türkiye’ye saldırmama sözü karşılığında, başka bir devletle yapacağı savaşta tarafsızlığını koruyacağını söyleyerek reddetti. Vichy hükümeti de Almanya gibi Türkiye’ye silah ve mühimmat yardımı karşılığında Suriye’ye asker ve malzeme geçirmek için Ankara’ya talepte bulundu, lakin bu öneri de hükümetçe reddedildi²²¹.

Almanya’nın Orta Doğu’ya hâkim olması demek, Müttefikler kadar Türkiye’nin de zor durumda kalacağı anlamına gelir. Böyle bir durumda Almanya Türkiye’yi tamamen sarmış olacak ve Müttefikler için Türkiye’nin tarafsızlığını muhafaza etmesini beklemek hayalden ibaret kalacaktı²²². Almanya da Orta Doğu, Avrupa ve Kuzey Afrika’daki konumunu kullanarak Türkiye’nin dış ticaretinden, askeri ve diğer yardımlara kadar ülkeye giren çıkan her türlü şeyi kontrolü altına alacaktı. Böylece Türkiye Almanya’nın taleplerini geçiştirici ve oyalayıcı taktiklerle geri çeviremeyecek, Mihverlerin çıkarlarına uygun hareket etmek zorunda kalacaktı.

3.5. Türk-Alman Saldırmazlık Paktı ve Clodius Antlaşması

Almanya’nın Türkiye ile saldırmazlık antlaşması yapma planı Orta Doğu’daki mevcut karmaşa ile tekrar gündeme geldi. Berlin Türkiye ile saldırmazlık antlaşmasının bir an önce yapılması için harekete geçti²²³. Almanların antlaşmayı acelele getirmesindeki bir diğer önemli neden de; başlamak üzere olan Sovyet harekâtıydı. Sovyetler’e saldırı

²²¹ A.g.e., s. 95

²²² DERİNGİL (1994), a.g.e., s. 148.

²²³ A.g.e., s. 149.

arifesinde Türkiye'nin kesin tarafsızlığı mutlaka sağlanmalıydı. Berlin Türkiye'nin Almanya tarafından bir saldırıya uğramadığı sürece kendilerine karşı savaş açmayacağından emin olduktan sonra saldırmazlık antlaşması önerisini Ankara'ya iletti. Ankara teklifi kabul etti²²⁴. Böylece Türk-Alman Saldırmazlık Paktı 18 Haziran 1941 tarihinde Ankara'da imzalandı²²⁵.

Antlaşmaya göre hem Almanya hem de Türkiye birbirlerinin aleyhine olacak her türlü faaliyetten uzak duracak, birbirlerinin egemenlik haklarına saygı göstereceklerdi. Antlaşma 10 yıl süreyle geçerli olacaktı. Almanya bu antlaşma ile artık Türkiye'den gelebilecek bir saldırı ihtimalini ortadan kaldırarak, Sovyetler üzerine yapılacak taarruza tam anlamıyla odaklanabilecekti. Nitekim böyle de oldu; antlaşmanın imzalanmasından 4 gün sonra 22 Haziran tarihinde Almanya "Barbarossa Harekâtı'nı" başlatarak Sovyetler'e saldırıya geçti²²⁶. Türkiye'nin endişeleri de artık ortadan kalkmıştı. Zira Almanya Sovyetler'e saldırarak Türkiye'yi işgal etme gibi bir niyetinin olmadığını göstermişti. Ankara'ya göre Almanya'nın Sovyetler ile savaşı çok uzun sürecekti. Eğer Almanya savaşı kazanırsa Sovyetler'in Türkiye'den istediği topraklar konusunda Ankara rahatlayacak ve kazandığı zafer karşısında ülkenin ordusu ve ekonomisi epey yıpranacak, bu yüzden Türkiye ile uzun süre uğraşamayacaktı²²⁷. Lakin Ankara'nın genel görüşü bunun tersini savunuyordu. Almanya'nın Sovyetler'e karşı yenilgisine kesin gözle bakılıyordu. Bu durumda da Sovyetler Almanya karşısında yıpranacağı için Türkiye'den toprak talep edemeyecekti. Her iki sonuç da orta vadede Türkiye için olumlu olsa da; Almanya'nın savaşı kazanması Türkiye'nin er ya da geç Almanya'nın uydusu haline gelerek bağımsız bir devlet olarak yaşamasının sonu demektir. O yüzden Sovyetler'in Almanya'yı yenerek kendisinin de yıpranması Türkiye'nin çıkarıydı. Diğer yandan Berlin Almanya'nın Türkiye'yi kullanarak Orta Doğu'ya destek gönderilmesi hususunda Ankara'nın ikna olacağını düşünmekteydi. Berlin bu antlaşmayı imzalarken biraz fazla hayalci davranmış, Türkiye'nin Almanya'nın gücüne boyun eğerek isteklerini yaptırabileceğini ayrıca antlaşmanın ardından Almanya Sovyetler'e karşı zaferler

²²⁴ ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 164.

²²⁵ DENİZ (2015), *a.g.m.*, s. 93.

²²⁶ TUNCER, (2012), *a.g.e.*, s. 98.

²²⁷ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 235.

kazandıkça Türkiye'nin kendi isteğiyle Mihver bloğuna katılacağını ummuştur²²⁸. Almanya'nın Sovyetler'e saldırmasının üzerinden daha iki ay geçmeden Ribbentrop, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye çok kısa bir sürede Alman Ordusu'nun Sovyetler'e karşı nihai zafer kazanacağını söylemesi üzerinde Gerede, Sovyet Ordusu'nun Almanya tarafından yenilgiye uğratılmasının uzun zaman alacağını söylemiştir²²⁹. Gerede'nin söyledikleri aslında Türkiye'nin Alman zaferine inanmadığını, dolayısıyla Türkiye'nin Mihver güçleri katılma konusunda olumlu bir tavır sergilemediğini gösteriyordu.

Türk-Alman Saldırmazlık Paktı Müttefikler nezdinde şok etkisi yapmıştı. Türkiye hem Müttefiklerle hem de Müttefiklerin baş düşmanı Almanya ile anlaşmıştı. Bu bağlamda Türkiye'ye karşı en sert tepkiyi Fransa'nın düşmesinin ardından sahneye çıkan ABD verdi. 21 Mart tarihinde Ödünç Verme ve Kiralama Planı kapsamına dâhil edilen, böylece ABD'den silah ve mühimmat yardımları alan Türkiye bu programdan çıkartıldı. İngiltere bu duruma ABD kadar sert tepki göstermemiş ve halâ Türkiye'nin Mihver bloğunda savaşa katılmasını engellemek için çaba harcamaya devam etmiştir. Hatta İngiltere ABD'nin Türkiye'yi silah yardımından yoksun bırakmasına sıcak bakmayarak Washington'u ikna etmeye çalışmış, ABD ise her an Almanya'nın saflarına katılabilme olasılığı olan bir ülkeye silah göndermenin riskli ve lüzumsuz olduğunu düşünerek, İngiliz önerisini reddetmiştir²³⁰.

Almanya bu arada Türkiye'deki propagandalarına tam gaz devam ediyordu. Almanya Türk basınında etkinlik sağlamıştı ve ülkenin zaferleri basına sıkça yansıyor. Gerçekten Almanya büyük zaferler elde ediyordu. Kızıl Ordu Almanya karşısında hezimete uğruyor, Rommel komutasındaki Alman Ordusu Afrika'da İngilizlere karşı büyük galibiyetler elde ediyordu. Almanya bu galibiyetlerin ardından Türkiye'yi savaşa sürüklemek için toprak verme önerisini genişleterek yineledi. Almanya, Sovyetler'in işgalinin ardından Kafkasya'da tampon devletler kurmayı ve bu devletlerin idarelerini Türkiye'ye bırakmayı ve Trakya'da bir miktar toprak ve bazı Ege adalarının verilmesine

²²⁸ KOÇAK (1996), *a.g.e.*, s. 600.

²²⁹ *A.g.e.*, s. 603.

²³⁰ TUNCER, (2012), *a.g.e.*, s. 98.

ilaveten, Suriye ve Irak'ın kuzeyinin de Türkiye'ye verilmesini önerdi²³¹. İşin garip tarafı aynı yıl İngilizler de Almanya gibi Türkiye'ye Halep ve bazı Ege adalarının verilmesini önerdiler²³².

Ağustos ayında Türkiye ile Müttefiklerin arasının açılmasına neden olan bir olay gerçekleşti. Sovyetler ve İngiltere, ülkedeki Nazi yanlısı kuvvetlerin gücünü kırmak ve Sovyetler'e Müttefiklerce yapılacak ikmal yolunun güvenliğini sağlamak için İran'a saldırıya geçtiler. Türkiye'ye göre İngiltere ve Sovyetler'in İran'ı işgal etmesi konusunda gösterdikleri gerekçe gerçekçi değildi. İran'ın toprak bütünlüğünü bozucu bu hareket yarın Türkiye'ye de yapılabilirdi. İngilizler İran'ın işgalinin zorunluluk olduğunu ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü bozucu hiçbir harekete girişmeyeceğini taahhüt etseler de, Ankara İngilizlerin bu söylemlerine güvenemiyordu²³³.

Almanya, Türkiye ile Müttefiklerin aralarının açılmasını fırsat bilerek, Ankara yönetiminden yeni isteklerde bulundu. Berlin Türkiye'nin Montrö'yü fesih etmesini ve Boğazlar'ın tüm gemilere kapatılmasını istedi. Böylece Boğazlar'dan serbestçe geçen İngiltere'nin ve gene İngiltere yoluyla Sovyetler'e yardım sağlayan ABD'nin, Karadeniz'e çıkışlarının önü kesilecekti. Lakin Türkiye Almanya'nın bu önerisini de reddetti²³⁴.

Almanya'nın bütün çabalarına rağmen Türkiye tarafsızlığını korumak dışında, Mihver güçlerine doğrudan ya da dolaylı olarak yardımlarda bulunmadı. Ankara yönetimi 1941 yılında savaşın sınırlara kadar dayandığı bir konjonktürde bile Müttefikler ile Mihverler arasındaki dengeyi çok iyi kurdu öte yandan tüm baskı ve tehditlere karşın savaş dışı kalmayı başarabildi. Elbette II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü en fazla tehdit ettiği bu dönem, ülkeyi ekonomik olarak da yıprattı. Türkiye, Almanya ile ticaret hacminin daralmasının yarattığı sorunların yanında İngiltere'den de yeterli desteği göremiyordu. Daha savaşın başında Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu askeri malzemeleri ve yardımları gönderemeyen İngiltere, Almanya'nın Kafkasya, Avrupa ve Afrika'daki

²³¹ KOÇAK (1996), *a.g.e.*, s. 605.

²³² DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 150.

²³³ *A.g.e.*, s. 152-153.

²³⁴ KOÇAK (1996), *a.g.e.*, s. 607.

ilerleyişinden sonra bu konuda muvaffak olmakta daha da zorlanmaya başladı. Diğer yandan Türkiye ile Müttefikler krom fiyatları konusunda bir türlü mutabakata varamıyorlardı. Zira Türkiye savaşın dinamikleri içerisinde krom fiyatlarına sürekli zam yapıyordu. Türkiye'nin kroma uyguladığı fiyat artışları ve Fransa'nın da çökmesiyle 1942 yılının sonuna kadar İngiltere, Türkiye'den hiç krom alamadı²³⁵.

Türkiye savaş ekonomisi koşullarını 1941 yılından itibaren yaşamaya başladı. Sınai ve tarımsal üretimin daralması ve ürün kalitesindeki verimliliğin düşmesiyle, savunma giderlerinin finanse etmek giderek zorlaştı. Üstelik 1941 yılı savaş içerisinde Türkiye'nin savunma harcamalarına bütçeden en fazla kaynak ayırdığı yıldır. Savaş öncesinde hükümet toplam bütçenin %35'ini savunma giderlerine ayırırken, 1941 yılına gelindiğinde bu oran %60'a yaklaştı. Savaş boyunca genel olarak toplam bütçenin %55'i savunma harcamalarına ayrıldı²³⁶.

Hükümet özellikle savunma harcamalarını finanse etmek için yürürlükte olan vergilerinin oranında artışa giderken, diğer yandan yeni olağanüstü vergi kalemleri ortaya çıkarttı. Hava Kuvvetleri Yardım Vergisi ve Tekel Maddelerinden Alınan Savunma Vergisi gibi vergilerin, tahsilat miktarlarında 1941 senesinde bir önceki yıla göre yaklaşık 23 milyon TL tutarında artış sağlandı. Buna ilaveten Kibritten, Binalardan ve PTT üzerinden alınan savunma vergileri ve Gümrük Çıkış Vergisi gibi yeni vergiler getirildi. Lakin bu yeni vergilerin tahsilat miktarları beklendiği kadar olmadığı için etkinlikleri zayıf kaldı²³⁷.

Türkiye savaş boyunca, savaşan ülkelerin gıda maddelerine olan ihtiyaçları arttığı, ülkede zorunlu mallar dışındaki diğer malların ithalatı kısıtlandığı ve ülkenin başlıca dış ticaret ortaklarıyla ticaret hacmi daraldığı için hep dış ticaret fazlası verdi. Şunu da ilave etmek gerekir; Dünyada savaş nedeniyle genel olarak mal satma konusunda isteksizlik vardı. Bu yüzden de Türkiye'nin dış ticaret hacmi savaş öncesi döneme göre yarı yarıya azalmıştı. Türkiye dış ticaret fazlası verdiği için Merkez Bankası'nın altın stoklarında artış

²³⁵ KURAT (1961), *a.g.m.*, s. 101.

²³⁶ İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, s. 20.

²³⁷ *A.g.e.*, s. 38.

yaşandı²³⁸. Ancak altın stoklarındaki artış ticaret hacminin dar olması nedeniyle çok sınırlı miktarda kaldı.

Hükümet harcamaları finanse etmek için olağanüstü vergilerin dışında, iç borçlanmaya da başvurdu. 1941 yılında 4,3 milyon TL iç borç alan hükümet, 1941 yılında bu miktarı 19 milyon TL'ye çıkarttı²³⁹.

Hükümet gelir attırmak için savaş boyunca para arzını ciddi oranda arttırdı. Para arzı endeksiyle gösterdiğimizde 1938 yılında 100 olan endeks, 1941 ve 1945 yıllarında sırasıyla 258 ve 419'a yükseldi. Merkez Bankası para arzını karşılıksız olarak arttırmamaya özellikle önem vermiş, para arzını eldeki altın rezervleri ve daha çok reeskont karşılığı arttırmıştır. Savaş döneminde özel kesimin yabancı kaynak bulma imkânının ortadan kalkmasıyla eldeki ticari senetler reeskonta gitmiştir²⁴⁰. Aynı zamanda Merkez Bankası, Hazine'den aldığı altın rehini karşılığında yaklaşık 250 milyon TL tutarında avans vermiştir²⁴¹.

Savaş döneminde Türkiye'de enflasyon çok yüksek seyretmiştir. Savaş boyunca azalan sınai ve tarımsal üretimin yarattığı olumsuz arz şokları, fiyat artışlarını tetiklemiştir. Saydam hükümeti her ne kadar katı fiyat kontrolleri uygulasa da, karaborsacılık ve stokçuluğun önüne geçememiştir. Tüketici fiyat endeksi 1938 yılı 100 kabul edildiğinde 1940 yılında 110'a, 1941 yılında 133'e, 1942 yılında 221'e ve son olarak 1945 yılında 333'e sıçramıştır. Enflasyondaki ivmelenme 1941 yılından itibaren daha da artmıştır. Gıda ve toptan eşya fiyat artışları ise ortalamadan daha fazla artış göstermiştir. 1941 yılında 144'e çıkan gıda fiyatları 1942 yılında 296'ya sıçramış ve 1945 yılında 424'e kadar fırlamıştır. Toptan eşya fiyatları ise 1941 yılında 175'e, 1943 yılında 590'a sıçramış daha sonra fiyatlar bir miktar inerek 1945 yılında 414'e inmiştir²⁴².

Türkiye ekonomisi her alanda savaş nedeniyle epey yıpranmaya başladı. Almanya dışındaki devletlerle ekonomik ilişkiler, savaş yüzünden bir türlü geliştirilemiyordu.

²³⁸ PAMUK (2018), *a.g.e.*, s. 200.

²³⁹ İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, s. 31.

²⁴⁰ *A.g.e.*, s. 68-69.

²⁴¹ TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 308.

²⁴² İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, s. 75.

Savaş boyunca Türkiye'yi Almanya'nın iktisadi nüfuzundan kurtarmak için en çok çaba sarf eden İngiltere ile ekonomik yapılar uyuşmuyor ve İngilizler Türk mallarına yeterli ilgiyi göstermiyorlardı. İngiltere'nin almak istediği Türk mallarının sevkiyatı ise, ülkenin Almanya tarafından çevrelenmesi nedeniyle engellere takılıyordu. O zaman Türkiye'nin Almanya ile iktisadi ilişkilerini tekrar geliştirmeye çalışması zorunluydu. Aynı şekilde Almanya da Türkiye ile ticari ilişkilerini geliştirmek istiyordu. Sovyetler üzerine başlayan harekât Almanya'nın savaş için gerekli hammadde ihtiyacını misliyle arttırmıştı. Ülkenin krom stokları tükenmek üzereydi ve neredeyse iki yıldır Almanya Türkiye'den krom alamamıştı²⁴³. Sovyetler hem coğrafi hem de askeri bakımdan Almanya'yı en çok zorlayan ülkeydi. Almanya bu durumda savaş öncesinde krom ihtiyacının yarısını karşılayan Türkiye'den acilen çok miktarda krom ithal etmeliydi. Almanya'nın kromun yanında bakır, manganez gibi önemli cevherler, pamuk, zeytinyağı, tütün gibi diğer hammaddelere de gereksinimi vardı.

1940 yılında imzalanan ticaret antlaşmasından Türkiye memnun değildi. Savaş öncesinde imzalanan antlaşmalara kıyasla bu antlaşmanın kapsadığı mal miktarı çok azdı. Türkiye'nin Almanya ile ticari ilişkilerini geliştirme isteğine Papen ve Kroll'da olumlu yaklaşıyorlardı²⁴⁴. Türkiye'nin bu isteği Almanlara, ülkeden krom ve diğer hammaddeleri ithal edebilmek için fırsat yaratmıştı. Ayrıca bütün baskı, tehdit ve imtiyazlarına rağmen Mihverler safında yer almayan Türkiye, ticari ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla savaş öncesinde olduğu gibi Müttefiklerin hükümet üzerindeki isteklerine ve baskılarına karşı Almanya lehine direniş gösterebilirdi.

Yürürlükte olan ticaret antlaşmasının süresi dolmak üzereydi. Eylül ayında Alman Hariciye Vekâletinde görevli Carl Clodius Ankara'ya geldi ve iki ülkenin ticari müzakereleri başladı²⁴⁵. Clodius Türk kromunu alabilmek için Ankara'nın isteklerinin karşılanması gerektiğini düşünüyordu. Ankara yönetimi savaş öncesinde Berlin'in Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosunu nedeniyle Almanya'ya krom satmaktan vazgeçmişti. Daha sonra Berlin, Türkiye'ye krom karşılığı silah ya da döviz cinsinden

²⁴³ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 178.

²⁴⁴ *A.g.e.*, s. 144.

²⁴⁵ KARATAŞ (2010), *a.g.m.*, s. 466.

ödeme yapmayı kabul etmiş, lakin Almanya'nın önerdiği silahlar, savaş öncesi anlaşmaya varılan silahlara göre daha düşük nitelikte olduğu için hükümet tarafından kabul görmemişti.

Krom cevheri Ankara tarafından daha çok siyasi amaçlarla kullanılıyordu. Krom ihracatının parasal anlamda Türkiye ekonomisine faydası çok azdı. Ankara krom cevherini uyguladığı denge politikasında koz olarak tutuyordu. Savaş sırasında Almanya'nın Türkiye'den almayı hedeflediği en önemli ve hayati hammadde kromdu. Türkiye krom silahını kullanarak Almanya'dan olabildiğince tavizler kopartmaya çalışıyordu. Bu tavizlerin başında; savaşta ülkenin en çok ihtiyacı olan silahlar (bilhassa tank, büyük toplar, uçak gibi ağır silahlar) ve tarımsal ürünlerin satışı karşılığında, mamul ve kapital malları ithalatı geliyordu. Ankara aynı şekilde Müttefiklerle yapılan pazarlıklarda da kromu, diğer ihraç mallarını satmak için bir koz olarak kullanıyordu.

Clodius krom karşılığı Türkiye'nin istediği silahların ve savaş malzemelerinin verilmesini Berlin'e bildirdi. Berlin Clodius'un teklifini kabul etti. Lakin Almanya'nın Türkiye'ye krom karşılığı göndermek istediği askeri malzemeler daha önce olduğu gibi Türkiye'nin istediği cinsten değildi. Öte yandan Berlin'in Türkiye'nin 1940'ta Müttefiklerle yaptığı gizli krom anlaşmasından haberi yoktu. Bu antlaşmaya göre Türkiye 1942 yılının sonuna kadar üçüncü bir ülkeye krom satamazdı. Clodius bu olayı duyunca ilk başta tepki gösterse de ülkenin kroma çokça ihtiyacı olduğu için müzakereler devam etti. Almanya ile müzakereler devam ederken, diğer taraftan Müttefikler de görüşmelerden haberdar ediliyordu ve ABD ile İngiltere haliyle bu görüşmelerden rahatsızdı²⁴⁶. ABD, Fransa'nın yıkılışı ve ülkenin savaşa girme ihtimalinin artmasıyla, 1941 yılından itibaren Müttefiklerle varılan krom antlaşmasındaki Fransa'nın payının tamamını ve İngiltere'nin payının bir kısmını almayı üstlenmişti. Dolayısıyla ABD Almanya ile yapılan müzakereleri endişe ile izliyor ve iki ülkenin krom konusunda bir mutabakata varamamasını umuyordu.

ABD Almanya'nın Türk kromunu satın almasını tamamen engellemek istiyordu. Bunun için Türkiye ile mevcut krom anlaşmasının süresinin uzatılmasını ayrıca Almanya'ya

²⁴⁶ A.g.m., s. 467.

krom satışının kesinlikle yapılmamasını istiyordu. Saraçoğlu ve ABD Büyükelçisi MacMurray'in Ankara'da yaptıkları görüşmelerde sert rüzgârlar esiyordu. Ankara yönetimi, Almanya'ya krom satışının tamamen durdurulmasını istemiyordu. Türk ordusunun ağır silahlara ve askeri malzemelere ihtiyacı vardı. Müttefiklerin şuana kadar Türkiye'ye gönderdikleri askeri malzemeler yetersizdi. Saraçoğlu, MacMurray ile yaptığı görüşmelerde Türkiye'nin silah ve askeri malzeme ihtiyacının olduğunu, Almanya'nın silahları ancak krom karşılığı satmaya razı olduğunu belirterek, Almanya'ya krom satışının az da olsa yapmak istediğini aktarmıştır. Saraçoğlu aynı zamanda Türkiye'nin Müttefikler ile krom antlaşmasının uzatılmasından taraf olduğunu ancak anlaşmadaki Almanya'ya krom satışını sınırlandıran maddelerin revize edilmesini istemiştir. ABD'nin sert tavrı yüzünden görüşmelerden bir netice elde edilememiş ve Türkiye ile Müttefikler arasındaki mevcut krom antlaşmasının süresi uzatılamamıştır²⁴⁷.

Almanya görüşmeler devam ederken Türkiye'nin istediği ağır toplar, tank ve uçaklar gibi askeri malzemeleri vermeye razı oldu. Eğer Berlin böyle bir taviz vermeseydi ABD ve İngiltere savaşın başında olduğu gibi, Türkiye'nin Almanya'ya krom satışının tekrar engelleyebilirdi ve Berlin bu durumun yaşanmasına kesinlikle izin veremezdi. Clodius ayrıca kromu 1942 yılından itibaren almayı umuyordu. Lakin bütün çabaları sonuçsuz kaldı. Türkiye, Fransa ve İngiltere ile yapılan antlaşmanın getirdiği yükümlülöklere aykırı davranmama konusunda kesinlikle taviz vermiyordu. Ankara'nın bu konuda taviz vermesi Müttefiklerle Türkiye'nin arasının açılmasına neden olabilirdi. Bu da Türkiye'nin uyguladığı denge siyasetine ters düşmekteydi. Gene denge siyaseti gereğı Türkiye Almanya'yı eli boş göndermek istemedi. Türkiye Almanya'nın kromun yanında bakıra da ihtiyacı olduğunu iyi biliyordu ve bu bağlamda Menemencioğlu Almanya'ya 6 bin ton olarak öngörölen bakır satışının iki kat arttırılarak 12 bin tona çıkartılmasını Clodius'a teklif etti²⁴⁸. İlaveten Almanya'ya zeytinyağı ve pamuk satışının arttırılması yönünde Türkiye tarafından garantiler verildi²⁴⁹. Clodius cevaben Türkiye'nin krom

²⁴⁷ *A.g.m.*, s. 468.

²⁴⁸ *A.g.m.*, s. 468-469.

²⁴⁹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 182.

konusundaki tavrını anlayışla karşıladığını belirtti ve her iki ülke krom satışının 1943 yılından itibaren başlatılması konusunda ortak mutabakata vardılar.

9 Ekim 1941 tarihinde iki ülke arasında hem gizli bir krom antlaşması hem de yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması Ankara’da imzalandı²⁵⁰. Türkiye 1943 ve 1944 yılları için Almanya’ya her yıl 90 bin ton toplamda 180 bin ton krom satacak karşılığında, Almanya’dan ağır silahlar alacaktı. 1943 yılı için satışı öngörülen 90bin tonun yarısı yani 45bin tonluk krom cevheri Türkiye’nin Almanya’dan 1943 Mart sonuna kadar aldığı malları ödemede kullanılacak kalanı 18 milyon TL tutarındaki silah ve askeri malzemeyle ödenecekti. Almanya kalan kromun bedelini ileride yapılacak yeni bir silah antlaşmasına bağlı olarak ödeyecekti²⁵¹.

Ticaret antlaşmasında ise, 31 Ağustos 1943 yılına kadar geçerli olma üzere 151 milyon TL tutarında mal mübadelesinin yapılması kararlaştırıldı²⁵². Bir önceki ticaret antlaşmasındaki mal mübadelesinin tutarı yaklaşık 43 milyon TL iken, yeni antlaşmada bu tutarın dört kata yakın arttığı görülüyor. Türkiye 1939 yılında Berlin’in uyguladığı silah ambargosu karşısında Almanya’ya krom satışını askıya alarak karşılık vermesinin meyvelerini geç de olsa almaya başladı. Berlin kroma olan ihtiyacı nedeniyle Clodius’un bütün karşı çıkışlarına rağmen Türkiye’ye istediği ağır silahları vermek zorunda kaldı. Hatta Berlin, Türkiye, Almanya’ya krom satmasa bile pamuk ve bakır karşılığında özellikle Fransa’dan ele geçirilen bazı tanksavar mermileri ve makineli tüfekleri vermeye razıydı²⁵³. Türkiye asıl kazanımını krom antlaşmasıyla birlikte imzalanan Türk-Alman Ticaret Antlaşması’ndan sağladı. 1940 ve 1941 yıllarında iki ülkenin ticaret hacmi epey daralmıştı ve yeni antlaşma ile Türkiye, Almanya’ya daha fazla mal ihracatı yapmaya ve daha önemlisi ikame olanakları zayıf birçok malı ithal etme imkânına kavuştu. Türkiye, bu ticaret antlaşması ile kapital mallarının yanında bilhassa ilaç ve medikal malzemeler gibi sağlık alanında ihtiyaç duyulan önemli maddeleri de ithal edebildi.

²⁵⁰ DENİZ (2015), *a.g.m.* s. 95.

²⁵¹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 184.

²⁵² *Resmî Gazete*, 2 Temmuz 1941, Sayı: 4849.

²⁵³ TÜRK (2015), *a.g.m.*, s. 773.

3.6. ABD'nin Savaşa Dâhil Olmasının Ardından Yaşanan Gelişmeler

1941 yılının sonunda savaşın şiddeti daha da artar hale geldi. 7 Aralık günü Japonya, Amerika'nın Pearl Harbor üssüne hava saldırısı düzenledi, akabinde ABD savaşa dâhil oldu²⁵⁴. Alman kuvvetlerinin, Kafkasya ve Kuzey Afrika üzerindeki ilerleyişleri de devam ediyordu. Ancak Almanya'nın ilerleyişi yavaşlamaya başlamıştı. Papen anılarında; ABD'nin savaşa dâhil olmasını, ordunun Müttefikler ve Sovyetler karşısındaki konumunun zayıfladığını da hesaba katınca, Almanya için felaketin başlangıcı olarak nitelendiriyordu. Lakin Hitler bu durumu felaket olarak değil, tam tersine Almanya'nın galibiyetinin anahtarı olarak görüyordu²⁵⁵. Hitler, Almanya, ABD'ye savaş ilan ederse, müttefik Japonya'nın da ortak düşmanları Sovyetler'e doğudan saldırıya geçeceğini, saldırı sonrası Kızıl Ordu'nun ikiye bölüneceğini böylece Almanya'nın zafere ulaşacağını düşünüyordu. Hitler, Almanya'nın ABD'ye savaş ilanına karşılık, Japonya'nın Sovyetler'e saldıracağına kesin gözüyle bakıyordu. Bu yüzden Pearl Harbor saldırısından dört gün sonra 11 Aralık'ta Almanya, ABD'ye savaş ilan etti. Ancak Hitler'in umduğu hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti, zira Japonya savaş boyunca Sovyetler'e karşı herhangi bir harekâta girişmemişti. Hitler'in bu stratejisi ABD gibi güçlü bir devleti karşısına almayla ve Japonya'nın kendisine saldırmayacağından emin olan Sovyetler'in Japon sınırındaki askerleri de Almanya ile olan savaşa dâhil ederek, Sovyet Ordusu'nun güçlenmesiyle sonuçlanacaktı.

ABD'nin savaşa girmesinin ardından daha bir ay geçmemişken 1 Ocak günü Mihver güçleriyle savaşıyan toplam 27 devlet Washington'da Atlantik Beyannamesi'nin prensiplerine uyulacağını kabul ederek “Birleşmiş Milletler Beyannamesi’ni” yayınladılar ve bu devletler Mihverlere karşı ortak hareket edileceğini dünyaya ilan ettiler²⁵⁶.

1942 yılı için Türkiye'nin en büyük endişesi Sovyetler'di. 1941 yılının Aralık ayında İngiltere Hariciye Vekili Eden Moskova'ya ziyarette bulundu. Bu ziyaret Türkiye'yi

²⁵⁴ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 167, ESMER ve SANDER, (1982), *a.g.e.*, s. 168.

²⁵⁵ PAPEN, Franz Von (2015), **Franz Von Papen'in Anılarından**, Der: Necip Azakoğlu, Tarihçi Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul, s. 445.

²⁵⁶ TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 103.

rahatsız etmişti. Sovyetler ve İngiltere'nin İran'ı işgalinin Türkiye üzerindeki yankıları hâlâ devam ediyordu. Türkiye'nin en büyük çekincesi; İngiltere ve Sovyetler'in gizlice anlaşarak Türkiye'nin toprak bütünlüğü üzerinde Sovyetler lehine bir düzenleme yapılmasıydı²⁵⁷. İngiliz-Sovyet görüşmeleri I. Dünya Savaşı'nı bizzat yaşamış Ankara yönetimi için, 1916'da Fransa, İngiltere ve Çarlık Rusya'sının Osmanlı'yı paylaşmak adına gizlice imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması'nı hatırlatıyordu²⁵⁸. Eden Türkiye'nin bu görüşmeler nedeniyle duyduğu rahatsızlığı gidermek için 8 Ocak 1942'de Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, hem İngiltere'nin hem de Sovyetler'in Türkiye toprakları üzerinde kesinlikle bölücü emelleri olmadığını söyledi²⁵⁹.

Türkiye her ne kadar Almanya'nın zafer kazanmasını, ülkenin bağımsızlığının sonu olarak görse de, Sovyetler'in savaştan galip ve güçlenerek çıkıp, Boğazlar üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirmesinden de bir o kadar endişe duyuyordu. Öte yandan Almanya ve Sovyetler'in 1939'da yaptıkları gibi bir antlaşma imzalamaları ve bu antlaşma sonucunda her iki ülkenin de Türk toprakları üzerinde düzenlemelere gidilmesi ihtimali Ankara'yı tedirgin ediyordu. Türkiye'nin bu endişelerini İngiltere kadar Almanya'da iyi biliyordu ve her iki ülke de ilerleyen süreçte Sovyet meselesini Türkiye'ye karşı koz olarak kullanmaya başladılar.

Almanya ilk olarak Molotov ve Hitler'in 12-13 Kasım 1940'ta yani Alman-Sovyet barışının devam ettiği sırada yaptıkları görüşmelerde, Sovyetler'in Almanya'ya açıkladığı Türkiye üzerindeki emellerini Ankara'ya bildirerek, olası bir Türk-Sovyet dostluğunun tekrar sağlanmasının önüne geçmeye çalıştı²⁶⁰. Molotov Hitler ile yaptığı görüşmelerde; Kars ve Ardahan'ın yeni düzen sağlandıktan sonra Sovyetler'e bırakılmasını istemişti. Molotov, Türkiye'nin Sovyet bloğunun nüfuz alanı içinde kalmasını, ayrıca Boğazlar'ın kendi denetimleri altına alınmasını talep etti. Öte yandan Almanya'nın Sovyetler'e Mihver güçlerine katılması teklifine karşı, Sovyetler, İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinde Kızıl Ordu için askeri üsler verilmesini istedi²⁶¹. Esasen

²⁵⁷ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 167-168.

²⁵⁸ ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 448.

²⁵⁹ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 168.

²⁶⁰ ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 448.

²⁶¹ TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 103.

Almanya ile Sovyetler'in ortak bir mutabakata varamamalarının nedenlerinden biri de Sovyetler'in Türkiye üzerindeki talepleri idi. Almanya Türkiye'yi başlangıçta hiçbir ülkenin nüfuz alanı içerisinde bırakmak istemiyordu. Almanya Türkiye'nin kaderini savaş bittikten sonra kendisi belirleyecekti. Türkiye'yi Sovyetler kadar İtalya'da istiyordu. Bu açıdan Türkiye gibi önemli bir ülke, Sovyetler gibi güçlü ve Almanya için her an tehdit oluşturma potansiyeli olan bir devlete bırakılamazdı. Türkiye'nin İtalya'ya bırakılması Almanya için daha iyi bir seçenektir. İtalya, hem Berlin ile daha iyi uzlaşabilir hem de daha rahat kontrol edilebilirdi.

Almanya'nın Türkiye'de Sovyet düşmanlığını körüklemek için yaptığı ikinci hamle de ülkedeki Turancı düşünceye sahip kişileri Rus karşıtlığı etrafında örgütlenmektir. Berlin hem hükümet, hem de halk içinde faaliyette bulunan gizli ajanlarıyla Ankara ve diğer sivil gruplarda Sovyet düşmanlığı besleyen azınlıkları harekete geçirmeye çalıştı. Hatta Ribbentrop 5 Aralık 1942 tarihinde Türkiye'deki Sovyet aleyhtarı propagandanın başarıya ulaşabilmesi için Papen'e 5 milyon RM gönderdi²⁶². Lakin Berlin bu konuda başarılı olamadı. Hükümet nezdinde bazı Sovyet düşmanı kesimler olsa bile genel hükümet kadroları arasında bu kişiler azınlık olarak kalmıştır. Ayrıca bu kişiler hükümetin uzlaşmacı ve dengeci dış politikasına aykırı hareket etmemişlerdir. İçerideki Sovyet karşıtı sivil grupların örgütlenip bir güç haline gelmeleri ise hükümet tarafından engellenmiştir.

Sovyetler de bu arada boş durmadı ve Almanya'nın Türkiye'deki nüfuzunu kırmak için karşı propaganda faaliyetlerine girişti. Sovyetler'in bu minvalde yaptığı en büyük hadise Papen'e suikast girişimidir. Zira Papen, Ankara ile Berlin arasındaki koordinasyonu sağlamada en önemli isim olarak öne çıkmaktaydı. Türkiye'ye de iş bitirici olma özelliğiyle gönderilmişti ve Berlin'i ikna etmek konusunda oldukça başarılıydı. Papen eşiyle birlikte 24 Şubat sabahı elçiliğe giderken bombalı saldırıya uğradı. Papen ve eşi bu saldırıyı birkaç ufak yara olarak atlattılar. Daha sonra yapılan araştırmada Sovyetler'in işin içinde olduğuna dair bulgular elde edildi ve İstanbul'daki Sovyet Konsoloslugu polis tarafından abluka altına alındı²⁶³. Daha sonra iki Sovyet vatandaşı hapse mahkûm edildi

²⁶² ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 448-449.

²⁶³ PAPEN (2015), *a.g.e.*, s. 446-447.

ve Sovyet Büyükelçisi ülkesine geri göndü. Başarısız suikast girişimi sonrası Türk-Sovyet ilişkileri kriz halini almaya başladı. Ancak Türk-Alman ilişkilerinin kopmasından sonra Ağustos 1944’de tutuklular serbest bırakıldı²⁶⁴.

3.7. Savaş Sırasında Ekonomik İlişkiler

Türkiye ve Almanya’nın savaşın başlamasıyla bozulan iktisadi ilişkileri 1941 sonunda toparlanmaya başladı. Türkiye’nin savaş döneminde savunma harcamalarının olağanüstü gelişimine karşılık, altyapı harcamalarında da önemli derecede arttı. Savaşın Türkiye topraklarına sıçraması halinde ordunun ve ordu için gerekli malzemelerin nakliyesi için demiryolu faaliyetlerine hız verildi. Demiryolunun Erzurum, Irak ve İran’a kadar götürülmesi bu faaliyetlerin başında gelmektedir. Hükümet savaş boyunca demiryolunun yanında su işleriyle ilgili de büyük altyapı yatırımları yaptı²⁶⁵.

Demiryolu faaliyetleri için gerekli malzemelerin temini ve beşeri sermaye ihtiyacı savaş öncesinde olduğu gibi Alman firmaları ve uzmanlarından yardım alınarak gerçekleştirildi. Türkiye, Almanya ile yaptığı bütün ticaret antlaşmalarında demiryolu için yolcu ve yük vagonları, lokomotifler, demir köprüler, makineler ve bunların yedek aksamlarını listeye dâhil etmeye özellikle önem verdi. Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinin en büyük icraatlarından biri olan ülkeyi demiryoluyla örme projeleri büyük oranda Almanya’ya başvurularak gerçekleştirildi. Bu bağlamda Haziran 1942 tarihinde TCDD yönetiminden bir heyet Berlin’e ziyaret ederek, Alman hükümeti ve kapitalist çevreleriyle ülkedeki demiryolu hattının genişletilmesi konusunda görüşmeler yaptı. Heyet, Almanya Hariciye Vekâleti, Demiryolları Vekâleti, Deutsche Bank, Krupp, Otto Wolf, Siemens, Ferrostahl ve Stahlunion gibi firmalarla buluştu. Görüşmeler sonunda varılan anlaşmaya göre, Türkiye, Almanya’dan 15 adet Krupp lokomotifi, 200 ile 300 arasında tren vagonu bunların yedek parça ve diğer aksamlarının dâhil olduğu 22 milyon RM değerinde demiryolu malzemesi alacaktı. Almanya ayrıca demiryollarının yapımında çalışmak üzere Türkiye’ye uzmanlar yollayacaktı. Türkiye savaş ve Almanya ile bozulan iktisadi ilişkiler nedeniyle altyapı yatırımlarını yapma konusunda büyük sıkıntılar çekiyordu. Bu

²⁶⁴ ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 449.

²⁶⁵ İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, s. 21.

antlaşma sayesinde Türkiye yarım kalan demiryolu yapım faaliyetlerine ve yapılmış olan demiryollarının bakım-onarım çalışmalarına devam edebilme olanağına kavuştu²⁶⁶.

Almanya'nın 1942 yılında kroma olan ihtiyacı daha da artar hale geldi. Kafkasya ve Kuzey Afrika'da savaş şiddetlenerek devam ediyordu. Bunun üzerine bir de Almanya ABD'ye savaş ilan ederek ordunun savaştığı cepheleri genişletti. Mihver bloğundaki ortakları da Hitler'i hayal kırıklığına uğratmıştı. Japonya Sovyetler'e savaş ilan etmemişti ve diğer ortağı İtalya ise savaşın başından beri sürekli mağlup olmaktaydı. Almanya'nın savaşı kendi lehine çevirmesi için yapabileceği fazla bir şey yoktu. Berlin'in Türkiye'yi savaş sokmak için yaptıkları bütün girişimler de sonuçsuz kalıyordu. Berlin Türkiye'nin Alman Ordusu'nun kazanacağı zaferler sonucunda eninde sonunda Mihverlere katılacağına kesin gözüyle bakıyordu. Lakin Türkiye, Almanya'nın en güçlü olduğu zamanda bile tarafsızlığını muhafaza edeceğini her fırsatta dile getirmiş, şimdi ise durum değişmiş ve Almanya'nın gücü kırılmaya başlamıştı. Almanya gene de Türkiye'den vazgeçemiyor; ülkedeki Sovyet endişesini diri tutmak için elinden geleni yapmaya devam ediyordu.

Almanya'nın gücünü kaybetmeye başlamasıyla Müttefiklerin Türkiye'yi savaş sokma konusundaki baskıları giderek artmaya başladı. 1942 yılında İngiltere'nin baskısıyla ABD Türkiye'yi tekrar Ödünç Verme ve Kiralama Programı çerçevesine dâhil ederek silah ve malzeme göndermeye, İngiltere'de gönderdiği silahların sayısını arttırmaya başladı²⁶⁷. Böylece Müttefikler Türkiye'yi bir an önce savaşa sokarak, Balkanlar'dan Alman kuvvetlerine baskı kurmayı, böylece Almanya'nın yenilgisini çabuklaştırmayı umuyorlardı.

Türkiye Almanya'nın yoğun olarak savaştığı coğrafyaların ortasında konumlanıyordu. Türkiye savaşa girmeyip sadece Müttefiklere hava üsleri ve karargâhlar tesis etse bile bu durum Alman kuvvetlerini zor duruma sokabilirdi. Papen'e göre Türkiye'nin Müttefik baskıları karşısında direnmesi gerekiyordu. Bunun için Almanya, Türkiye'ye çokça ağır silah hatta Berlin kabul ederlerse birkaç zırhlı alay sevkiyatı yapmalıydı. Papen bu

²⁶⁶ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 187.

²⁶⁷ DEDEKOCA (2012), *a.g.e.*, s. 53.

önerisini Hitler'e teklif ettiğinde; Hitler ilk başta bu silahların Almanya karşısında kullanılması ihtimali yüzünden çekinse de daha sonra kabul etti. Ayrıca bu yolla Türkiye'den daha fazla stratejik hammadde alınabilirdi²⁶⁸. Türkiye ile yapılan krom antlaşması gereğince alınacak kroma karşılık verilen 18 milyon RM tutarındaki silahlar ancak 45 bin ton kromun parasını karşılayabiliyordu.²⁶⁹

Türkiye savaş boyunca hem Müttefiklerden hem de Mihverlerden bol miktarda silah ve askeri malzeme yardımı aldı. Türkiye'nin savaştaki en büyük başarılarından biri de ülkeyi savaşa sokmaya çalışan taraflardan, ordunun yetersiz donanımına sahip olmasını bahane ederek temin ettiği silahlar ve askeri malzemelerdi²⁷⁰. Ancak Türkiye'nin daha fazla silah ve mühimmata ihtiyacı vardı ve ülke bunları karşılayabilecek yeterli mali güce sahip değildi. Papen, Menemencioğlu ile yaptığı görüşmelerde, Türkiye'nin silah ihtiyacının karşılanması için savaş öncesinde Alman İktisat Bakanı Funk'ın önerdiği silah kredisini tekrar canlanmayı teklif etti²⁷¹. Türkiye Almanya'nın teklifine olumlu karşıladi. Yapılan müzakereler sonucunda 31 Aralık 1942 tarihinde ikinci Türk-Alman kredisi antlaşması imzalandı.

Antlaşmaya göre Türkiye 100 milyon RM (yaklaşık 50 milyon TL) tutarında Almanya'dan silah satın alma karşılığı kullanılmak üzere kredi aldı. Kredi 10 yıl vadeli olup, ödemesi 20 eşit taksitle yapılacaktı. Kredinin yıllık faiz oranı ise %6,3 olarak belirlendi. Antlaşmaya, Almanya'nın göndereceği silahların yeni ve Alman ordusunun kullandığı Alman malı silahlar olması ile ilgili bir madde eklendi²⁷². Bu madde antlaşmanın en önemli maddesidir. Türkiye bu maddeyi ekleyerek Almanya'nın daha önce teklif ettiği; Alman Ordusu'nun Fransa gibi işgal ettikleri bölgelerden ele geçirilen silahları göndermesine mani olarak, ülkeye modern silahların alınmasının önünü açmaya çalıştı. Türkiye'nin bu antlaşma ile alacağı önemli silahlar ise şunlardır; Tiger III ve IV

²⁶⁸ PAPEN (2015), *a.g.e.*, s. 448.

²⁶⁹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 193.

²⁷⁰ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 170.

²⁷¹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 192.

²⁷² *Resmî Gazete*, 21 Nisan 1943, Sayı:5387.

tipi 67 adet tank, Funk-Wulf 190 tipi 60 adet avcı uçağı, 256 adet makineli tüfek ve çeşitli tür ve ebatla top mermileri ve zırhlı araçlar²⁷³.

3.8. Alman Ordusu'nun Geri Çekilmeye Başlaması

Rus steplerinde ilerleyen Alman Ordusu 1942 yılının sonunda Stalingrad Muharebesi'nde aldıkları yenilgi sonrası Avrupa'ya doğru geri çekilmeye başladı. Rommel komutasındaki Afrikakorps güçleri ise Müttefik karşı saldırısı ile Mısır'dan geri püskürtüldü²⁷⁴. Türkiye'nin Almanya çekincesi Müttefikler ordularının zaferleriyle beraber azalmaya başladı. Ancak bu sefer de Sovyetler'in güç kazanması Türkiye'yi tedirgin eder hale getirdi. Ankara, Kızıl Ordu'nun Alman Ordusu karşısında kazandığı zafer nedeniyle Sovyetler'in Türkiye üzerindeki emellerine İngilizlerin karşı çıkamayacaklarını düşünüyordu. Mayıs 1942'de İngiltere ve Sovyetler'in resmi olarak müttefik olmaları da Ankara'nın bu endişesini körükledi. Ankara yönetimi İngiliz yetkililerle yaptığı görüşmelerde sürekli bu konuyu dile getiriyordu. İngiliz yetkililer ise ne Sovyetler'in ne de İngiltere'nin, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne zarar verici amaçları bulunmadığını ve ülkenin Mihverler tarafından saldırıya uğraması halinde tam destek vereceklerini yineleyerek, Ankara'nın endişelerini gidermeye çalışıyorlardı²⁷⁵.

Gerçekten de İngilizlerin Türkiye'ye savaş açma ya da ülkeyi Sovyet nüfuzunun etki alanında bırakma gibi niyetleri yoktu. İngiltere'nin Türkiye planı daha farklıydı. Churchill'e göre 1942 yılının sonunda Kuzey Afrika ve Sovyet topraklarında mağlup olmaya başlayan Alman Ordusu'nun yenilgisinin hızlandırılması için Türkiye 1943 baharında mutlaka savaşa girmeliydi²⁷⁶. Türkiye'nin tekrar askeri anlamda yetersiz kaldığını bahane ederek savaşa girmeyi reddetmemesi için ülkeye tank, uçak ve top gibi ağır silahlar ve asker takviyesi yapılmalı, ülkenin 45 tümenlik askeri gücü savaşa sokularak Müttefik zaferini kolaylaştırmalıydı. Ülkede derhal çok miktarda mühimmat stoklaması yapılmalı ve askeri amaçla kullanılmak üzere havaalanları inşa edilmeliydi. Öte yandan Churchill, Çanakkale Boğazı'nı Sovyetler'e ikmal desteği sağlamak için

²⁷³ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 199, KARATAŞ (2011), *a.g.m.*, s. 474.

²⁷⁴ DEDEKOCA (2012), *a.g.e.*, s. 55-56.

²⁷⁵ ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 171.

²⁷⁶ *A.g.e.*, s. 171, DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 182.

kullanmayı planlıyordu ve bu planlara, ABD ve Sovyetler de tam destek verdiklerini ve planların bir an önce uygulanması için ellerinden geleni yapacaklarını söylüyorlardı²⁷⁷. Almanya ise 1943 yılına girerken Müttefikler karşısında aldığı yenilgiler nedeniyle, Türkiye'yi savaşa sokmak için baskı kurmaktan vazgeçti. Bu dönemde Almanya'nın yerini Müttefik baskıları almaya başladı²⁷⁸.

Müttefikler 1943 Ocak ayında yapılan Kasablanka Konferansı'nda Türkiye'nin bu yıl içinde kesin olarak savaşa girmesi gerektiği konusunda mutabakata vardılar. Churchill konferansta alınan Müttefik kararlarını Türk hükümetine tebliğ etmek için İnönü ve Başvekil Saraçoğlu ile 30 Ocak – 1 Şubat tarihleri arasında Adana'da görüşmelerde bulundu²⁷⁹. Churchill Türkiye'nin Müttefiklere üs tahsis etmesi ve ülkenin savaşa girmesi için çokça askeri malzeme gönderilmesi konusunu, Saraçoğlu ve İnönü ise Sovyetler konusundaki çekincelerini bir kez daha dile getirdi. Churchill Sovyetler'in savaştan yıpranarak galip çıkacağı için Türkiye'ye karşı bölücü faaliyetlere girişmesinin imkânsız olduğunu, bu yüzden Türkiye açısından endişe verici bir durum olmadığını anlatmaya çalıştı²⁸⁰.

Türk tarafı ise Churchill'in söylemlerini sadece ülkeyi savaşa sokmak için gerçeklikten uzak yatıştırmalar olarak nitelendiriyordu. Türkiye aynı zamanda Almanya ile savaşın durdurulması için Churchill'e barış yapma önerisinde de bulundu, lakin Churchill Türkiye'nin bu teklifini reddetti. Türkiye Almanya'nın tam çöküşe gitmeden savaşın bitmesini böylece Sovyet yayılmacılığı karşısında büyük bir güç olarak kalmasını istiyordu²⁸¹. Ayrıca Türkiye Müttefiklerin Boğazları kullanmayı istemesini, Montrö'ye aykırı olacağı gerekçesiyle reddetti²⁸². Adana görüşmelerinin sonucunda sadece Türkiye'ye bol miktarda askeri malzeme gönderilmesi konusunda ortak mutabakata varılabildi. Ayrıca İngiltere, Türkiye'ye savaşa girme konusunda, hazırlıklar tamamlanmadığı sürece baskı yapmayacaktı.

²⁷⁷ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 183-185.

²⁷⁸ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 412.

²⁷⁹ *A.g.e.*, s. 412, DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 189, KILIÇ (2010), *a.g.e.*, 269.

²⁸⁰ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 183-190.

²⁸¹ TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 123.

²⁸² DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 191.

Adana görüşmelerinin ardından Müttefikler, İngiltere öncülüğünde Türkiye'ye askeri yardımlarını sürdürmeye devam etti. Adana görüşmelerinde İngilizler Türkiye'ye gerekli askeri donanımların sağlanması durumunda ülkenin savaşa gireceği yönünde bir izlenime kapılmışlardı. Bu minvalde İngiliz askeri yetkililer Türkiye'ye gelerek ülkenin gerçekten savaşa hazır bir durumda olup olmadığıyla ilgili tahkikat yapmaya başladılar. İngilizler incelemeleri sonucunda, Türk hükümetinin dediği gibi ordunun askeri donanımlarının çok eksik olduğu sonucuna vardılar. Türkiye'nin savaşa girmesi için ağır silahlar ve başka askeri malzemelerin bir an önce gönderilmesi konusunda hükümete bilgi verdiler²⁸³.

Lakin Türkiye savaşa girmemek için elinden geleni yapıyordu. Hükümetin İngilizlerden istediği askeri malzemelerin karşılanması imkân dâhilinde değildi. Ülkenin demiryolu ağıda bu çapta askeri malzemenin naklinin gerçekleşmesi önünde büyük bir engeldi. Ancak Türkiye bu konuda ısrarla ayak diretiyor, İngilizlerin hamlelerini yavaşlatmaya çalışıyor, askeri ve teknik anlamda tam ve güvenilir bilgi vermek yerine yanıltıcı bilgiler veriyordu. Ankara, ülkede inşa edilmesi planlanan hava sahaları projesini büyük diplomasi trafiğiyle geciktirmeye çalışıyor, ülkenin saldırı değil savunma konusunda güçlendirilmesi için canla başla mücadele ediyordu²⁸⁴.

Türkiye'nin savaşa girmeme konusunda haklı gerekçeleri vardı. Almanya'nın yeniliyor olması Türkiye'yi hezimete uğratmayacağı anlamına gelmiyordu. Türk Ordusu'nun mevcut donanımları Alman kuvvetleriyle baş edebilecek çapta değildi. Ayrıca Alman Ordusu'nun bir kısmı Balkanlar ve Adalar üzerinde konuşlanmıştı. Türkiye savaşa girmek bir yana Müttefiklere yapacağı en ufak yardımda bile Alman kuvvetleri ülkeye çok kısa sürede taarruza geçebilirdi. Böyle bir durumda Müttefiklerin Türkiye'ye yardım etme olanağı da çok azdı.

1943 yılının ortalarında Müttefikler Kuzey Afrika'yı ve Sicilya'yı ele geçirdiler. Gene aynı yıl savaştaki başarısızlıkları nedeniyle Mussolini istifa etti. Yeni İtalyan hükümeti Müttefiklerle, ülkenin donanmasını teslim etmesi ve Almanya ile birlikte saf tutmaması kaydı ile barış yaptı. Akabinde İngiltere Müttefiklere haber dahi vermeden Rodos ve Ege

²⁸³ TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 126-127.

²⁸⁴ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 195-196.

Adaları'ndaki Alman kuvvetlerini yok etmek için saldırıya geçti. İngiltere bu saldırıyı Türkiye'nin savaşa girmesini hızlandırmak için yaptı. Ege Adaları'nda Almanya'nın konuşlanması nedeniyle Türkiye savaşa girmekten çekiniyordu. Churchill eğer bu adalardaki Alman hâkimiyeti sonlandırılırsa, Türkiye'nin savaşa girmeme konusundaki bahaneleri azalmış olacak ve bu hususta daha fazla baskı yapılabilecekti. Lakin İngilizler Rodos ve Ege Adaları'nda muvaffak olamadılar. İngiltere çok az sayıda Alman askerine yenildi. Fiyasko denilebilecek bu olay Türk basınında geniş yankı buldu. Çok az sayıda Alman askerini dahi yenemeyen İngilizlerin, Türkiye'ye Almanya ile gireceği savaşta yardım yapma konusunda verdikleri garantilerin bir anlamı kalmamıştı²⁸⁵.

İngiliz fiyaskosunun ardından Müttefik Hariciye Vekilleri 19 Ekim'de Moskova'da bir araya geldiler. Görüşmelerde Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ülkeler arasında anlaşmazlıklar çıktı. Sovyetler göre Türkiye derhal savaşa katılarak Balkanlar üzerinden saldırıya geçmeli ve bunun için Türk hükûmetine gerekirse emir verilmeliydi. Sovyetler savaşta en çok bedel ödeyen ülkenin kendisi olduklarını ve Türkiye'nin savaş sonundaki oluşturulacak yeni düzende söz sahibi olabilmesi için kendileri gibi bedel ödemesi gerektiğini düşünüyordu. Ayrıca Sovyet Hariciye Vekili Molotov, eğer Türkiye savaşa girmezse ülkeye yapılan yardımların derhal kesilmesi söyledi²⁸⁶.

Sovyet tezlerine ABD ve İngiltere karşı çıktılar. Türkiye'nin savaşa girmesi için emir şeklinde baskılar yapmak (Ege'deki İngiliz yenilgisinden sonra) hiçbir işe yaramayacaktı. Türkiye ile münasebetleri bozmak yerine, Müttefiklere askeri üsler sağlaması şu durumda daha önemliydi. Ayrıca Türkiye'nin savaşa girmesi için çok miktarda silah, malzeme ve asker gerekliydi. Oysa İngiltere ve ABD, Manş Denizi üzerinden yeni bir harekâta başlamak için planlar yapmaktaydılar ve Türkiye'ye asker ve askeri malzemelerin gönderilmesi harekâtın başarısına gölge düşürebilirdi. Görüşmelerin sonucunda her üç devlet de Türkiye'ye savaşa girmesi konusunda ağır baskılar yapılmaması, ancak yılsonuna kadar savaşa girmesi için mücadeleye devam edilmesi ve en önemlisi ülkenin

²⁸⁵ DEDEKOCA (2012), *a.g.e.*, s. 59.

²⁸⁶ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 413, ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 180-181.

hava sahalarının kullanılması için Türk hükümetiyle müzakerelerin sıklaştırılması hususlarında ortak görüş birliğine vardılar²⁸⁷.

Moskova görüşmelerindeki kararların hayata geçirilebilmesi için Eden ve Menemencioğlu 5-8 Kasım tarihlerinde Kahire’de bir araya geldiler. Eden görüşmelerde Türkiye’nin hava sahasını birkaç hafta içerisinde Müttefiklere açmasını istedi. İngilizler bunun karşılığında 10 uçak filosu göndermeyi taahhüt ettiler. İngilizler uçak filoları geldikten sonra en geç bir ay sonra Türkiye’nin Almanya’ya savaş ilan edip Balkanlar’a taarruza geçmesini arzu ediyorlardı. Lakin Türkiye savaş girmek için gene bazı şartlar öne sürdü. Menemencioğlu Eden’e ülkenin ikmal hattının ve Türk halkının, savaşa henüz hazır olmadığını mevcut durumda Alman Ordusu’nun Türkiye’yi rahatlıkla hezimete uğratacağını söyledi. Menemencioğlu ayrıca sırf Sovyetler’in elini rahatlatıp, Balkanlar üzerindeki genişlemeci amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için Türkiye’nin savaşa girmeyeceğini, eğer ülke savaşa girecekse bunun kendi toprak bütünlüğünü korumak için olacağını aktardı²⁸⁸. Son olarak Menemencioğlu Eden’e Başkan Churchill’in Adana görüşmelerinde Türkiye’yi savaşa sokmak için ülke hazır olmadıkça baskı yapmama konusunda verdiği garantiyi hatırlattı²⁸⁹. Görüşmeler hararetli geçti ve İngilizler Kahire’den de elleri boş döndüler.

Kahire görüşmelerinin ardından Amerikan, Rus ve İngiliz liderler Tahran’da bir araya geldiler. Her görüşmede olduğu gibi bu görüşmede de konu Türkiye’nin savaşa girmesi konusuna geldi. Tahran’da Türkiye’den yardım alamayacaklarını anlayan Müttefikler ülkeyi savaşa sokmak için yeni stratejiler geliştirilmesi üzerine tartışmalar yaptılar. ABD Türkiye’yi savaşa sokmak için yapılacak askeri yardımların, batıda planlanan harekâtı sekteye uğratmaması kaydıyla destekliyordu²⁹⁰. Sovyetler’in ise Türkiye’yi her koşulda savaşa sokmak için baskı kurma fikrinden artık vazgeçtiği görülüyor. Sovyetler eğer Türkiye, ABD ve İngiltere desteğiyle savaşa girerse Balkanlar’daki planlarını hayata geçirmekte zorlanacağını düşünüyordu²⁹¹. Öte yandan Sovyetler Türkiye’nin savaşa

²⁸⁷ ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 181.

²⁸⁸ KURAT, Yuluğ Tekin (1983), “Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye’yi Savaşa Sokma Girişimleri” **Belleten**, Cilt No:67, Sayı No:185, Ankara, s. 313.

²⁸⁹ KURAT (1983), *a.g.m.*, s. 314.

²⁹⁰ ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 460.

²⁹¹ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 214-215.

girmemek için elinden geleni yaptığını ve Müttefik baskılarının artmasıyla batı ile Türkiye'nin arasının açılacağını böylece ülkenin savaş sonunda Rus baskısı karşısında elinin zayıflayacağını umuyordu²⁹². İngiltere, ABD ve Sovyetler'den daha farklı düşünüyordu. Türkiye'nin savaşa girmesi için sağlanacak askeri desteğin artırılmasından yanaydı. Lakin ABD ve Sovyetler, İngiliz tutumuna yanaşmadıkları için görüşmelerde ortak fikir birliğine varılması güçleşiyordu. Görüşmelerin sonucunda Türkiye'nin savaşa girmesinin Müttefikler nezdinde olumlu olacağı sonucuna varılırken, Türkiye'ye yapılacak yardımlar konusunda bir uzlaşmanın sağlanamadığı görülüyor²⁹³.

Tahran'daki Müttefik zirvesinden hemen sonra İnönü, Roosevelt ve Churchill'in daveti üzerine Kahire'ye gitti. İnönü daveti kabul etmeden önce bazı şartlar ileri sürdü. İnönü kendisinin diğer iki liderle eşit statüde olması ve Tahran'daki Sovyet fikirlerinin Türkiye'ye dayatılmayıp, dünya barışının tesisi için müşterek çalışmalar yapılması şartlarıyla görüşmeyi kabul etti²⁹⁴. 4-8 Aralık tarihleri arasında gerçekleşen görüşmelerde İngiltere, Türkiye'yi savaşa sokmak için yoğun çaba harcadı. Churchill, İnönü'ye Türkiye savaşa girdiği takdirde, savaş sonunda yalnız kalmayarak hem Müttefikler ve Sovyetler ile dost olacağını hem de yeni kurulacak düzenin planlanmasında aktif rol alacağını ifade etti. Türk tarafı İngilizlerin yoğun baskıları sonucunda "prensip olarak" savaşa katılacaklarını açıkladı²⁹⁵.

Kahire Konferansı öncesinde İngilizler kendi aralarında Türkiye'nin 1944 yılının Şubat ayında savaşa girmesi, bunun için de Türkiye'yi uçak filolarıyla desteklemek gerektiği konusunda karar kıldılar. Churchill görüşmelerde Türkiye eğer bu filoları kabul etmezse Türk-İngiliz işbirliği umutlarının tamamen tükeneceğini İnönü'ye bildirdi. İnönü ise görüşmelerde Müttefiklerin Türkiye'ye yeterli silah ve askeri malzeme göndermediğini ve bu durumda ülkenin Almanya karşısında savaşacak gücü olmadığını yineleyerek, Müttefiklerin yeterli askeri yardımı sağlamaları halinde Türkiye'nin savaşa girebileceğini aktardı²⁹⁶.

²⁹² ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 461.

²⁹³ *A.g.e.*, s. 461.

²⁹⁴ *A.g.e.*, s. 461, TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 140.

²⁹⁵ ARMAOĞLU (1992), *a.g.e.*, s. 413, ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 462.

²⁹⁶ ESMER ve SANDER (1982), *a.g.e.*, s. 185.

Görüşmeler sonucunda Türkiye Müttefiklere 1944 Şubat ortasına kadar kararını tebliğ edecekti. Bu süreçte İngiltere ve Türkiye askeri ve siyasi işbirliği yapacak ayrıca hava alanları ve radar sistemlerinin kurulum çalışmalarına başlanacaktı²⁹⁷.

Bu görüşmelerde dikkat çeken iki hadise vardır. Birincisi; Türkiye savaşa girmeye sadece prensip olarak kabul etmiş ve İnönü kesin olarak savaşa girme konusunda bir taahhütte bulunmamıştır. Türkiye ancak yeterli desteği gördüğü takdirde savaşa girecekti. İkinci husus ise; görüşmelerde Sovyet tarafından bir yetkilinin bulunmamasıydı. Tahran'da Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda hükümete baskı kurma fikrinden cayan Stalin artık Türkiye'nin savaşa girmesini istemiyordu. 1943 sonunda Kızıl Ordu'nun Almanya karşısında gücünün artmasıyla Balkanlar üzerinde ABD ve İngiliz desteğiyle bir harekâta girişilmesini kendi menfaatleri açısından sakıncalı görüyordu. Sovyetler Türkiye'ye hiçbir taahhütte bulunmayarak, savaş sonrası yeni düzenin oluşumunda Ankara üzerindeki baskılarını arttırıp, Türk toprakları ve Boğazlar üzerinde kendi lehine haklar tanınması olanağına kavuşmayı umuyordu²⁹⁸.

3.9. Almanya'nın Türkiye'nin Tarafsızlığını Koruma Çabası

Berlin yönetimi, Alman kuvvetlerinin Stalingrad ve Kuzey Afrika'daki yenilgilerinin ardından, Türkiye'yi savaşa sokmak için çaba harcamaktan artık vazgeçti. 1943 yılından itibaren Almanya'nın bu savaşı kaybettiği kesinleşmişti. Almanya savaşta en güçlü olduğu zamanda dahi bütün tehdit ve baskılarına rağmen Türkiye'yi savaşa sokmayı başaramamıştı. Ankara Almanya'nın Sovyetler'i işgale başladığı günden beri hem Alman Ordusu'nun Kızıl Ordu karşısında muvaffak olamayacağını hem de bu savaşa girmenin ülke için hiçbir kazanımının olmadığını düşünüyordu.

Ülkenin dört bir yanı kuşatıldığı zaman Mihverler yanında savaşa girmeyen Türkiye'ye, Müttefiklerin üstünlüğü ele geçirmeye başladığı bir ortamda baskı kurmak ters tepebilirdi. Savaşta dengelerin tersine dönmesiyle Türkiye'deki Alman baskısının yerini Müttefik baskıları almıştı ve Türkiye'yi daha fazla zorlamak ülkenin Almanya karşısında savaşa girmesine neden olabilirdi. Bu yüzden Berlin 1943 yılından sonra Türkiye'yi

²⁹⁷ A.g.e., s. 186.

²⁹⁸ ORAN (2018), a.g.e., s. 463-464.

savaşa sokma fikrinden vazgeçerek ülkenin tarafsızlığını muhafaza etmesi için mücadele vermeye başladı.

Türkiye tarafsızlığından vazgeçip Müttefik safına katılması Almanya'nın Balkanlar'da yeni bir cephede savaşması demekti. Zaten Kafkasya ve Kuzey Afrika'da yenilmeye başlayan ordunun bir de Balkanlar'da Türkiye ile savaşa girmesi Almanya'nın çıkarlarına ters düşüyordu²⁹⁹. Öte yandan Türkiye'nin savaşa girmesi demek Boğazların da Müttefiklere açılması demekti. Böylece İngiliz-Amerikan ikmal ve savaş gemileri Sovyetler'e yardım ederek, Kızıl Ordu'nun gücünü arttırabilirdi³⁰⁰.

Türkiye ise Müttefiklerin özellikle de İngilizlerin bütün baskılarına rağmen savaş girmemek için elinden geleni yapmaya devam ediyor ve Almanya'yı karşısına almaktan olabildiğince kaçınıyordu. Berlin Türkiye ile Müttefiklerin müzakere süreçlerini yakından takip ediyor, Ankara da Berlin'i müzakereler konusunda anında bilgilendirerek ülkenin tarafsızlığını koruyacağını her fırsatta dile getiriyordu. Bu bağlamda Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan Alman Hariciye Vekâleti Müsteşarı Weizsacker ve Ribbentrop ile 1943 yılı başında yaptığı görüşmelerde Türkiye'nin tarafsızlığı konusunda Almanya için endişe verici bir durum olmadığını aktararak, iki ülke ilişkilerinin bozulmasının önüne geçmeye çalıştı³⁰¹.

Ancak Ribbentrop Türkiye'nin tarafsızlığını muhafaza edeceği konusunda Ankara'ya güvenmiyordu. Türkiye Almanya'nın safında savaşmaya hiçbir zaman yanaşmamıştı. Şimdi Müttefiklerin zaferlerinin artmasıyla Türkiye'nin Almanya aleyhine tarafsızlığı bozacağını düşünüyordu. Ayrıca Ribbentrop'a göre Müttefik baskıları karşısında Türkiye daha fazla direnç gösteremezdi. Türkiye'nin tarafsızlığını koruması için Ribbentrop Arıkan ile yaptığı görüşmelerde Sovyetler'in Türkiye planlarını bozacak tek ülkenin Almanya olduğunu ve İngiltere ile ABD'nin Türkiye'yi Sovyetler'e yem yapacağını dile getirdi³⁰². Ribbentrop bu söylemiyle Ankara'nın Sovyet endişesini körükleyerek

²⁹⁹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 255.

³⁰⁰ KROLL (2011), *a.g.m.*, s. 237.

³⁰¹ KOÇAK (1996), *a.g.e.*, s. 198-199.

³⁰² *A.g.e.*, s. 199-200.

Türkiye'nin hem Müttefiklerle arasının açılmasını sağlamaya, hem de İngilizlerin Türk-Sovyet münasebetlerini iyileştirme girişimlerine engel olmaya çalışmıştır.

Almanya Türkiye'nin Müttefik saflarına katılıp, Balkanlar'a saldırıya geçmesi durumunda Bulgaristan ve Ege adalarında bekleyen kuvvetler ile Türkiye'ye taarruza geçecek, İzmir ve İstanbul'a hava saldırıları düzenleyecekti³⁰³. Papen Ankara ile yaptığı görüşmelerde Türkiye'nin Müttefikler tarafında savaşa girmesi halinde Alman Ordusu'nun hala çok güçlü olduğuna işaret edip, Berlin'in tepkisinin sert olacağını her fırsatta dile getiriyor böylece Ankara'nın tarafsızlığı bozucu hamleler yapmasının önüne geçmeye çalışıyordu.

Nitekim Papen, İngiliz Büyükelçiliği'nde çalışan Alman ajanı Çiçero tarafından Ankara'nın Müttefiklerle yaptıkları görüşmelerden anında haberdar oluyordu. Papen Menemencioğlu ile görüşürken aslında bütün Türk-İngiliz müzakerelerini bilmesine karşın ağız arayarak Türkiye'nin verdiği sözler konusunda güvenilirliğini test ediyordu. Hatta Menemencioğlu Papen'in bu kadar malumatı nasıl bildiği konusunda şaşkınlığını gizleyemiyor ve Berlin'in daha başka neler bildiğini öğrenmek istiyordu³⁰⁴.

Papen Çiçero'nun bilgilendirmesi ışığında Türkiye'deki İngiliz faaliyetlerini anında Berlin'e rapor ediyordu. Türkiye'nin tarafsızlığını koruyacağı konusunda en iyimser olan Papen bile 1943 yılının ortalarında artık bu düşüncesinden kuşkulanmaya başladı. Papen aldığı bilgiler doğrultusunda Türkiye'de faaliyette bulunan İngiliz teknisyenlerin sayısının son dönemde bir hayli arttığını, bu teknisyenlerin ülkede yeni hava sahaları inşaatlarında rol aldığını ve Türkiye'nin tarafsızlığını bozucu eylemlere girişmesi ihtimalinin olduğunu Berlin'e bir rapor halinde sundu³⁰⁵. Berlin kesinlikle bu hususta Türkiye'ye taviz verilmemesi yönünde Papen'e geri bildirimde bulundu. Türkiye savaşa girmese bile Müttefikler lehine hava alanları tahsis etmesi Berlin için savaş nedeniydi. Ankara ise Almanya aleyhine hiçbir hamleye girişmeyeceğini tekrar dile getirerek Türk-Alman ilişkilerindeki gerginliği azaltmaya çalışıyordu.

³⁰³ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 257.

³⁰⁴ PAPEN (2015), *a.g.e.*, s. 457.

³⁰⁵ KOÇAK (1996), *a.g.e.*, s. 202-203.

3.10. Türkiye'nin Ekonomik Durumu

Türkiye'nin 1941 yılında ivme kazanan makroekonomik görünümdeki bozulma 1942 ve 1943 yıllarında katlanarak devam etti. Vurgunculuk ve karaborsacılık yoluyla özellikle ticaretle uğraşan bazı kişiler hane halkından ciddi servet transferi gerçekleştirdiler. Bu kişiler faaliyetlerini yasadışı olarak sürdürdüklerinden vergisel sorumluluklarını da yerine getirmiyorlardı. Bu yüzden devlet bu yüksek kârlardan payını alamıyordu. Hane halkı temel tüketim maddelerini temin etme konusunda sıkıntılar yaşıyordu. Bu sıkıntıları gidermek için hükümet Ocak 1942'de hububatın tüketiminde sınırlamaya gitti ve ekmeği karne yoluyla dağıtmaya başladı. Gene aynı tarihlerde hükümet bazı tarımsal ürünlere ele koyarken, mevcut durumda lüks sayılabilecek pasta, börek tarzı maddelerin üretimini yasakladı. Şark vilayetlerinde nakliyeyle elverişle tarımsal maddelerin ülkeye dağıtılması için zaruri çalışma zorunluluğu getirildi. Ayrıca şeker, çay ve kahve gibi maddelerin tüketimini sınırlandırmak için hükümet tarafından zam yapıldı³⁰⁶. Ülkede buğday kıtlığı ve bu kıtlığı ranta çevirmeye çalışan kesimler yüzünden ekmek konusunda olağanüstü katı tedbirler uygulanmaya başlandı. Üretilen ekmeğin 24 saat geçmeden yani bayatlamadan satılamaması yönünde karar çıkartıldı³⁰⁷.

Refik Saydam ülkenin ekonomik durumunu yakından görmek için İstanbul'a gittiği sırada 8 Temmuz'da vefatının üzerine Başvekilliğe 9 Temmuz 1942'de Hariciye Vekili Saraçoğlu getirildi.

Saraçoğlu hükümeti savaş ekonomisini idare etmede Saydam döneminin aksine daha farklı yaklaşımlar benimsedi. Yeni hükümet fiyat ve miktar kontrollerini gevşeterek karaborsacılığın önüne geçmeye çalıştı. Bu dönemde devletin hububat alımı için çiftçiye ödediği fiyat arttırıldı. Çiftçilerin ürettikleri hububatların (rekolte miktarına göre değişen oranlarda) belirli bir kısmının serbestçe satılmasının önü açıldı ve İaşe Müsteşarlığının faaliyetleri sonlandırıldı. Lakin 1942 ve 1943 yıllarında fiyat artışları çok yüksek oranda seyretti. Hatta savaş döneminin en yüksek enflasyon oranı bu yıllarda gerçekleşti. 1942

³⁰⁶ GOLOĞLU, Mahmut (2017), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III 1939-1945 Milli Şef Dönemi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s. 155-156.

³⁰⁷ A.g.e., s. 160.

ve 1943 yıllarında enflasyon sırasıyla yaklaşık %90 ve %75 oranında artış gösterdi³⁰⁸. Özellikle hububat ve bakliyat fiyatlarındaki artışlar genel fiyat artışlarına göre 10 kattan daha fazla arttı. 1938 yılını 100 kabul edersek 1943 yılında hububat ve bakliyat fiyatları sırasıyla 1540 ve 1100'e sebze fiyatları ise 1000'e yükseldi³⁰⁹. Ayrıca İngiltere, ABD, Almanya ve Japonya gibi savaşın tarafı olan büyük ülkelerin savaş boyunca gerçekleşen tüketici fiyat endekslerini Türkiye ile mukayese ettiğimizde 1941 yılına kadar endekste büyük farklar olmazken, 1942 yılından itibaren Türkiye bu ülkelerden negatif ayrılmaya başladı ve savaş sonunda Türkiye ile bu devletler arasında 150 puandan fazla fark oluştu³¹⁰.

Saraçoğlu hükümetinin savaş süresince ekonomik dengeyi piyasa dinamikleriyle sağlamaya çalışması istenilen sonucu vermedi. Saydam döneminde olduğu gibi fırsatçılık ve karaborsacılık engellenemedi ve fiyat denetimlerin gevşetilmesiyle özellikle gıda fiyatlarındaki artışlar toplumsal tabanda sert tepkilere neden oldu. Hükümet 1942 yılında yüksek enflasyon ve kanun boşluklarından yararlanan fırsatçıların kayıt dışı kazançlarını vergilendirmek için olağanüstü yöntemlere başvurdu. Bu yöntemlerin başında 1942 yılında çıkartılan "Varlık Vergisi" yer almaktadır³¹¹.

Varlık Vergisi, savaş döneminde en fazla kazanan kesimlerin bir sefere mahsus vergilendirilmesini öngören bir yasa olarak çıkartıldı. Ülkedeki ticaret erbabları savaşın en çok kazananı oldukları için en fazla vergi yükü bu kesimin üzerinde kaldı. Varlık Vergisi uygulamada mükelleflerin kazançlarının hükümetçe kurulan Vergi Komitesi'nin inisiyatifıyla belirlenen kısmının vergilendirilmesi esasına dayanıyordu. Ticaret erbablarının yanında, büyük çiftlik sahipleri ve emlak işiyle uğraşanlar da Varlık Vergisi'ne tabii oldular³¹².

Komite mükelleflere 463 milyon TL'yi bulan tutarda vergi tarh ettirdi. 1942 ve 1943 yıllarında mükelleflerden 318 milyon TL tutarında vergi tahsil edildi. Öte yandan vergiye itirazın hukuki yolu kanun ile kapatıldı ve vergi ödemeyen mükellefler zorunlu olarak

³⁰⁸ BORATAV (2015), *a.g.e.*, s. 87.

³⁰⁹ İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, 158.

³¹⁰ *A.g.e.*, s. 77.

³¹¹ TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 213.

³¹² GOLOĞLU (2017), *a.g.e.*, s. 193-194.

doğudaki çalışma kamplarına gönderildi. Son olarak ödenmeyen vergi borçları 1944 yılında terkine gidilerek silindi³¹³.

Varlık Vergisi'nin uygulanması birçok eleştirinin odağı haline geldi. Komitenin vergi matrahını belirlemede ülkede iktisadi faaliyette bulunan gayrimüslim burjuvaziye hakkaniyetli davranmaması sert tepkilere neden oldu. Türk ve Müslüman burjuvaziye daha az vergi yükü getirilirken, gayrimüslim burjuvaziye daha fazla vergi yükü getirildi. Bu uygulamanın sonucunda birçok gayrimüslim ülkedeki sınai ve ticari faaliyetlerini sonlandırdı. Gayrimüslimlerin elinden çıkarttıkları makine, teçhizat, fabrika ve stoklar cari piyasa değerlerinden çok daha ucuza satın alan Türklerin elinde geçti³¹⁴. Bu yönüyle Varlık Vergisi uygulaması, gayrimüslimlerin aleyhine, Türk ve Müslüman burjuvazinin ise lehine gelir transferlerine neden oldu.

1943 yılında rekoltenin düşük olması ve Toprak Mahsulleri Ofisine teslim edilen ürün miktarının azlığı nedeniyle hane halkının ve ordunun iâşesi sorunu önemini arttırdı³¹⁵. Savaşın dünyayı kasıp kavurduğu sırada bilhassa ordunun iâşesi meselesinin halledilmesi elzemdi. Bu bağlamda 7 Haziran 1943 tarihinde Toprak Mahsulleri Vergisi adı altında aynı olarak toplanan yeni bir vergi türü yürürlüğe girdi. Vergilendirilecek tarımsal ürünler, hububat, bakliyat ve diğer mahsuller olarak üç ana kelem halinde ayrıldı ve ürünleri üreten kesime %8 ile %12 arasında değişen oranlarda vergi yükü getirildi³¹⁶. Toprak Mahsulleri Vergisiyle hükümet vergiyi tarımsal ürün olarak alacaktı. Böylece hane halkının ve ordunun beslenme ihtiyacı karşılanacak ayrıca gıda ihtiyacı piyasa koşullarına yani arz ve talep dengesine göre karşılanmayacağı için gıda fiyatlarındaki artışın önüne geçilecekti³¹⁷. Ayrıca hükümet Toprak Mahsulleri Vergisi ile Varlık Vergisi'nin yarattığı tepkilerin de azaltılması amaçladı. Zira Varlık Vergisi'nin yükü sadece varlıklı kesimlerin üzerinde kalmıştı. Bu yeni vergi ile vergi yükü tabana yayılarak

³¹³ TEZEL (2015), *a.g.e.*, s. 314.

³¹⁴ *A.g.e.*, s. 314.

³¹⁵ PAMUK (2018), *a.g.e.*, s. 207.

³¹⁶ ÇOMAKLI, Ş. Ertan, Koç Fatih ve Yıldırım, Kürşad Emrah (2012), "Türk Vergi Hukuku Tarihinde Tartışılan Bir Vergi: Toprak Mahsulleri Vergisi", **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, Cilt No:4, Sayı No:2, s. 67, TEKELİ (2015), *a.g.e.*, s. 54.

³¹⁷ İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, s. 52.

hem ilave gelir kalemi yaratıldı hem de bir bakıma Varlık Vergisi'nin yarattığı eşitsizlik giderilmeye çalışıldı³¹⁸.

3.11. Krom Meselesi ve Almanya İle Ticari İlişkiler

Almanya 1943 yılında Müttefikler karşısında aldığı yenilgiler nedeniyle geri çekilmek zorunda kaldı. Stalingrad yenilgisinin ardından bir yandan Sovyetler öbür yandan ABD ve İngiltere önderliğindeki karşı kuvvetler Alman Ordusu'nu bir hayli yıprattılar. İngiltere ve ABD'nin Almanya üzerine yaptıkları hava saldırıları ülkenin üretim tesislerini yok etmeye başladı. Bu saldırılardan bilhassa maden ve çelik işleme tesisleri büyük zararlar aldılar. Saldırı pozisyonundan savunma pozisyonuna geçen Almanya için bu durumun acilen telafi edilmesi gerekiyordu. Zira cephede çok fazla silah ve teçhizat kaybedilmişti, bir de bunun üzerine savaş sanayinin üretimindeki aksama ülkenin müdafaasını zorlaştırıyordu. O halde Almanya'nın tarafsız ülkelerden olabildiğince hammadde ve maden cevheri ithal etmesi gerekiyordu³¹⁹. Berlin Türkiye'den ithal edilecek kromun sevkiyatında aksaklıklar yaşanmaması ve biran önce ülke topraklarına girmesi için Türkiye'ye 43 lokomotif ve 547 vagonu ödünç olarak verdi. Bunların haricinde Bulgaristan ve Macaristan'dan kamyonlar ve ilave vagonlar gönderilirken, üç adet 5.500 tonilato kapasiteli Türk gemisi sadece krom nakliyesi işine tahsis edildi³²⁰.

Türk kromu Almanya ile Müttefikler arasındaki mücadelede hâlâ önemini koruyordu. ABD ve İngiltere, Almanya'nın başta krom, bakır, mangan gibi önemli madenler olmak üzere hammaddeye erişimini kısıtlayarak, Alman Ordusu'nun donatılmasının önüne geçmek için ticaret yaptığı ülkelerden yüklü miktarlarda hammadde almaya çalışıyorlardı. İngilizler bütün Türk kromunu satın almak istiyorlardı. Lakin Türkiye çıkardığı krom cevherinin miktarı konusunda İngilizlere kesin bir malumat vermekten kaçınıyor, Almanya'yı kromdan tamamen mahrum etmeyerek hem iki grup arasındaki dengeyi korumaya çalışıyor hem de Almanya'dan silah ve malzeme alımının kesilmesini istemiyordu. Öte yandan Türkiye Almanya'ya 1943-1944 yılları için 180 ton krom satmayı taahhüt eden bir antlaşma yapmıştı ve krom fiyatı cari piyasa değerinin çok

³¹⁸ ÇOMAKLI vd. (2012), *a.g.m.*, s. 68.

³¹⁹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 268-269.

³²⁰ *A.g.e.*, s. 277.

üzerinde belirlenmişti. İngiltere, Türkiye'nin Almanya'ya krom satışını engelleyemeyeceğini anladı ve 1943-1944 yılları için Almanya'ya satılan kromun haricinde üretilen bütün kromu Almanya'nın ödediği fiyattan almaya razı oldu³²¹.

Almanya'nın Türk kromunun 135 bin tonluk kısmını alabilmek için verdiği silah kredisi kâğıt üzerinde kaldı. Almanya iktisadi ve askeri durumunun kötüleşmesiyle krom karşılığı göndereceği silahları temin etme de sıkıntılar yaşamaya başladı. Antlaşmada ilk parti olan 45 bin tonluk kromun karşılığında gönderilmesi planlanan 18 milyon TL tutarındaki silah ve teçhizatın bile ancak bir kısmı Türkiye'ye ihraç edebildi ve bu gönderilen silah tutarı kadar krom alabildi. Türkiye gene de Almanya'ya bir şans daha vermek istedi³²². Krom Türk-Alman ilişkilerinin siyasi ve askeri boyutunun yanında iktisadi boyutu için de çok önemliydi. Türkiye'nin 1943 yılındaki genel ekonomik durumu ve üretimi bir hayli yıpranmıştı. Eğer Türkiye Almanya'ya krom satmaz veya bu yönde uzlaşmacı bir tavır sergilemezse geçmişte olduğu şimdi de iki ülkenin ekonomik ilişkileri zedelenebilir ve ülke, gerekli malları temin edemeyebilirdi. Türkiye'nin özellikle üretimi için kullandığı makine, teçhizat ve bunların parçalarını İngiltere ve ABD gibi başka ülkelere ikame etmesi hâlâ zordu. Son yıllarda ABD'den tarım makineleri ithal etme konusunda yol kat edilmişti lakin Türk sanayisinin büyük çoğunluğu halen Alman mühendisliği ve malları sayesinde faaliyetlerini sürdürüyordu. Başka ülkeler Alman mallarını ikame edebilse bile Türkiye'nin böyle bir değişikliği yapmak için uygun mali koşulları yoktu, yani Türkiye Almanya'dan gelecek kapital mallarına muhtaçtı. Bu açıdan bakıldığında Müttefiklerin 1943 yılında Almanya'ya hammadde satmaması yönünde Ankara'ya uyguladığı baskılar sonuç vermedi. Müttefikler eğer Türkiye Almanya'ya ambargo uygularsa bu malların tamamını kendileri almayı taahhüt etti. Ankara bu teklife denge siyaseti ve Almanya ile ticari ilişkilerin kesilmesinin ülke menfaatleri için yaratacağı olumsuz durum yüzünden yanaşmadı. Ayrıca geçmişte Müttefiklerin verdikleri sözleri de tutmadıkları hesaba katıldığında Türkiye haklı olarak bu öneriyi reddetmişti.

³²¹ KARATAŞ (2010), *a.g.m.*, s. 473-474.

³²² *A.g.m.*, s. 474.

1941 yılında imzalanan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın süresinin bitiminden önce yeni ticari müzakereler başladı. Türkiye yeni yapılacak ticaret antlaşması yolu ile Almanya'ya krom hususunda ek süre vermek istedi. Önceki ticaret antlaşmasında olduğu gibi bu antlaşmanın müzakereleri de Clodius'un önderliğindeki heyetle gerçekleşti. Görüşmelerin sonucunda 18 Nisan 1943 tarihinde Ankara'da yeni Türk-Alman ticaret antlaşması imzalandı. Antlaşma 1 Nisan 1943 ile 31 Mayıs 1944 tarihleri arasında geçerli olacaktı³²³. Ticarete konu olan mal hacmi toplam 122 milyon TL olarak belirlendi. Antlaşmada Türkiye'nin Almanya'dan ithal edeceği mal kalemlerinin azaldığı görülüyor. Bu mallar; savaş için gerekli malzemeler, demir, çelik ve bakır ürünleri, makineler, taşıtlar, ilaç ve tıbbi malzeme, kâğıt, selüloz ve pancar tohumu ile sınırlı kaldı³²⁴. Ankara'nın Almanya'dan almayı hedeflediği malların çeşitliliğini azalması ülkenin ekonomik durumundaki bozulmayı çok iyi yansıtmaktadır. Hükümet Almanya'dan sadece çok önemli maddeleri ithal etmek istemiş ve lüks gördüğü malların ithalini kısıtlayarak iç tasarrufları arttırma yoluna gitmiştir.

Ayrıca Almanya'ya 31 Mart tarihine kadar göndermesi gereken silahlar için ek mühlet verilerek 31 Aralık tarihine kadar hak tanındı. Lakin Almanya Türkiye'nin verdiği ek süreye rağmen gene de göndermeyi taahhüt ettiği silahları ihraç edemedi. Yılın ilk altı ayında Almanya Türkiye'den yalnızca 12 bin ton, yılsonuna kadar da toplamda 47 bin ton krom ithal edebildi. Bu miktar Almanya'nın yıllık olarak istediği miktarın yarısı kadardı. Almanya 1944 yılı için ise sadece 20 bin ton krom ithal edebildi. Müttefikler ise Almanya'nın aksine Türk kromunu çokça ithal edebildiler. Sadece ABD'nin Türkiye'den 1943 ve 1944 yıllarında aldığı kromun toplam miktarı 130 bin tonu buldu³²⁵.

Türkiye'den yeterli kromu ithal edemeyen Almanya'nın savaş sanayinde arz daralması yaşandı. Alman Ordusu'nun en güçlü araçlarından biri olan Panzer III tankının üretimi krom yetersizliği nedeniyle durduruldu³²⁶. Alman Silahlanma Vekili Speer 1943 yılı sonunda Hitler'e sunduğu raporda kromun yetersizliğine işaret ederken Türkiye'den

³²³ DENİZ (2015), *a.g.m.*, s. 96, *Resmi Gazete*, 7 Nisan 1944, Sayı:5675

³²⁴ *A.g.b.*

³²⁵ KARATAŞ (2010), *a.g.m.*, . 457.

³²⁶ TEMİZER, Abidin ve Özkan, M. Selçuk (2013), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", **Studies Of The Ottoman Domain**, Cilt No:3, Sayı No:4, s. 10.

krom alınamadığı takdirde savaş sanayinin en fazla altı ay boyunca üretim yapabileceğini belirtiyordu³²⁷.

Müttefiklerin Almanya'yı kromdan mahrum etme ve Türkiye ile ilişkilerini kopartma çabaları sadece iktisadi ve siyasi alanda sınırlı kalmadı. Türkiye'den Almanya'ya krom taşıdığı düşünülen bazı gemiler Müttefik denizaltılarınca batırıldı. Hatta bazı Türk bandıralı gemilerin krom taşımadığı halde sadece şüphe üzerine batırıldığı da oldu. Aynı şekilde kara yolundan krom taşıyan bazı vasıtalar da Balkanlar'da çeteler tarafından saldırıya uğradı³²⁸.

Krom meselesi ve ticari ilişkilerin yanında Berlin, Türkiye'deki Alman firmalarının faaliyetlerine devam edebilmesi için de elinden geleni yapmaya çalıştı. Alman topraklarının yoğun Müttefik bombardımanına tutulması yurtiçi üretimi olumsuz etkiliyordu. Bu bakımdan yurtdışında faaliyette bulunan ve savaş için stratejik öneme sahip firmaların hayatta kalması elzemdi. Alman Maliye Vekâleti Türkiye'de faaliyette olan IG-Farben, Zeiss, Krupp ve Askaniawerke gibi firmalara ve Hitler rejiminin ülkedeki propaganda faaliyetlerini yürüten Türkische Post gazetesine çokça mali destek sağladı. Berlin önemli Alman firmalarının Varlık Vergisi nedeniyle ülkede faaliyetlerini sonlandıran gayrimüslim kesimin arasına katılmamaları için Papen aracılığıyla siyasi girişimlerde bulunurken, bazı firmaların vergi borçlarını devlet kasasından ödedi³²⁹.

3.11.1. Türkiye'nin Savaş Döneminde Almanya İle Ticaret Hacmi

Tablo: 9 Türkiye'nin Başlıca İhracat Yaptığı Ülkelerin Toplam İhracattaki Payları (%)

YILLAR/	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
ÜLKELER							
İtalya	10	16	2	3	2	0	0
Almanya	37	9	22	25	24	23	0

³²⁷ KARATAŞ (2010), *a.g.m.*, s. 475.

³²⁸ TEMİZER ve ÖZKAN (2013), *a.g.m.*, s. 11.

³²⁹ GLASNECK (1968), *a.g.e.*, s. 272.

İngiltere	6	10	16	15	11	22	15
Fransa	4	6	1	0	1	0	1
ABD	14	14	13	17	21	24	44
SSCB	3	1	1	0	0	1	0

Kaynak: TEZEL (2015), *a.g.e.*, s.198, İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.* s. 225.

Tablo: 10 Türkiye'nin Başlıca İthalat Yaptığı Ülkelerin Toplam İthalattaki Payları (%)

YILLAR/	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
ÜLKELER							
İtalya	8	16	3	3	2	0	0
Almanya	51	12	12	28	38	30	0
İngiltere	6	14	25	23	16	18	23
Fransa	2	3	0	0	0	0	0
ABD	10	11	5	5	2	5	18
SSCB	3	1	1	0	0	0	0

Kaynak: TEZEL (2015), *a.g.e.*, s.198, İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.* s. 222.

Türkiye'nin 1939 yılında Almanya ile yaşadığı krom ve askeri malzeme sorunu yüzünden ticari ilişkileri durma noktasına gelmişti. Bu yüzden Türkiye'nin Almanya ile ticaret hacmi önemli ölçüde daraldı. Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatında Almanya'nın payı sırasıyla 1939 yılında %37 ve %51'den 1940 yılında %9 ve %12'ye düştü. 1940 yılında Almanya ile bozulan ilişkiler yüzünden Türkiye'nin ihraç mallarının akıbeti belirsizlik içine düştü. Bu malları İngiltere ve Fransa alma garantisi verseler de bilhassa Fransa'nın çöküşü sonrası İngiltere'nin yalnız kalmasıyla Almanya'nın yeri doldurulamadı. Zaten Almanya'nın Fransa'yı ele geçirmesiyle Türk-Fransız ticareti de tamamen durma noktasına geldi. Diğer yandan Sovyetler ile ticaret hacmi savaş öncesinde de fazla değildi ve savaş sırasında iki ülkenin ticari ilişkileri yok denecek kadar azdı. Aynı şekilde İtalya ile ticari hacmi de önemli boyutlarda değildi. İstatistiklerde 1940 yılında Türkiye'nin ithalat hacminin 1939 yılına göre %40'tan fazla düştüğü ve savaş öncesi düzeyine 1942

yılında geçtiği görünse de Türkiye’de ve dünyadaki yüksek enflasyon ortamı hesaba katıldığında bu artışın nominal olduğu bir gerçektir³³⁰. Reel olarak değerlendirildiğinde Türkiye’nin savaş boyunca toplam ihracatı ve ithalatı artmamış, tam tersine azalmıştır.

1941 yılında imzalanan yeni ticaret antlaşması, akabinde Hitler’in İnönü’ye yazdığı mektup ve iki ülke arasında imzalanan Saldırmazlık Paktı ile devam eden süreçte ilişkiler bir miktar normalleşmeye başlamış ve iki ülkenin ticaret hacmi artma eğilimine girmiştir. 1942 ve 1943 yıllarında Clodius ile yapılan müzakerelerde Türk-Alman ticari ilişkilerinin iyileşme süreci hızlanmış ve Türkiye Almanya’dan bir miktar askeri malzeme ve silah alımı gerçekleştirmiştir³³¹.

1941 yılında sahneye çıkan ABD’den yapılan ithalat İngiltere aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. İngiltere, Washington ile Türkiye’nin kendi etki alanına bırakılması konusunda anlaşmıştır. Türkiye ABD’den ithalatı yoğun bürokrasi trafiği sonrası İngiltere aracılığıyla yapmıştır. Bu bakımdan Türkiye’nin toplam ithalatında İngiltere’nin payının yüksek olması aslının nedeni ABD ile olan ithalatı da içinde barındırmasıdır³³². Ayrıca savaş boyunca Türkiye’nin ABD’ye ihracatı sürekli artış göstermiştir.

3.12. Almanya İle İlişkilerin Kopuşu

Almanya’nın 1944 yılındaki akıbeti giderek kötüye gidiyordu. Kızıl Ordu karşısında aldığı yenilgiler nedeniyle Almanya, Polonya’ya kadar geri çekildi. ABD ve İngiliz orduları ise İtalya’dan Kuzey Avrupa’ya doğru ilerlemeye başlarken, Müttefikler savaşa girme konusunda Türkiye üzerindeki baskılarını arttırmaya devam ediyorlardı³³³.

II. Kahire Zirvesi’nde alınan kararların hayata geçirilebilmesi için İngiliz askeri yetkililer 1944 yılı başında Türkiye’ye geldiler³³⁴. İngilizlerin amacı Türkiye’de askeri hava üsleri kurmaktı. ABD’de 14 Ocak tarihinde Türkiye’nin Almanya ile bütün bağlarını kopartması konusunda baskı yapmaya başladı. Türkiye, İngiliz ve Amerikan baskıları karşısında daha önce olduğu gibi direniş gösteriyor ve Almanya’yı karşısında alacak

³³⁰ SERİN (1975), *a.g.e.*, s. 20.

³³¹ İLKİN ve TEKELİ (2016), *a.g.e.*, s. 222-223.

³³² *A.g.e.*, s. 222-224.

³³³ ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s. 160.

³³⁴ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 231.

hamleleri yapmamakta ısrar ediyordu. Türkiye Müttefiklerin karşılayamayacağı miktarlarda silah ve askeri malzeme verilmesini istiyordu. İngiliz heyeti Türkiye'deki çalışmalarından bir netice alamayınca Şubat başında ülkeyi terk etti. Fakat bu tarihten sonra İngilizlerin tavırları giderek sert bir hale büründü. İngilizler ABD'den Türkiye'yi Ödünç Verme ve Kiralama Programı'ndan çıkartmasını istediler. Bunun sonucunda İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye silah ve askeri malzeme yardımları tamamen durdu³³⁵.

Müttefikler silah yardımını kestikten sonra Türkiye üzerindeki baskılarını arttırmaya devam ettiler. 19 Nisan'da İngiltere ve ABD, Türkiye'nin Almanya'ya krom satışını tamamen durdurmasını istediler. Eğer Ankara Almanya'ya krom ihracatını kesmezse Türkiye'ye ekonomik ambargo uygulanacaktı. Türkiye bu konuda Müttefiklere itiraz etmedi³³⁶. Zira artık Müttefiklerin zaferi kesindi ve Türkiye oyalama taktiklerle daha fazla zaman kazanamazdı. Ayrıca Türkiye İngiltere ve ABD'ye direnç göstermeye devam etmesi halinde; savaş sonrası düzenin oluşumunda rol alamayacak ve Rus yayılmacılığı konusunda bu ülkelerden destek bekleyemeyecekti. 21 Nisan günü Menemencioğlu Türkiye'nin Almanya'ya krom satışını durdurduğunu açıkladı.

Mayıs ayından itibaren Türkiye Almanya'ya krom ihracatını tamamen kesti. Müttefikler şimdi Türkiye'nin kromun yanında Alman Ordusu için önemli olan hammaddelerin ihracatının da kesilmesini istiyorlardı. 1944 Mayıs ayında ABD ve İngiltere, Türkiye ile ticaret antlaşması imzaladılar. Türkiye'nin Mihver tarafıyla ticari ilişkilerini kesince oluşacak ticaret kayıplarının yarısı ABD ve İngiltere tarafından karşılanacaktı³³⁷.

Diğer yandan 1944 yılından itibaren İngilizler, Türkiye'nin Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine izin verdiği konusunda basın aracılığıyla Ankara karşıtı propagandalara başladılar. Müttefikler Türkiye'nin ticaret gemisi görünümünde olan ama aslında cepheye asker ve askeri malzeme nakleden Alman gemilerinin geçmesine göz yumduğunu düşünüyorlardı³³⁸.

³³⁵ KILIÇ (2010), *a.g.e.*, s. 276, ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s. 160.

³³⁶ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 235, ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 466, ÖZGÜLDÜR (1993), *a.g.e.*, s. 161, TUNCER (2012), *a.g.e.*, s. 151.

³³⁷ ORAN (2018), *a.g.e.*, s. 166.

³³⁸ DERİNGİL (1994), *a.g.e.*, s. 236.

Hugessen Haziran ayında 6 Alman gemisinin Boğazlardan geçmek için Türkiye’den izin aldığı ve Çanakkale Boğazı üzerinden Ege Denizi’ne doğru yola çıktığı bilgisini aldı. İngilizlere göre bu gemiler, ticari gemi görünümünde, askeri malzeme taşıyan gemilerdi. İngiltere Menemencioğlu’na bu hususta bir kınama notası gönderdi. İngiltere Türkiye’ye Boğazların denetiminde sıkı davranmadığı yönünde baskı yapmaya başladı³³⁹. Bu baskılar karşısında Menemencioğlu Boğazlardan geçmek isteyen Kassel isimli Alman gemisinde arama yaptırdı ve arama neticesinde gemide çok sayıda askeri malzeme bulundu. Ankara Almanya’yı bu konuda kınadı ve Müttefiklerin baskılarını arttırmasıyla 15 Haziran günü Menemencioğlu Hariciye Vekilliğinden istifa etti ve görevi geçici süreliğine Başvekil Saraçoğlu üstlendi³⁴⁰.

Menemencioğlu’nun istifa ettiği gün Müttefikler, Türkiye’den Almanya ile bütün iktisadi ve diplomatik ilişkilerini tamamen kesmesini istediler. İngiltere Almanya’nın Balkan topraklarında artık önemli askeri gücünün bulunmadığını bu yüzden Türkiye’nin Almanya ile ilişkilerini kesmesi halinde bir saldırı tehdidiyle karşı karşıya kalmayacağı konusunda Ankara’yı teskin etmeye çalıştı³⁴¹.

İngilizlere göre, eğer Türkiye Almanya ile diplomatik ilişkileri tamamen keser ve bunun sonucunda ülkeye savaş ilan edilirse, Müttefiklerin Ankara’nın istediği silah ve askeri malzemeleri göndermesine gerek kalmadan Türkiye savaş katılmış olacaktı³⁴². Lakin Almanya eski gücünü kaybetmişti ve Berlin Türk yetkililerle yaptığı görüşmelerde Türkiye’nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinden taraf olmadıklarını belirterek, bu duruma tehditten uzak bir dile karşılık verdi. Artan Müttefik baskıları karşısında daha fazla direnç gösteremeyecek olan Türkiye, Berlin’in bu konudaki tavrını da öğrendikten sonra 2 Ağustos tarihinde Almanya ile bütün iktisadi ve diplomatik ilişkilerini kesme kararı aldı.

Müttefikler Şubat 1945’te Yalta’da toplandılar. Konferansta alınan kararlar neticesinde Türkiye’nin ay sonuna kadar Mihver tarafına savaş ilan etmesini aksi takdirde

³³⁹ A.g.e., s. 237.

³⁴⁰ TUNCER (2012), a.g.e., s. 150-152.

³⁴¹ ÖZGÜLDÜR (1993), a.g.e., s. 162.

³⁴² DERİNGİL (1994), a.g.e., s. 242.

Ankara'nın, savaş sonrası Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulacak San Francisco Konferansı'na katılma olanağının olmayacağı yönünde fikir birliğine vardılar. İngiltere bu kararı yeni Hariciye Vekili Hasan Saka'ya bildirdi ve Türkiye 23 Şubat 1945 günü Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti³⁴³.

Türkiye'nin 1944 yılında Almanya ile önce krom satışının askıya alınması ardından iktisadi ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi en son 1945 yılında savaş ilanı ile noktalanmış süreçte Türkiye'deki 3000'e yakın Alman vatandaşı ülkelere geri döndüler. Bu geri dönenler arasında Nazi Partisi için çalışan ajanların yanında teknisyen ve bilim adamı sıfatıyla ülkede faaliyette bulunan sivil kesim de vardı. Türkiye'de hali hazırda çalışan Yahudi kökenli Alman vatandaşlarının ülkede ikamet etmelerine izin verildi. Aynı şekilde Almanya'ya eğitim ve ticaret yapma amacıyla gönderilen Türk vatandaşları da ülkeye geri çağırıldı³⁴⁴.

Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerin kopmasındaki en büyük çekincesi iktisadi alanda oldu. Özellikle fabrikalarda çalışan Alman personellerinin bir anda ülkelere geri dönmeleriyle yurtiçinde nitelik eleman sıkıntısı baş gösterdi. Başka ülkelere gelecek teknisyen ve bilim adamlarının çoğunlukla Almanların şekil verdiği sisteme entegre olmaları da soru işareti olarak kaldı. İlişkilerin kopmasıyla 1945 yılında Türkiye'nin Almanya ile ticareti de tamamen durdu. Almanya'dan boşalan yeri batı bloğu yani ABD ve İngiltere ikame etti. 1945 yılında ABD ve İngiltere'nin Türkiye'nin toplam ihracatındaki payları sırasıyla %44 ve %15 oranında gerçekleşti. ABD Almanya'dan boşalan yeri doldurarak Türkiye'nin ihracatının yarısına yakınına kendisine bağladı. Gene ABD ve İngiltere'nin 1945 yılında Türkiye'nin toplam ithalatındaki payları sırasıyla %18 ve %23 oranında gerçekleşti. Özellikle ABD'nin Türkiye'nin ithalatından aldığı paydaki sıçrama 1946-47 yıllarında da devam etti ve 1947 yılına gelindiğinde %33'e ulaştı³⁴⁵.

³⁴³ A.g.e., s. 250, ESMER ve SANDER (1982), a.g.e., s. 193.

³⁴⁴ KILIÇ (2010), a.g.e., s. 284.

³⁴⁵ İLKİN ve TEKELİ (2016), a.g.e., s. 222.

SONUÇ

İki yeni kurulan Cumhuriyet ile tekrar başlayan Türk-Alman ilişkileri, 1933 senesine kadar çatışmalardan ve büyük meselelerden uzak geçti. Her iki devlet de bilhassa ekonomik meselelerini çözmek ve dış politikadaki yalnızlıklarını gidermek için birbirlerinin egemenlik haklarına saygılı bir şekilde ilişkilerini geliştirmeye gayret ettiler.

Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesiyle Türk-Alman ilişkileri yeni bir boyut kazandı. Weimar döneminin hoş görülmesi ve karşılıklı çıkarlara dayalı ilişkileri yerini, Hitler'in Türkiye'yi boyunduruğu altına alma çabalarına dayalı, siyasi hesapların ön planda olduğu ve iki ülke sorunlarının sürekli arttığı bambaşka ilişkilere bıraktı. Türkiye Hitler için jeo-politik, ekonomik, askeri ve toplumsal dinamikleriyle Balkan ve Orta Doğu ülkeleri arasında en önemlisiydi. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa gibi geçmiş dönemdeki ortak düşmanlarıyla yaşadıkları sorunları ve ülkenin kalkınma hamlelerinin gerektirdiklerini iyi analiz eden Almanya, başlangıçta Türkiye'nin lehine bazı tavizler vererek, ülkedeki nüfuzunu arttırmaya başladı. Elbette Berlin'in bunu başarmasında geçmiş dönemdeki Türk-Alman ilişkilerinin olumlu durumunun büyük etkisi vardı. Almanya Türkiye'nin en çok dış kaynak ihtiyacının arttığı sırada ülkeye yardım etti. Almanya ile kliring sistemine dayalı ticaretin başarıyla uygulanması, Almanların Türk mallarına yüksek talep göstermeleri ve gene bu mallara yüksek fiyat ödemeleri, Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'yı lider konuma getirdi. Aynı şekilde Türkiye'nin 1930 sonrası uyguladığı iktisat politikalarının ülkenin dış ticaretinde yarattığı etki (tüketim mallarının ithalatının kısılması, kapital ve ara mallarının ithalatının arttırılması gibi) Almanya ile ticaretin gelişimine katkı sağladı. Almanya tarafında ise ülkenin, İngiltere, Fransa, Sovyetler gibi büyük devletlerle ve komşu ülkeleriyle arasının açılması sonucu, Berlin'in hammadde alıp karşılığında mamul mal satacak pazar arayışlarına girişmesi Türk-Alman ticaretinin gelişimini ivmelendirdi. Öte yandan Türkiye'nin nitelikli elaman eksikliği nedeniyle yaşadığı beşeri kaynak ihtiyacına büyük devletler yeterli ilgiyi göstermediler. Almanya burada da devreye girerek, Türkiye'ye uzman personel göndermekten hiçbir zaman imtina etmedi. Hal böyleyken Türkiye'nin kalkınma çalışmalarında en çok başvurduğu ülke Almanya oldu.

Almanya'da Nazi Partisi'nin göreve başlamasının üzerinden henüz birkaç sene geçmişken Berlin Türkiye'nin ticaretinin yarısını kendisine bağladı. Tütün, kuruyemiş, pamuk, zeytinyağı, krom ve bakır gibi ürünlerin baş alıcısı Almanya oldu. Türkiye I. Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde kurduğu sanayi tesislerinin makine ve teçhizatlarını büyük oranda Almanya'dan aldı. Bu sanayi tesislerinin inşasında kullanılan malzemeler, buralara çalıştırılan mühendisler ve faaliyetlerde çalışan uzmanlar özellikle Almanya'dan temin edilmeye çalışıldı. Dönemin en büyük çalışmalarından olan demiryollarının yapımında kullanılan malzemeler, tren, vagon ve diğer ekipmanların tedariki ayrıca altyapı-üstyapı faaliyetlerinde gene Almanya'ya baş sırayı aldı. Savunma sanayinin kuruluşunda ve ülkenin silah ihtiyacının karşılanmasında da Almanya başrol oynadı. Yüksek Ziraat Enstitüsünün kuruluşunda, tarımda verimlilik ve kalitenin artırılmasında, tarımsal üretim metotlarının geliştirilmesinde ve tohum ıslahında ilk Almanya'ya başvuruldu. Bu dönemdeki Türk-Alman iktisadi münasebetlerinin gelişiminin Türkiye'nin diğer büyük devletlerle ilişkileri göz önüne alınınca ülkenin kalkınma hamlelerinin başarıya ulaşmasında olumlu katkısı olduğu söylenebilir. Ancak bu olumlu durum II. Dünya Savaşı arifesinde Türkiye ile Almanya'nın siyasi sorunları nedeniyle tersine dönemeye başladı.

İki ülkenin siyasi ilişkileri 1936 senesinden itibaren sürekli gergin geçti. Türkiye'nin dönem boyunca en büyük çekincesi olan İtalya ile Almanya'nın yakınlaşması Türk-Alman ilişkilerindeki sorunların çözülmesini engelleyen en büyük faktör oldu. Balkan Paketi'nin kuruluşu, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve silahsız Ren Bölgesi'ne askeri sokulması, Türkiye ile Almanya arasında siyasi sorunlara yol açtı. Savaş öncesi Türk-Alman ilişkilerindeki en büyük kriz, Almanya'nın Çekoslovakya'yı ilhak etmesiyle başladı. Türkiye'nin gözünde Berlin, Çekoslovakya'nın ilhakı ile sınırı aşmıştı.

Öte yandan 1936 sonrasında Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ilişkileri normalleşmeye eğilimine girdi ve Çekoslovakya meselesinden sonra, bu süreç ivmelenmeye başladı. Berlin, Türkiye, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmaya başlayınca ülkedeki ekonomik nüfuzunu kullanarak Ankara'yı kendi eksenine çekmeye çalıştı. Almanya, Türkiye'nin alacaklarının bloke edilmesi, Türk mallarının Almanya'ya girişlerinde güçlükler çıkartılması, mallara kota getirilmesi ve Türkiye'ye ihracat edilen malların sevkiyatının geciktirilmesi gibi bir takım tehditlere gitti. Lakin Türkiye, Almanya'nın iktisadi

nüfuzunu kullanarak, ülkenin iç ve dış politik ilkelerine müdahale etmesine hiçbir zaman izin vermedi. 1938 yılında Türkiye üzerindeki ekonomik baskılarını en üst seviyeye çıkartan Berlin, gene de Cumhuriyet'in yönetici kadrolarının "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" felsefesini değiştiremedi. Ankara 1936 yılından itibaren Türkiye'nin Almanya'ya olan ticari bağımlılığından rahatsızlık duymaya başladı. Ankara bu durumdan ne kadar rahatsız olsa da Türkiye'nin başka ülkelerle ekonomik ilişkilerini geliştirmesi dönem boyunca mümkün olmadı. II. Dünya Savaşı başladığında Türk-Alman ilişkileri Berlin'in ekonomik ve silah ambargosu, buna karşılık Türkiye'nin krom satışını askıya alma hamlesiyle durma noktasına geldi.

Savaşa hazırlıksız yakalanan Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ilişkilerinin en alt düzeye inmesiyle, ülkede büyük sorunlar baş gösterdi. Sanayinin kullandığı makinelerinin bakımı ve yedek parçalarının temini neredeyse imkânsız hale geldi. Ülkede üretimi arttırıcı sabit sermaye yatırımları ve savaş sürecinde çok önemli olan altyapı-üstyapı faaliyetleri aksamaya başladı. Türkiye ihraç mallarını nereye satacağı konusunda belirsizlikler yaşarken, dış ticaretle uğraşan kesim haliyle zor durumda kaldı. Savaş ile birlikte Berlin'in dönem boyunca Türkiye'ye gönderdiği birçok Alman personeli ülkelere geri döndüler. Bu durum ülkede nitelikli eleman sıkıntısının yaşanmasına neden oldu.

Savaş yıllarında İngiltere ve Fransa, Ankara ile Berlin'in bağlarını kopartmak için yoğun mücadelelere giriştiler. Müttefikler, Türkiye ve Almanya'nın hâlihazırda bozuk olan ekonomik ilişkilerini tamir etmelerinin önüne geçmeye, diğer taraftan Alman Ordusu'nun hareket kabiliyetini daraltmak için Türkiye'nin başta krom olmak üzere stratejik hammaddeleri satmasını engellemeye çalıştılar. Türkiye, Almanya ile bozulan iktisadi ilişkilerin yarattığı boşluğun, Müttefiklerce doldurulacak olmasından memnundu. Lakin Müttefikler Almanya'nın yerini doldurma da muvaffak olamadılar. Bir kere savaş koşullarında Türkiye'nin satmak istediği kadar malı Müttefikler alamazdı. Aynı şekilde Türkiye'nin en çok ihtiyaç duyduğu şey olan kapital mallarını tedarik etme de Almanya'nın yerini doldurmak güçtü. Nitekim verdikleri sözleri tutamayan Müttefikler, Fransa'nın çöküşünden sonra inandırıcılıklarını tamamen kaybettiler.

Fransa'nın Almanya tarafından işgalinin ardından Müttefikler, Türkiye'ye karşı uyguladıkları baskıları hafifletmek zorunda kaldılar. Rus harekâtının başlamasından evvel, Almanya, Türkiye'nin tarafsızlığını korumak, ardından ülkenin Mihverler tarafına geçmesi için çalışmalara başladı. İki ülke 1941 yılında Saldırmazlık Paktı imzaladı. Almanya, İtalya'nın Yunanistan karşısında aldığı yenilgi ve akabinde imzalanan saldırılmazlık paktı ile Türkiye'nin Müttefik saflarına katılmayacağı konusunda kanaat getirdi ve Ankara'yı savaşa çekmek için, iki ülke ilişkilerinin temel taşı olan ticari ilişkileri yeniden canlandırma teşebbüslerinde bulundu. Öte yandan Almanya ticari ilişkileri canlandırarak, savaşın etki alanının giderek artması nedeniyle ihtiyacı artan hammaddeleri temin edebilecekti.

İki ülkenin ticari ilişkileri 1941 yılında Clodius'un Türkiye'ye gelmesi ile imzalanan ticaret antlaşmasıyla toparlanmaya eğilimine girdi. Türkiye, Müttefikler ile yaptığı krom antlaşması nedeniyle Almanya'ya ancak 1943 yılından itibaren krom satmaya başladı. ABD, savaşın tarafı olmasıyla beraber, Türkiye üzerinde İngiltere aracılığıyla etkisini arttırmaya çalıştı. ABD ve İngiltere kromun Almanya'ya satışını engellemek ve Türkiye'nin Balkanlar'dan Mihverlere karşı taarruza geçmesi için baskılar kurdular. Lakin krom konusundaki Müttefik baskıları bir sonuç vermedi. Türkiye elindeki krom silahını ustalıkla kullanarak iki taraf arasındaki dengeyi korumada çok büyük işler başardı.

Almanya'nın 1942 yılının sonunda güç kaybetmeye başlamasıyla Müttefik baskıları, Alman baskısının yerini aldı. Ancak Türkiye ülkenin toprak bütünlüğüne karşı doğrudan bir tehdit olmadığı sürece savaşa girmeme; tarafsızlık çizgisini ve denge politikasını bozmama konusunda kararlıydı. Savaş süresince Türkiye oyalama taktiklerle, hem Müttefiklerden hem de Almanya'dan çokça silah, askeri malzeme, ülkenin iâşesi için gıda ve sağlık malzemeleri temin etti. Türkiye II. Dünya Savaşı yıllarında, ordunun ve kentin beslenmesi konusunda problemler ve bir takım sağlık sorunları yaşadı, lakin savaş süreci, ülkede genel olarak büyük kıtlıklar yaşanmadan atlatıldı.

Müttefikler savaşı kazanacaklarına kesin gözüyle baktıktan sonra Türkiye'yi Almanya'ya karşı savaşa sokarak, Alman Ordusu'nun yenilgisini çabuklaştırmaya çabaladılar. Türkiye Müttefiklerin yaptıkları bütün konferans ve görüşmelerde baş konulardan biri

oldu. Müttefikler artık 1944 yılında Türkiye'ye karşı tavırlarını sertleştirmeye başladılar ve Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesi ve ülkeye savaş açması halinde, ekonomik kayıplarını telefi edeceklerini taahhüt ettiler. Ankara, artan baskılar karşısında daha fazla oyalama taktiklere gidemedi ve 1944 yılında Almanya ile bütün iktisadi ve diplomatik ilişkilerini kesti daha sonra 1945 yılında Mihverlere savaş ilan etti.

Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilanı elbette, ülkenin savaş sonrası düzeni kurmak için yapılan San Francisco Konferansı'na katılma maksadıyla göstermelik olarak yapılmıştı. Türkiye Almanya ile savaş öncesine kurduğu bilhassa ekonominin ön planda olduğu iyi ilişkilerin etkileri ve en önemlisi üstün diplomasi yeteneğiyle savaşın tam ortasında kalmasına rağmen, savaş dışı kalmayı başararak, ülkenin felakete gitmesinin önüne geçebildi. Müttefikler nezdinde, Türkiye'nin hareketleri "kaypakça" değerlendirilse de Ankara ülkenin milli çıkarlarını gözetmeyen bir maceraya girişmeye kesinlikle yanaşmadı. Son olarak Almanya ile ekonomik ilişkilerin kesilmesiyle ticari alandaki boşluğu ABD ve İngiltere doldurdu. Nasıl Almanya, Büyük Buhran sonrası Türkiye'deki boşluğu doldurmada ustaca siyaset izlediyse, ABD de savaştan galip çıkan en güçlü ülke olmanın verdiği güçle, Almanya'nın boşluğunu doldurmada aynı ustalığı gösterdi. Bu bağlamda soğuk savaş döneminde ABD'nin Türkiye'deki nüfuzunun artmasının temellerinin II. Dünya Savaşı yıllarına dayandığı rahatça söylenebilir. Lakin ABD'nin Türkiye'deki nüfuz alanı ekonomiden çok siyasette kendisini gösterdi. Almanya'nın ekonomik nüfuzunun daha fazla olmasına karşın, dönemin Türkiye'sindeki lider kadrolar, Berlin'in ülkedeki siyasi yaşama müdahalesine hiçbir zaman müsaade etmediler.

KAYNAKÇA

Resmi Gazeteler

Resmi Gazete, 26 Haziran 1930, Sayı: 1530.

Resmi Gazete, 8 Haziran 1933, Sayı: 2422.

Resmi Gazete, 17 Haziran 1935, Sayı: 3030.

Resmi Gazete, 11 Temmuz 1936, Sayı: 3353.

Resmi Gazete, 22 Ekim 1937, Sayı: 3741.

Resmi Gazete, 25 Ocak 1939, Sayı: 4120.

Resmi Gazete, 12 Mayıs 1939, Sayı: 4206.

Resmi Gazete, 9 Kasım 1939, Sayı:4357.

Resmi Gazete, 10 Ağustos 1940, Sayı:4584.

Resmi Gazete, 2 Temmuz 1941, Sayı: 4849.

Resmi Gazete, 21 Nisan 1943, Sayı: 5387.

Diğer Kaynaklar

ARMAOĞLU, Fahir (1992), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt I: (1914 – 1980), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, Ankara.

ARUOBA, Çelik (1982), “Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 79-88.

ASKER, Ahmet (2012), “Nazi Almanyası’ndan Kemalist Türkiye’ye Bakışlar”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Cilt No:13, Sayı No:50, Ankara, s. 265-298.

BETTELHEIM, Charles (1982), Nazizm Döneminde Alman Ekonomisi Kapitalizmin Çöküşünün Bir Görünümü, Çev: Kenan Somer, Savaş Yayınevi, 1. Baskı, Ankara.

BIYIKLI, Mustafa (2011), Kaynakçalı Türk Dış Politikası Kronolojisi, Hiperlink Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

BORATAV, Korkut (2006), Türkiye’de Devletçilik, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.

BORATAV, Korkut (2015), Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2009, İmge Kitabevi, 21. Baskı, Ankara.

- BOZDAĞLIOĞLU, E. Yasemin ve Evlimoğlu, Umut (2014), “Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Tarihsel Süreçte Gösterdiği Gelişim: Hukuksal ve Ekonomik Yansımaları”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt No:6, Sayı No:11, Diyarbakır, s. 32-52.
- BULUTOĞLU, Kenan (1970), 100 Soruda Türkiye’de Yabancı Sermaye, Gerçek Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul.
- ÇOMAKLI, Ş. Ertan, Koç Fatih ve Yıldırım, Kürşad Emrah (2012), “Türk Vergi Hukuku Tarihinde Tartışılan Bir Vergi: Toprak Mahsulleri Vergisi”, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, Cilt No:4, Sayı No:2, s. 61-70.
- DEDEKOCA, Ersin (2012), İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası Diplomasi ve Denge Politikasının Utkusu, Barış Kitabevi, 1. Baskı, Ankara.
- DENİZ, Muzaffer (2015), “Hitler Döneminde Türk-Alman Anlaşmaları”, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı No:2, Cilt No:2, Malatya, s. 85-99.
- DENİZ, Muzaffer (2018), “Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)”, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt No:2, Sayı No:1, Tekirdağ, s. 120-132.
- DERİNGİL, Selim (1994), Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ESMER, Ahmet Şükrü ve Sander, Oral (1982), “İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası”, Derleyen: Ankara Üniversitesi, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 5. Baskı, Ankara, s. 143-198.
- GLASNECK, Johannes (1968), Türkiye’de Faşist Alman Propagandası, Çev: Arif Gelen, Onur Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- GOLOĞLU, Mahmut (2017), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III 1939-1945 Milli Şef Dönemi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem (1982), “Lausanne’dan Sonra Türk Dış Politikası”, Derleyen: Ankara Üniversitesi, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, s. 61-142.
- GÖZCÜ, Alev (2018), “Atatürk Döneminde Tarımın Gelişiminde Alman Etkisi”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt No:18, Sayı No:36, İzmir, s. 107-137.
- GÜRÜN, Kamuran (1988), “Türkiye’yi II. Dünya Savaşı’na Sokma Çabaları”, Belleten, Cilt No:52, Sayı No:204, Ankara, s. 1455-1469.
- İLKİN, Selim ve Tekeli, İlhan (2010), Cumhuriyetin Harcı 2: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

- İLKİN, Selim ve Tekeli, İlhan (2016), İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si", İletişim Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- KARATAŞ, Nuri (2010), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt No:25, Sayı No:2, İzmir, s. 447-482.
- KAZGAN, Gülten (1977), "Türk Ekonomisinde 1927 – 1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Derneği, İstanbul, s. 231-273.
- KILIÇ, Sezen (2010), Türk Basını'nda Hitler Almanya'sı (1933-1945), Atatürk Araştırma Merkezi, 1. Baskı, Ankara.
- KOÇAK, Cemil (1991), Türk – Alman İlişkileri (1923 – 1939), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Baskı, Ankara.
- KOÇAK, Cemil (1996), Türkiye'de Milli Şef Dönemi Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma Cilt 1, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- KROLL, Hans (2011), "Bir Alman Diplomatın Türkiye Anıları", Belleten, Çev: Pulat Tacar, Cilt No:75, Sayı No:272, Ankara, s. 205-259.
- KURAT, Yuluğ Tekin (1961), "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", Belleten, Cilt No:25, Sayı No:97, Ankara, s. 95-103.
- KURAT, Yuluğ Tekin (1983), "Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri" Belleten, Cilt No:67, Sayı No:185, Ankara, s. 395-338.
- ORAN, Baskın (2018), Türk Dış Politikası Cilt I: (1918 – 1980), İletişim Yayınları, 22. Baskı, İstanbul.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1966), 1920 – 1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- ÖLÇEN, Ali Nejat (1982), "1923-138 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 133-150.
- ÖZEL, Sabahattin (2002), "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Cilt No:1, Sayı No:2, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, s. 235-248.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz (1993), Türk – Alman İlişkileri (1923 – 1945), Genelkurmay Basımevi, 1. Baskı, Ankara.

- PAMUK, Şevket (2018), Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Baskı, İstanbul.
- PAPEN, Franz Von (2015), Franz Von Papen'in Anılarından, Der: Necip Azakoğlu, Tarihçi Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul.
- SERİN, Necdet (1975), Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- SERTEL, M. Zekeriya (1939), "Almanya ile 150 Milyonluk Kredi Anlaşması", Tan, 11 Mayıs, s. 1.
- SHIRER, WILLIAM L. (1992), Nazi İmparatorluğu Doğuşu Yükselişi Çöküşü 1, Çev: Rasih Güran, İnkılap Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul.
- ŞAHİN, Mehmet (2018), Hitler Tehdidi Türk-Alman İlişkilerinde Bir Kriz Dönemi, Adom Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.
- TANTZEN, Theodor, Toklumbet, Osman ve Trucksaess, Karl (1935), Alman – Türk Sanayi ve Ticaret Kılavuzu, Orienthandelsverlag G.m.b.H., 1. Baskı, Berlin.
- TEMİZER, Abidin ve Özkan, M. Selçuk (2013), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", Studies Of The Ottoman Domain, Cilt No:3, Sayı No:4, s. 1-17.
- TEZEL, Y. Sezai (1977), "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Derneği, İstanbul, s. 193-230.
- TEZEL, Y. Sezai (2015), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- TÖRE, Nahit (1982), "Atatürk Döneminin (1923 – 1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 45-62.
- TUNCER, Hüner (2012), İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950) İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- TÜRK, Fahri (2015), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye ile Almanya Arasında Silah Ticareti 1923-1945", Belleten, Cilt No:79, Sayı No:285, Ankara, s. 761-782.
- TÜRK, İsmail (1982), "Atatürk ve Türk Mali Sistemi", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildirisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 7-22.
- YALMAN, Ahmet Emin (1937), "Almanya İle İktisadi Münasebetimiz", Tan, 20 Ocak, s. 9.

YALMAN, Ahmet Emin (1937), “Kırıcı Bir Siyaset”, Tan, 27 Şubat, s. 3-5.

ÖZGEÇMİŞ

Ali Can Kaygısız İlköğretim ve Liseyi Ankara’da tamamladı. Adnan Menderes Üniversitesi İktisat bölümünden mezun oldu. Halen Sakarya Üniversitesi İktisat bölümünde Yüksek Lisans öğretime devam etmektedir.

